

Lengyel György (szerk.):

Indikátorok és elemzések.

Műhelytanulmányok a társadalmi jelzőszámok témaköréből

**Budapest, 2002
BKÁE**

Készült az OTKA T 032 906 nyilvántartási számú pályázata keretében

Tartalom:

Lengyel György:	Bevezetés: társadalmi indikátorok, akciópotenciál, szubjektív jólét	5
I. Indikátorok		
Husz Ildikó	Az emberi fejlődés indexe	23
Hegedűs Rita	Szubjektív társadalmi indikátorok – szelektív áttekintés a téma irodalmából	35
Füleki Dániel:	A társadalmi kirekesztés és befogadás indikátorai	49
Hofmeister Tóth Ágnes	A Fogyasztói Bizalom Index elmélete és módszertana	63
II. elemzések		
Husz Ildikó	Regionális különbségek Magyarországon, kísérlet a területi különbségek bemutatására az emberi fejlődés indexe alapján	77
Lengyel György – Hegedűs Rita	A szubjektív jólét objektív tényezői nemzetközi összehasonlításban	87
Lengyel György – Janky Béla	A szubjektív jólét társadalmi feltételei	105

Lengyel György:

**Bevezetés:
társadalmi indikátorok, akciópotenciál, szubjektív jólét**

Nemzetközi kutatások tapasztalata szerint az egy főre jutó GDP nagysága nagyobb részben nem gazdasági, hanem társadalmi és kulturális tényezőkkel hozható összefüggésbe. Ez arra a jelenségre hívja fel a figyelmet, amit Polányi Károly nyomán a gazdaság társadalmi beágyazottságának nevezhetünk. A GDP a társadalmi folyamatoknak csak néhány szegmenséről képes információt nyújtani. Nem alkalmas közvetlenül olyan, az életminőség szempontjából lényeges kérdések feltérképezésére, mint például az egészség, a várható élettartam, a képzettség, az elégedettség. Aligha kétséges pedig, hogy ez utóbbiak, mind az objektív adottságok, mind pedig a szubjektív percepciók fontos feltételei a stabil és kiegyensúlyozott társadalmi reprodukciónak (Inglehart 1990, 1999).

Kutatásunkban azt a célt tűztük magunk elé, hogy áttekintsük a társadalmi jelzőszám-irodalom néhány újabb fejleményét, valamint egyes jelzőszámok alkalmazásának lehetőségeit. A hangsúlyt a kutatási tervben nem az áttekintett indikátorok taxatív tárgyalására, hanem az objektív és szubjektív jelzőszámok kapcsolatának kutatására tettük. Az indikátorok gyakorlati kipróbálását is célul tűztük ki, kiegészítve azokat a társadalmi akciópotenciál ill. a társadalmi problémákkal kapcsolatos attitűdök mérésére vonatkozó számításokkal.

Az elvégzett munka két hullámot ölelt fel, s a kutatást záró műhelytanulmány-kötet tagolása is ennek szerkezetét követi. Az első hullámban a társadalmi változások elemzésére alkalmas jelzőszámok illetve mutatók problémáinak feldolgozását tűztük ki célul. Ennek keretében műhelytanulmány készült a HDI-számítás nemzetközi tapasztalatairól, valamint a kirekesztés, az objektív és a szubjektív jólét indikátorairól. E tanulmányokat Husz Ildikó, Füleki Dániel és Hegedűs Rita tollából a Szociológiai Szemle 2001/2. száma közölte. Műhelytanulmány készült továbbá a fogyasztói bizalmi indexek számításának nemzetközi és hazai tapasztalatairól. E tájékoztatót szolgáló tanulmányok esetenként bővített, módosított változatait tartalmazza a kötet első része.

A második szakaszban egy nemzetközi összehasonlító elemzésre és egy regionális-kontextuális hatásokat tartalmazó hazai kutatásra tettünk kísérletet, amelyekben a szubjektív jóléti indikátorok és az objektív mutatók közötti kapcsolat feltárását végeztük el. A nemzetközi összehasonlító kutatás adatbázisaként a World Values Survey 1995-ös hullámát használtuk fel. Inglehart és Klingeman inspiráló tanulmányainak hatására azt vizsgáltuk, hogy az országok eltérő szubjektív jóléti (SWB) szintje mennyire függ a gazdasági fejlettségtől s mennyiben más társadalmi és kulturális tényezőktől. A hazai regionális-kontextuális hatásokat részint a regionális HDI-számítás ellenőrzésére koncentráltuk, részint pedig egy omnibusz-surveyben szereplő szubjektív jóléti blokkunk adatain kívántuk ellenőrizni. Ez irányú eredményeinket 2002-ben a BKAÉ által szervezett Bertalan László Emlékkonferencián, az ISA kongresszusán, illetve a KSH Társadalomstatistikai Konferenciáján ismertettük, s adjuk közre itt most írásban a kötet második részében. Alábbiakban megkísérlem röviden összegezni az irodalom és a kutatás néhány fontosabb tanulságát.

1. Jólét és akciópotenciál

Amartya Sen „Capability and Well-Being” című írása – mely az általa (társ)szerkesztett *The Quality of Life* című kötetben jelent meg (Nussbaum, M.C.-A. Sen (eds) (2001(1993))), s egy 1988-as WIDER konferencia anyagát tartalmazza – jó elméleti kiindulópont az életminőséggel foglalkozó társadalmi indikátorokhoz. Sen ebben – visszatérve az „Equality of What?” kérdéséhez (Sen 1995 (1992)) – úgy érvel, hogy szemben Rawls „elsődleges javak” és Dworkin „az erőforrások egyenlősége” kritériumaival a képesség a kulcsfogalom az igazságosság értelmezésénél. Sen számára a funkcionálás a másik kulcskategória, tehát azok az állapotok, amelyeket az ember megtesz, vagy megél. A képességek azokat az alternatív funkcionálási módokat jelölik, amelyeket az ember képes elérni és amelyek közül választhat. Ez a szemlélet a cselekvési és létezési lehetőségeket, s az életminőséget az értékes funkcionálási módokra való képesség terminusaiban ítéli meg. Cohen bírálja Sent, hogy a képességeket állítja a javak és hasznosságok közé, a képességek egyenlőségét követelve az igazságos elosztás kritériumaként. Más érvek mellett egyebek közt azt mondja: a funkcionálási képesség csak akkor számít, ha a szándékokkal együtt vizsgáljuk őket. (Cohen 2001(1993))

Sen úgy érvel, hogy a képesség függ az egyéni jellemzőktől és a társadalmi körülményektől is. Az egyén szabadsága több mint amit megtehet (pl. társadalmi célok, amelyek túlmutatnak egyéni életén), s van valamitől (például járványtól, éhségtől) való szabadság is. De mindezekén túl az egyéni emberi képességek fontos részét képezik a szabadságnak. Sen azt mondja, meg kell különböztetni a teljesítményeket (achievements) a teljesítés szabadságától (freedom to to achieve). A képességen van a hangsúly s nem a teljesítményen. A képességek közelítésmódja más mint a hasznosságé, mivel nem csak a szükségletkielégítést teszi az értékelés szempontjává. A nem utilitáriánus (Rawls, vagy Dworkin által képviselt), megközelítésektől is különbözik mivel nem sorolja eleve az „elsődleges javakat”, vagy az erőforrásokat az értékek közé.

Az életminőség egy adott időpontban egyfelől a Sen által bevezetett képességek, valamint az ezeket valószínűsítő erőforrások, adottságok és körülmények, másfelől pedig az ezekre reflektáló szubjektív jólét együtteseként fogható fel. Nem nehéz belátni, hogy e fejtegetés összekapcsolja az életminőség és az akciópotenciál kérdéseit. Az akciópotenciál az egyéni vagy kollektív szereplők képessége és készsége arra, hogy helyzetükön javítsanak, vagy helyzetük romlását megállítsák (Lengyel 1997). Az akciópotenciál tehát a képességek és készségek együttese, ez utóbbiakon értve, hogy az egyén nem csupán elvileg képes valamit megtenni, de akarja is azt. Az akciópotenciál, s ezen belül a készség (readiness) tanulmányozása segíthet megértenünk az erőfeszítések és a választások valós természetét, ami hozzájárulhat egy sor olyan jelenség, történés megértéséhez, amikor nem, vagy nem az valósul meg, amit az erőforrások alapján várnánk. Segíthet megérteni a várakozásokat (nem csupán a mikrokörnyezetre utaló, hanem a makrokörnyezetre vonatkozó várakozásokat és félelmeket is), valamint az életesélyek és a jövőbeni életminőség alakulását.

Az akciópotenciál és az életminőség között tehát szoros tartalmi kapcsolat van, közös komponensük az erőforrások, képességek, adottságok, körülmények terrénuma. Az akciópotenciál két komponense, a képességek és a készségek között ugyancsak szisztematikus és jól tanulmányozható kapcsolat van. A készségek és a szubjektív jólét (az elégedettség) között azonban csupán gyenge kapcsolatot találunk. A tiltakozási hajlandóság és az élettél való elégedettség között van egy gyenge kapcsolat, a kivonulási hajlandóság és az

elégedettség között azonban nincs. Ez irányú kutatási tapasztalatunk szerint általában nem azok mutattak átlag feletti akciópotenciált, akik helyzetükkel elégedetlenek voltak. A készségek, hajlandóságok irányulhatnak a jobbításra, illetve irányulhatnak a helyzet romlásának megakadályozásra. Ez utóbbiak tanulmányozása során arra a következtetésre jutottunk, hogy a kivonulási hajlandóság (a migrációs és a vállalkozói potenciál) igen erős kapcsolatban áll a munkaerőpiaci jelenléttel. A radikális tiltakozás (a nem engedélyezett tüntetéseken, sztrájkokon, utcai blokádkban, éhségsztrájkokban való részvétel) ugyancsak a munkaerőpiaci aktivitással, valamint ezen belül a belső munkaerőpiaci pozícióval és kisebb mértékben a jövedelemmel, vagyonnal mutatott összefüggést. A kulturális erőforrások - az iskolai végzettség, a szimbolikus javak és életstílus elemei - erős kapcsolatban álltak a kivonulási hajlandósággal, s gyengébben befolyásolták a radikális tiltakozást. A személyekhez kötött társadalmi erőforrások az akciópotenciál mindkét típusával, az intézményekhez kötődő formák pedig a radikális tiltakozással mutattak összefüggést. A vallásos beállítottság negatívan, az anómiás beállítottság pedig pozitívan viszonyult a kivonulási hajlandósághoz. A baráti kör terjedelme és a szervezeti tagság a radikális tiltakozásra gyakorolt pozitív hatást. A kivonulás és a radikális tiltakozás opciói közt - noha azok viselkedési alternatívák - a szándékok tekintetében lehetnek átfedések. Lehetnek tehát olyan emberek, akik mindkét opciót elfogadnák, s ennek lehetnek társadalmi szabályszerűségei. E jelenségeket egy részletesebb kutatási programban érdemes lenne differenciáltan bemutatni, most csupán röviden utalok az átfedések néhány szembeszökő sajátosságára. A kérdezettek fele mindkét reakciótypust elutasítja, s közöttük jelentősen felülreprezentáltak a vallásosak, a képzetlenek, a betegek és az elidegenedés jegyeit hordozók. Mintegy egynegyed azoknak az aránya, akik elfogadják a radikális tiltakozás alternatíváját, de elutasítják a kivonulását. Felülreprezentált körökben azoknak az aránya, akik a személyes és intézményi társadalmi erőforrások jó kombinációival rendelkeznek (volt párttagok, társadalmi szervezetek tagjai, sok barátot maguk mögött tudók). Durván minden tizedik felnőtt érintett úgy a kivonulási alternatívákban, hogy közben elutasítja a radikális tiltakozás formáit. Ők azok, akik az objektívált kulturális erőforrások tekintetében átlag feletti helyzetben vannak (olyan javakkal és életmód-mintákkal közelítve ezt, mint a számítógép-tulajdonlás, vagy az üdülés). Alulreprezentáltak körökben, azok, akik nincsenek jelen a munkaerőpiacon, akik vallásos, vagy éppen elidegenedett beállítottságúak. Végül azok, akik mindkét reakciótypust elfogadnák mintegy egynolcados arányt tettek ki. Körökben a munkanélküliek, a fiatalok, a jobboldali beállítottságúak és az átlagosnál képzetlenebbek voltak felülreprezentáltak. A kombinált változónak (ami tehát négy osztályközt tartalmaz: mindkét reakciótypus elfogadása, csak kivonulás, csak tiltakozás, egyik sem) igen erős kapcsolata van a korral és a képzettséggel, s viszonylag erős a munkaerőpiaci jelenléttel és az egészségi állapottal. Itt egy rejtett összefüggésre is rábukkanunk: miközben igaz, hogy a vallásos beállítottságúak mindkét reakciótypust átlag fölött elutasítják, az is igaz, hogy az átlag körül vannak azok körében akik szimpatizálnak a radikális tiltakozással, de elutasítják a kivonulást. Más szavakkal tehát a vallásos beállítottságúak jóval inkább elutasítják a migráció és a vállalkozói hajlandóság alternatíváit mint a radikális tiltakozását.

A vallás tényleges integrációs erejéről, s annak tartalmáról keveset tudunk. Mindenesetre a történelmi egyházak társadalmi támogatottsága, illetve a kisegyházak dinamikusan bővülő taglétszáma arra enged következtetni, hogy a vallást érdemes integráló tényezőként figyelembe venni. Az e téren bekövetkező változásokat a magukat vallásosnak ill. valamelyik egyházhoz tartozónak vallók arányával, a rendszeres templomba járók, a hittételeket elfogadók arányával és egyéb mutatókkal mérhetjük.

Kutatási eredményeink alátámasztják azt a feltételezést, hogy a vallásosságnak önálló hatása van a szubjektív jólétre. A templomba járás gyakorisága és a szubjektív jólét között

erős pozitív összefüggés van, akkor is, ha egyéneket és akkor is, ha országokat hasonlítunk össze (Lengyel-Hegedűs 2002). Ez az összefüggés a vallásos gyakorlat és a szubjektív jólét között fennmarad akkor is, ha a gazdasági fejlettség hatását kiszűrjük. Ez azért is érdekes, mert a protestáns dominancia és a szubjektív jólét között nemzetközi összehasonlításban ugyancsak jelentős összefüggés volt, ám ennek hatása megszűnt, ha a gazdasági fejlettséget is bevontuk a magyarázó változók közé. Továbbá joggal feltételezhetjük: nem csupán arról van szó, hogy egy országban a sok vallásos ember magasabb szintű szubjektív jóléte emeli az átlagos szubjektív jólét szintjét, hanem felveti annak a magyarázatnak a lehetőségét is, hogy a vallásosságot sugalló kultúra kontextusa pozitív hatással lehet az ország lakóinak szubjektív jólétére. Másrészt megfontolandó az is, hogy a templomba járás gyakorisága nem csak a vallásos kultúrának a mutatója lehet, hanem minden bizonnyal egyféle társadalmi tőkének is – amint azt Putnam említi (Putnam 2000). A vallásos közösségi kötődés gyengülése a civil szövetkezés eróziójának, megerősödése pedig a civil társadalom megerősödésének jele is lehet.

2. A társadalmi indikátorokról

A társadalmi jelzőszámokkal szemben támasztott fő követelmények közé tartozik az, hogy releváns társadalmi jelenségekre vonatkozzanak, konzisztensek és egyszerűen értelmezhetőek legyenek, képesek legyenek a társadalmi jelenségek, folyamatok, változások nem-pénzügyi aspektusainak megragadására, alkalmasak legyenek regionális és országok közötti, ill. időbeli összehasonlítások elvégzésére, a társadalmi intézmények állapotának leírása helyett törekedjenek az egyéni jólét mikroszintű mérésére, a társadalom működésének állapotait és eredményeit mérik, ne csupán az inputokat (pl. az egészségi állapotot, s nem csak az egészségmegőrzésre fordított kiadásokat), törekedjenek a jelenségek objektív és szubjektív aspektusainak megragadására is.

A társadalmi jelzőszámrendszer alkalmas lehet arra, hogy szisztematikus tájékoztatást nyújtson a társadalom állapotáról, ill. idősorai jelezni képesek a társadalomban lezajló folyamatok irányát és tendenciáit. Segítségével feltárhatók és magyarázhatók olyan releváns társadalmi jelenségek, amelyeket James Coleman a konstruált szervezetek és társadalom-átalakító folyamatok nem kívánt mellékhatásainak nevezett. Hozzájárulhat a társadalmi prioritások mérlegeléséhez, amennyiben a döntéshozatal és a szociálpolitika információs bázisát alkotja.

A társadalmi jelzőszám-program az 1960-as évek második felében indult, nem függetlenül az ezidőtájt az Egyesült Államokban és Európa-szerte felszínre kerülő társadalmi feszültségek észlelésétől. Az 1960-as évek második felének gazdasági prosperitása és az említett társadalmi problémák közötti látszólagos ellentmondás arra ösztönözte a társadalomtudósokat, hogy a gazdasági mutatószámok mellett olyan indikátorokat próbáljanak meg létrehozni, amelyek jelezni képesek a társadalmi folyamatokat és konfliktusokat. Az a történelmi korszak, amelyben az indikátor-program elindult, kijelölte a fogalmi kereteket is, amennyiben kifejezett célkitűzés volt a technológia, a gazdasági növekedés és a modernizáció társadalmi költségeinek felmérése és ezen eredmények közvetítése a politikai döntéshozók felé. A mozgalom a nemzeti keretek között működő társadalomtudományos műhelyek mellett már indulásától kezdve élvezte az egyes országok kormányai és nemzetközi szervezetek (ENSZ, OECD) széleskörű támogatását. Ezen kezdeti időszakot az elméleti keretek tisztázása és a módszertani problémák megoldására tett kísérletek jellemezték, így elsősorban a társadalmi jólét fogalmának értelmezése ill. annak operacionalizálása jelentette a megoldandó feladatot. A mozgalom keretein belül több

műhely alakult ki. Európában főként a Zapf-vezette német, valamint az Allardt és Erikson nevével fémjelzett – egymással konceptuálisan vitázó - skandináv kutatások vívtak ki nemzetközi elismerést (Zapf-Habich, 1999, Zapf et al., 2001, Allardt, Erikson 1993). A svéd kutatások fő irányát a társadalmi tervezés igényeitől vezettetve az erőforrásokra és a körülményekre, tehát az objektív indikátorokra való koncentráció jellemezte, valamint az, hogy a kompozit indexek helyett a primér, gyakran regiszterekből gyűjtött mutatókat preferálták (Erikson 2001(1993), Vogel 1994, Bukodi, 2001). Allardt ezzel a modellel szemben, ismert formulájával, a „having, loving, being” dimenzióival - melyek rendre a materiális körülményeket, az affektív szükségleteket, valamint a társadalmi és természeti környezettel való harmonikus együttélés igényét jelölték - kísérte meg a pusztán tervezési célú statisztikai leírástól elszakadva a társadalmi problémák megismerésének céljából, az objektív és a szubjektív indikátorok együttes alkalmazását (Allardt 200(1993)).

Az indikátorokra épülő társadalmi riport-kötetek is széles körben hasznosnak bizonyultak (Jowell et al. 2000, Genov N.-A. Krasteva 1999).

A fordulatot az Európai Unió gazdasági és politikai integrációjának felgyorsulása és elmélyülése jelentette, amely az európai statisztikán belül igen gyors és intenzív változásokat eredményezett. Megindult a nemzeti statisztikák egymással való összehangolása, ill. egységes, az összes tagállamra kiterjedő komparatív felmérések alapján közös adatbázisok létrehozása. Az első ilyen nagyszabású vállalkozás az ECHP (Európai Közösség Háztartáspanel) vizsgálat volt 1994-ben, amely elsősorban az oktatással, a foglalkoztatással és a jövedelemmel kapcsolatos kérdésekre koncentrált. Szervezője a Eurostat volt, amely azóta az EC Commission kezdeményezései mellett több projektet is indított az EU keretében végzett harmonizációs törekvések jegyében (Communication 2000).

A társadalmi jelzőszám-irodalom szemléletében időközben bekövetkeztek bizonyos hangsúlyeltolódások. Egyrészt az átfogó leíró munkák mellett egyre inkább terjednek az egy-egy témára koncentrált fogalmi és empirikus elemzések, ilyennek tekinthetők pl. a társadalmi tőkét vizsgáló tanulmányok (Serageldin I 1998, Grotaert C. 1998, Feldman T.R.-S. Assaf 1999, Rose. R. 1998., 1999, Knack S. 1999, Narayan D. 1999).

A társadalmi indikátor mozgalom napjainkban újabb fénykorát éli, amit az egyre szaporodó műhelyek, projektek bizonyítanak. Közülük a komparatív társadalomstatisztika szempontjából elsősorban a Joachim Vogel nevével fémjelzett Eurostat-projekt érdemel figyelmet, amely objektív és szubjektív mutatókat egyaránt felhasznált az EU-n belüli életkörülmények és egyenlőtlenségek leírásához. További fontos kutatási projekt szempontunkból a Richard Rose-vezette New Democracies Barometer, amely hasznos kelet-európai összehasonlító adatokat tartalmaz (Rose, 1998, 1998a, 1999, Rose-Harper 1996).

Magyarországon a 70-es évek közepén Andorka Rudolf vezetésével kezdődött meg a társadalmi jelzőszámrendszer elméleti megalapozása. A kutatási eredmények összefoglalásaképpen 1986-ban megjelent egy olyan tanulmány, amely az addig kidolgozott, ill. adaptált mutatók felhasználásával a társadalom modernizációjának főbb vonásait elemzi hosszú távú idősorok segítségével. (Andorka- Harcsa 1986, 1990) Ennek a kötetnek az új adatokkal való aktualizálását jelentette az 1990-ben útjára induló Társadalmi Riport-sorozat, amely a mutatószámok tekintetében továbbra is a 70-es évek végén, 80-as évek elején kifejlesztett módszereket alkalmazta (Andorka et al.1990, 1992, 1994, 1996, Kolosi et al. 1998, 2000, 2002)

2.1. Kompozit indexek

Az egyéni életkörülmények, életminőség mérésére nagy vonalakban két lehetséges megközelítés kínálkozik. Egyrészt kijelölhető a jólétre vonatkozó indikátorok egy olyan viszonylag szűk köre, amely az integráltság kritériumának megfelelően a kis szám ellenére is adekvát módon jelzi a releváns társadalmi jelenségekkel kapcsolatos elmozdulásokat. A legfőbb módszertani problémát a minél kevesebb mutató-minél hatékonyabb használat kettős követelményének összehangolása jelenti. Legfrissebb kutatási eredményként az ENSZ 1997-ben tette közzé azt a korszerű, 15 átfogó mutatószámból álló indikátor-rendszert, amely alkalmas a társadalmi jelenségek közvetlen mérésére (Túú, 1998).

Másrészt konstruálható a GDP-hez hasonló aggregált index, amely a hozzáférhető jelzőszámok teljességét egy mutatószámba szintetizálja. Ilyenek pl. a életminőséget mérő Borda- és Copeland indexek, vagy a társadalmi változások mérésére kialakított Index of Social Progress (ISP), amelyet 46 változóból súlyozással hoztak létre (Estes, 1997). Szintén az ENSZ Fejlesztési Programja keretében nemrégiben fejlesztették ki a gyakorta használt Human Development Index-et (HDI), amely az egyes országok fejlődésének nemzetközi összehasonlítására alkalmas összetett mutatószám. Összetétele az egy főre jutó GDP, a születéskor várható élettartam és az oktatás színvonala - a felnőtt lakosságban az írni-olvasni tudók aránya, ill. a ténylegesen elvégzett iskolai évek - szerint alakul (lásd Husz Ildikó tanulmányait e kötetben). Az indexekkel kapcsolatos legfőbb módszertani probléma a komponensek kiválasztása ill. súlyozása. Ezen mutatók nagyjából a tagországok, ill. egyes esetekben (pl. a fent említett HDI) a fejlődő országok társadalmi viszonyaira lettek kifejlesztve. Kevés számítás volt eddig, amelyik azt ellenőrizte volna, hogy mennyire érzékenyek az ilyen indikátorok a volt államszocialista országok olyan speciális problémáira, mint a rendszerváltás gazdasági és társadalmi hatásai, az ezzel kapcsolatos társadalmi feszültségek, alkalmazkodási problémák. A volt államszocialista országok esetében - a magas várható élettartam és a szinte teljeskörű alfabetizációnak köszönhetően - a HDI értéke általában magasabb annál, mint amire a GDP-rangsor alapján következtetni lehetne. Ha azonban egy ország az utóbbi mutató alapján jóval jobb helyezést ér el, mint a HDI-rangsorban, akkor ezt úgy értelmezhetjük, hogy a nemzeti jövedelemnek a társadalmi jólétre gyakorolt hatása nem kielégítő. Mivel az index kidolgozói négyötödnél húzták meg a magas fejlettségi szint határát, s a magyar HDI értéke 1997-ben 0.79 volt, Magyarország ez érték szerint elérte a fejlett országok szintjét.

Nemzetközi összehasonlító vizsgálataink tapasztalata szerint a HDI és a szubjektív jólét összefüggése jelentős regionális különbségeket rejt magában: Kelet-Európában közepes vagy magas HDI mellett jelentősen szóródik a szubjektív jólét, a harmadik világbeli társadalmakban ezzel szemben nagyobb a HDI szóródása egy viszonylag magas és egységes szubjektív jóléti szint mellett. A bontásokból kiderül, hogy a HDI és a szubjektív jólét indexe csak a kelet-európai országcsoporton belül mutat szignifikáns kapcsolatot, ha régióként külön-külön vizsgálódunk. Azt tehát nem mondhatjuk, hogy magában nézve a HDI-t, minél nagyobb a vele kifejezett fejlettsége egy országnak, annál nagyobb a szubjektív jólét, azonban messze nem is elhanyagolható a HDI tiszta hatása. Többváltozós regressziót lefuttatva ugyanis kiviláglik, hogy az iskolázottság és a várható élettartam önmagukban is összefüggésben állnak a szubjektív jóléttel. A gazdasági fejlettségre kontrollálva ez az összefüggés negatív. A várható élettartam és a szubjektív jólét negatív kapcsolata első hallásra furcsának tűnhet, de ha belegondolunk abba, hogy a hosszabb élet kilátásával kecsegtető országokban több az idős ember – akik viszont kevésbé elégedettek –, akkor máris érthetővé válik az összefüggés. A HDI nem gazdasági komponensei önálló hatással bírnak a szubjektív

jólétre, de legsúlyosabb tényezője a GDP.

Általános társadalmi jelenségek leírására a globális indexek mellett az egy-egy részterület folyamatainak jelzésére kifejlesztett indexek is hasznosnak bizonyulhatnak. Példaként a fogyasztói bizalmi indexek családját említhetnénk, amelyek használata során kiderült, hogy nemcsak a fogyasztói attitűdök jó előrejelzései lehetnek, hanem pl. a választási preferenciáknak is. Ezek ugyanis gyakran inkább a gazdasági feltételek változásával kapcsolatos várakozásokat tükrözik, s nem pusztán a jelen szituáció értékelését. Az Index of Consumer Sentiment, amely az első volt ezen indexek sorában, George Katona nevével fémjelezve az 1950-es évek elején került kidolgozásra (Katona, 1952). A társadalmi indikátor-program keretében 1972-ben újra felfedezték, és némi módosítás után jelenleg Consumer Confidence Index néven használják (lásd ehhez Hoffmeister-Tóth Ágnes tanulmányát e kötetben).

A foglalkoztatás hatása az életminőségre alapvető jelentőségű, hiszen az egyéni életlehetőségek elosztása elsődlegesen a munkaerőpiacon történik. A munkaerőpiaci részvételnek ezért az egyén társadalmi rétegződésben elfoglalt helye szempontjából igen nagy a súlya.

Kelet-Európában a rendszerváltást követően az egyik legsúlyosabb társadalmi feszültségforrást az ugrásszerűen megnövekedett munkanélküliség jelenti, amely az egyéni jólét szubjektív megítélését erősen befolyásolja. A munkanélküliséggel kapcsolatban a legsúlyosabb problémát nem is a munkanélküli ráta magas szintje jelenti, hanem az, ha igen alacsony az ebből az állapotból való kikerülés valószínűsége, azaz rossz a kiáramlás aránya. A munkanélküliségi rátát ezért célszerű kombinálni az inaktívak arányának jelzőszámával, hiszen a tartósan munkanélküliek egy része a segélyezési időszak letelte után ez utóbbi kategóriában jelenik meg. Egyes vizsgálatok azt mutatják, hogy területileg a munkanélkülivé válás esélye olyan erősen összefügg az inaktívak arányával, hogy ez utóbbi használható a munkaerőpiachoz kötődésre vonatkozó proxy-ként is. Az álláskereső szempontjából a másik, hasonlóan nagy horderejű probléma a munkaerőpiac átalakulásának rendkívül gyors üteme. A probléma komplex vizsgálatához ezért olyan alkalmas mutatószámokra van szükség, amelyek segítségével vizsgálható az adaptációs nehézségekből fakadó társadalmi konfliktusok természete. Így pl. tapasztalatunk szerint alkalmas jelzőszám lehet a munkanélküliségtől való félelem mutatója is.

A munkahelyek elvesztésének problémája a szubjektív életkilátások megítélésének szempontjából összekapcsolódik az alternatív és a kiegészítő jövedelemszerzési lehetőségek kérdésével. A rendszerváltás előtti mintegy húsz évben a magyar társadalom alkalmazkodó képességének bizonyítékát lehetett felfedezni a második gazdaság virágzásában. Ez a hiánygazdaság keretei között kialakult jelenség természetesen átalakult a versenygazdaság feltételrendszerében, és ma már a vállalkozók (kisvállalkozók, önfoglalkoztatók, kényszervállalkozók) helyzetének vizsgálata a gazdaságszociológia kiemelt érdeklődésre számot tartó területe (Róna-Tas, Lengyel 1997). Ugyan az elmúlt évek kutatásai szerint a tartós munkanélküliek többsége számára nem reális alternatíva az önállóvá válás, a magánszektor ezen szegmensének gyors gyarapodása mégiscsak a társadalom egészének adaptációs képességét bizonyítja. A munkaerőpiaci átrendeződést jelző mutatóknál ezért nemcsak a szektor szerinti bontást érdemes megtenni, de külön fel lehet tüntetni a nem vállalkozás jelleggel működő kisvállalkozások személyi állományára vonatkozó becsléseket és a vállalkozói hajlandóságra utaló indexeket is.

A foglalkozási szerkezet szempontjából fontos kutatási terület a szektorális különbségek, ezen belül a tercier szektorban dolgozók vizsgálata. Hasonlóan fontos a munkaerőpiaci szegmensekkel, a belső munkaerőpiaccal kapcsolatos kutatási eredmények adaptálása.

A foglalkoztatási jelzőszámok között a külföldi tanulmányok szerepeltetni szokták a részmunkaidős foglalkoztatás arányát is, amely elsősorban a gyermeket nevelő nők körében lehet elégedettség-növelő tényező. Ennek az arálynak a magyarországi adatokból való kiszámítása azért is fontos, mert - tekintve, hogy a gyermekvállalással járó jövedelemcsökkenés a magyar családok jelentős részét igen érzékenyen érinti - potenciális feszültségforrásra hívja fel a figyelmet a nők helyzetét illetően. A témához az atipikus foglalkozásokkal és a munkaerő-kereslettel foglalkozó hazai kutatások jó elemzési keretet kínálnak.

A társadalmi struktúra bemutatásánál általában a főbb foglalkozási csoportok arányát szokás szerepeltetni. A társadalmi struktúrán belüli elmozdulások mélyebb elemzésével a társadalmi mobilitás kutatási irányzata foglalkozik. Minthogy a társadalmi mobilitáson definíció szerint az egyén ill. a család társadalmi helyzetének megváltozását értjük, a mobilitási jelzőszámok konstrukciója nagymértékben attól függ, hogy mivel operacionalizáljuk a társadalmi helyzet fogalmát. A szociológia - a struktúrakutatások elméleti megfontolásaival összefüggésben - hagyományosan a foglalkozási mobilitást érti társadalmi mobilitás alatt, bár az újabb kutatásokban már megjelent az igény a többdimenziós megközelítés érvényesítésére, hiszen maguk a társadalmi szereplők is többféle szempont szerint értékelik az előrejutást. (Róbert 1990).

Az oktatási rendszerben való előrejutás fontosságát az adja, hogy a formális oktatás és a szakképzettség azok a fő intézményi erőforrások, amelyek az egyén életesélyeit a legközvetlenebbül befolyásolják. Ugyanakkor mind a magyarországi, mind a külföldi társadalmi mobilitás-kutatások kimutatták, hogy az iskola hatékonyan képes csatornázni a szülői háttér közvetítette esélyegyenlőtlenségeket, tehát az iskolázottság fontos szerepet játszik a társadalmi státus generációk közötti átörökítésében.

Az iskoláztatással kapcsolatos társadalmi indikátorokkal szemben két fő igény támasztható, egyrészt hogy mérhető legyen az iskolázottsági szint, másrészt hogy jelezhető legyenek az oktatási esélyegyenlőtlenségek (pl. nemek szerint). Egyes indexek (pl. a fent említett HDI) esetében még használatos az írni-olvasni tudás mutatója, de ezt inkább csak a fejlődő országokkal való összehasonlíthatóság indokolja.

2.2. Kitekintés egy új dimenzióra: a digitális szakadék és a digitális rés indexei

A kulturális indikátorok között a kutatási tapasztalatok szerint növekvő jelentőségre tesznek szert a számítógép-ismeret (computer literacy) és a nyelvismeret mutatói. Ezek rendszeres gyűjtése a társadalomstatistikában és a szociológia kutatásokban az életesélyek felmérésének nélkülözhetetlen elemévé válik a kései modernitás időszakában. A számítógép használatra és számítógép ismeretre vonatkozó információk egyebek közt olyan, a társadalmi egyenlőtlenségeket mérő új mutatók megkonstruálásához segíthet hozzá, mint amilyen a digitális szakadék (Digital Divide) és a digitális rés (Digital Gap) indexe (Selhofer-Hüsing, 2001). Az index (DDIX) négy rizikócsoportot vesz figyelembe (nők, ötven évnél idősebbek, legfeljebb általános iskolai végzettségűek, alsó jövedelmi kvartilisba tartozók), s azt méri, hogy mekkora körökben a számítógép- és az Internet-használat az átlagnépességgel összevetve. A számítógép és az Internet általában vett használatát 30-30, otthoni használatát

pedig 20-20 %-os súllyal vették figyelembe. Az index számításának első lépésében kiszámítják, hogy az egyes rizikócsoportokban mekkora a számítógép-és Internet-használók fenti módon súlyozott aránya, s ez százalékosan hogyan viszonyul az átlagnépességbeli arányhoz. A digitális szakadék kompozit indexét az egyes rizikócsoportok szerint számított digitális szakadék indexek számtani átlagaként kapjuk. Az index tehát 0 és 100 közé esik, s minél közelebb van nullához, annál nagyobb a szakadék, minél közelebb van százhoz, annál kisebb a rizikócsoportok elmaradása az átlagtól. A kutatók azt találták, hogy az Európai Unió országaiban legszámottevőbb az elmaradás az iskolai végzettség szerint, mivel itt a rizikócsoporton belüli számítógép-és Internet-használat 2000-ben csupán 28 %-a volt az átlagnépességben belüli aránynak.

A DDIX 1997 és 2000 között nem változott számottevően (48 vs 50 %), bár egyes komponensei különbözőképpen alakultak. A nemek és a jövedelmi csoportok vonatkozásában az elmúlt években némiképp csökkent a digitális megosztottság, ezzel szemben az idősök helyzete romlott ebben a tekintetben, a képzetleneké pedig (akiknek elmaradása a legszámottevőbb volt) nem változott érdemben. Míg az aránymutatóként számított DDIX nem változott számottevően 1997 és 2000 között, a különbségeket mérő Digital Gap mutató növekedett ugyanezen idő alatt. Az arány- és a távolsági indexek eltérő viselkedése azzal áll összefüggésben, hogy a diffúziós görbe eltérően alakul a korai és a kései alkalmazkodók (ez esetben a rizikócsoportok) körében, s ezért a görbe fellendülési szakaszában a korai és kései alkalmazkodók közötti távolság nőhet. Amennyiben képletesen úgy fogjuk fel, hogy a DDIX a digitális szakadék mélységét, a DG pedig szélességét méri, azt mondhatjuk, hogy a kilencvenes évek végén az Európai Unió országainak átlagában a rizikócsoportok és az átlagnépesség közötti szakadék nem mélyült, de szélesedett. Az ezredfordulón a digitális szakadék tekintetében jelentős különbségek vannak az egyes országok között az Európai Unión belül is. Míg a skandináv országokban és Hollandiában a digitális szakadék kicsi a rizikócsoportok és az átlagnépesség között, a mediterrán országokban, Ausztriában és Belgiumban jóval nagyobb az aránybeli eltérés (az Egyesült Királyságban, Franciaországban és Németországban pedig az átlag körül alakul). Számításaink szerint a magyar digitális szakadék nagyobb az európai átlagnál.

Ez mindenekelőtt annak tudható be, hogy a jövedelmi rizikócsoportként számon tartott alsó kvartilis információs technológiával való ellátottsága messze elmarad az európai átlagtól. A képzettségi csoportok közötti különbség ugyancsak némiképp nagyobb mint az uniós átlag esetében. Ezzel szemben a korcsoportok és a nemek információs technológiához való hozzáférése kiegyensúlyozottabb mint az uniós átlagában, s inkább az élenjáró országok megoszlásaihoz hasonlít. Messzemenő következtetéseket azonban ebből nem szabad levonni, mert az index nem érzékeny az Internet-penetráció mértékére. Mivel nálunk az Internet az átlagnépességben sem terjedt el számottevően (12 % használja valami módon, s 3 % odahaza), a rizikócsoportok és a népesség egésze között ebben a tekintetben nincs nagy eltérés.

2.3. Életkörülmények

Egy komparatív tanulmány kimutatta, hogy az egyes országok közötti életminőség-különbségek közel kétharmadát a jövedelemeltérések magyarázzák (Lears 1996). A jövedelmi és vagyoni mutatókkal kapcsolatban számos elméleti és módszertani probléma jelzi ezen indikátorok kutatásának fontosságát. A Eurostat jelenleg is nagy erőfeszítéseket tesz a nemzeti statisztikák összehangolására a jövedelem mérésekor felmerülő terminológiai és technikai

eltérések miatt. A háztartások számára rendelkezésre álló jövedelem forrásait három csoportba szokás osztani, úgymint: piac (munkaerőpiac, tőkepiac, a föld piaca), állami redisztribúció (a nyugdíjak, a szociális védelem elemei, segélyek, támogatások stb.) és az önellátás, illetve a személyes társadalmi kapcsolatháló támogatása (családi transzferek). A jövedelmi mutatók konstruálásánál az egyik feladat az, hogy ezen komponensek relatív nagyságát jelezni tudjuk. Ezek mérésével kapcsolatban nemcsak az a probléma, hogy az interjúalanyok nem érdekeltek jövedelmük pontos bevallásában, hanem az is, hogy becslést kell adni a nem-pénzbeli jövedelmek mértékére is. A jelenség becslésére kidolgozott kérdéssorunk 1997-re és 2002-re rögzíti a háztartások jövedelemszerkezetét társadalmi csoportok szerint. Mindkét vizsgált időpontban a háztartási jövedelmek közel felét a munkajövedelmek tették ki, s ezzel közel azonos arányt képviseltek a redisztributív juttatások, bár ezek aránya némiképp csökkent az érintett időszakban. 2002-ben a tőkejövedelmek aránya mintegy 5, az önellátás és a családi transzferek aránya pedig 6 %-ot tett ki. Ez utóbbiak aránya azonban valószínűleg jelentősen alulbecsült, mivel kalkulációja a hétköznapiakban általában nem kötődik monetáris terminusokhoz.

A jövedelemeloszlási egyenlőtlenségek mértékének kiszámítására egy lehetséges és használatos globális index az egy főre jutó nettó jövedelemre számított Gini-koefficiens, de terjedőben van a Robin Hood index és más mutatók alkalmazása is. Ilyenek egyebek közt a munkaerőpiaci jelenlét fontosságára fényt derítő kereseti indexek (Tóth 1997).

A jövedelemegyenlőtlenségek nagyságának jelzésére a másik megközelítési mód a jövedelmi szélsőértékekhez tartozó csoportok mértékének meghatározása, tehát a szegénység, ill. gazdagság mérése. Ezzel kapcsolatban a legfőbb problémát a definíciós nehézségek okozzák, azaz pl. annak meghatározása, hogy milyen jövedelemszint alatt élőket tekintsünk (monetáris szempontból) szegénynek. A szegénységi küszöböt kapcsolhatjuk a nemzeti átlagjövedelem bizonyos százalékához, de számolhatunk a jövedelem-decilisek segítségével, ill. egyéb módokon is. A szegénység fogalmának meghatározása alapvetően befolyásolja a kapott adatokat, ezért az összehasonlíthatóság érdekében különösen fontos a nemzetközi tudományos diskurzus figyelemmel kísérése a használatos terminológiákat és módszereket illetően. (Spéder 2002)

Az életesélyek különbségeinek leírására a jövedelmi egyenlőtlenségek mutatóinak használata terjedt el, azonban Magyarországon éppen a rendszerváltást követő gazdasági átalakulás megnövelte a vagyoni differenciálódást is. Érdemes lehet ezért a további jelzőszámok konstruálásakor a vagyoni helyzetet is figyelembe venni.

A lakosság jövedelmi helyzetének mérésére a fenti objektív ismérvek mellett egy másik kutatási tradíciót jelent a jövedelemmel (keresettel, életszínvonallal) kapcsolatos elégedettségi mutatók használata ill. az igazságos jövedelemelosztással kapcsolatos vélemények értékelése. Ezen szubjektív indikátorok szerepeltetése a jelzőszámok között mindenképpen indokoltnak tűnik, amennyiben pl. segítenek eligazodni a szegénység struktúráját illetően.

Az egyéni lakáskörülmények alakulását a lakáspiac viszonyai határozzák meg. Ez egyrészt - a kínálat oldaláról - jelenti a lakásszektor adott országra és időszakra jellemző összetételét, másrészt a különböző minőségű lakások iránt mutatkozó keresletet, amit az egyén ill. a család jövedelme, fogyasztói preferenciái és a családi életciklus aktuális fázisa egyaránt befolyásol. A lakásállomány összetételét, minőségi jellemzőit olyan mutatószámokkal írhatjuk le, mint a tulajdonos szerinti szektorális arányok (állami, önkormányzati, magán), ill. a négyzetméterben számított átlagos lakásnagyság, az átlagos szobaszám, a közművesített lakások aránya (vezetékes vízzel, csatornával, fürdőszobával stb. való ellátottság). A minőségi mutatók

alapján a magyarországi lakáshelyzet nemzetközi viszonylatban nem mondható rossznak, ami nagyrészt annak tulajdonítható, hogy a rendszerváltásig, csakúgy mint a legtöbb kelet-európai országban, a lakáshelyzet javítása nálunk is a szociálpolitika kiemelt feladatai közé tartozott. Ugyanakkor a laksűrűség mérésére használatos mutatók, pl. az egy szobára jutó lakószám hazai értéke messze elmarad az EU tagországok átlagától. A lakáskörülmények összetett problematikájának leírásához ezért is különösen fontos a sok szempontú kutatómunka. A hazai ilyen irányú kutatások sikerrel adaptáltak több, a lakáshelyzetet jellemző nemzetközileg használt mérőszámot, azonban néhány területen még további fejlesztések szükségesek (Farkas-Hegedűs 2001). Így pl. a nemzetközi vizsgálatok hangsúlyt fektetnek a lakások külső környezetének indikátorokkal való mérésére. Mindezekre vonatkozóan célszerű a kérdezettek által adott minősítéseket és a felkészített kérdezőbiztosok által adott minősítéseket együttesen kezelni és egymással összevetve elemezni. Továbbá fontos jelzőszám a lakáskörülményekkel való elégedettség mértéke, illetve generációs és regionális tagoltsága is. Ugyanakkor Közép-Kelet-Európában, és ezen belül Magyarországon, ahol az elmúlt években a lakásrendszer radikális átalakulását kísérhetjük figyelemmel, új vagy addig kevésbé fontos kutatási szempontok is előtérbe kerültek, amelyeket a jelzőszámoknak is figyelemmel kell kísérniük. Ilyen például a lakáshoz jutási esélyegyenlőtlenségek növekedése, vagy a lakással kapcsolatos rendszeres kiadások arányának ugrásszerű emelkedése a jövedelemhez képest, ami napjainkra súlyos társadalmi feszültségeket, szociális problémákat generált.

3. Objektív és szubjektív jólét

Az eddig tárgyalt társadalmi problémák kapcsán már több helyen említettük a szubjektív változók bevonásának szükségességét az egyes társadalmi jelenségek komplex módon való kezeléséhez. Amiért ebben a pontban mégis újra visszatérünk erre a kérdésre, annak oka az, hogy ismételten hangsúlyozni szeretnénk az attitűd jellegű változók szerepének fontosságát. A rendszerváltás társadalmi hatásának értelmezéséhez ugyanis elengedhetetlenül szükséges annak feltárása, hogy vajon az emberek hogyan észlelik és értékelik a körülöttük zajló átalakulásokat. Vizsgálható, hogy milyen a társadalmi változások percepciója, milyen az életkörülményekkel való elégedettség, milyen válságkezelési módok, túlélési stratégiák figyelhetők meg, az emberekben milyen előítéletek, félelmek, sztereotípiák élnek, milyenek a politikai attitűdök, továbbá milyenek a jövőbeli várakozások az ország gazdasági prosperitására, az egyének anyagi helyzetének alakulására nézve.

Az objektív és a szubjektív jólét (életminőség) közötti kapcsolatot a német életminőség- kutatók által javasolt egyszerű táblázat a következőképpen mutatja be:

Az objektív és a szubjektív jólét viszonya

Objektív jólét	Szubjektív jólét	
	Jó	Rossz
Jó	<i>Jólét</i>	<i>Disszonancia</i>
Rossz	<i>Adaptáció</i>	<i>Depriváció</i>

Forrás: Noll Heinz-Herbert-Regina Berger-Schmitt, Conceptual Framework and Structure of a European System of Social Indicators

Ha mind az objektív, mind pedig a szubjektív jólét megfelelő, úgy harmonikus életminőségi helyzettel találkozhatunk, ha mindkettő rossz, úgy a helyzetükkel tisztában lévő alsó osztálybeliek csoportját ragadhatjuk meg. Ha azonban a szubjektív jólét rosszabb (az elégedetlenség nagyobb) mint az objektív jólét által indokolt szint, úgy disszonanciával találkozunk. Ennek egyik példája lehet a jövedelmi elégedettségre vonatkozó mérés, ami azt mutatta, hogy minél magasabb társadalmi csoportba tartozott, minél több piaci típusú jövedelmet kombinált valaki, annál elégedetlenebb volt jövedelmével. Ezzel szemben az adaptáció annak a társadalomlélektani mechanizmusnak egy változata, amit Inglehart (1990, Ch. 7.) az aspirációk adaptációjaként írt le: az előrefutó aspirációk hozzáigazítása a szituáció adta lehetőségekhez hozzájárulhat ahhoz, hogy valaki jól érezze magát.

Janky Bélával írott tanulmányunkban azt találtuk, hogy a társadalmi erőforrások közül a bizalom – éspedig mind a generalizált, emberekbe vetett bizalom, mind pedig az intézményekbe vetett bizalom – szoros és pozitív kapcsolatban áll az elégedettséggel.

A kérdezettek mintegy harmada gondolja úgy, hogy általában meg lehet bízni az emberekben, s körükben az elégedettek aránya mintegy tíz százalékkal magasabb az átlagnál. Ugyancsak az emberek mintegy harmada gondolja úgy, hogy a reprezentatív intézményekben – a pártokban, vagy a kormányban, vagy a rendőrségben együtt vagy külön-külön - meg lehet bízni, s körükben is mintegy tíz százalékkal haladja meg az elégedettek aránya az átlagot.

Azzal a feltevéssel is éltünk azonban, hogy az adott településen mért bizalmi szint, biztonságérzet, mint kontextuális változók ugyancsak befolyással lehetnek az egyéni elégedettségre. Nem vártuk azt, hogy ezeknek a tényezőknek a hatása erősebb legyen mint a megfelelő egyéni változóké, csupán azt vártuk, hogy a hatásuk szignifikáns. Azt találtuk, hogy az elégedettségre vonatkozó attitűdök kialakításában viszonylag csekély szerepe van az általunk vizsgált kontextuális szintű változóknak. Mindazonáltal az, hogy mekkora a biztonsághiányt érzékelők aránya a településen, érzékelhetően befolyásolja a válaszolók elégedettségét.

A társadalmi erőforrásokhoz kapcsolt változók szerepe eltér az elégedettség illetve a boldogság esetében. Akik úgy vélik, hogy családjuk vagy egyéb intézmények képesek megvédeni őket, boldogabbnak mondták magukat az átlagnál. Nagyobb eséllyel érzik magukat boldognak azok a válaszadók, akik olyan megyében élnek, ahol magasabb az életminőség (amit kísérletképpen a HDI-vel mértünk). A boldogságra vonatkozó attitűdök kialakításában tehát a társadalmi erőforrásokhoz közvetlenebbül kapcsolható tényezők és az objektív jólétet mérő kontextuális változók fontosabb szerepet kapnak mint az elégedettség magyarázatában. Annak ellenére így van ez, hogy kutatásunkból az derül ki, majd harmadával többen vannak a boldogok, mint az elégedettek. Nemcsak hazánkat jellemzi ez az eltérés, bár mértéke erősen függ egy-egy ország kulturális hagyományaitól, attól hogy miként ítélik meg az elégedettséget, illetve a boldogságot. Aki mindennel elégedett, arról azt gondolhatják, belenyugvó, nincsenek is céljai. A különbség azonban adódik abból is, hogy az elégedettség mérésénél többfajta szempontot, tágabb társadalmi összefüggéseket vesznek figyelembe. Az emberek szűkebb környezetükkel pedig általában elégedettebbek, mint – mondjuk – az ország állapotával. Ahhoz, hogy valaki boldognak vallja magát kell egy bizonyos fokú anyagi biztonság. Ám a vizsgálatok végeredménye mégiscsak az, hogy a boldogság az anyagi helyzettel sokkal lazább összefüggésben van, mint például a bizalommal. Így a fejlett nyugati országok vizsgálatánál arra az eredményre jutunk, hogy ott a polgárok nem attól boldogabbak

vagy sem, hogy milyen a vagyoni helyzetük. A kevésbé fejlett országokban, Magyarországon is, a tőkepiaci jelenlét fontosabb tényezőnek bizonyult a munkaerő-piaci jelenléténél. Ez azonban csak egy szelete a szubjektív jólétnek. A vagyonnál nálunk is fontosabbnak tűnt az, hogy valaki a középosztály tagjai közé sorolja-e magát, vagy sem, van-e felsőfokú végzettsége, vállalkozó-e vagy alkalmazott. A vállalkozók például az átlagnál jóval nagyobb mértékben mondták magukat elégedetteknek. Miként az kézenfekvő, azokban az országokban érzik legjobban magukat az emberek, amelyekben a legmagasabb az egy főre jutó hazai össztermék. A közép- és kelet európai országokat vizsgálva szintén nagyon szoros az összefüggés az adott ország gazdasági helyzete és az emberek közérzete között. Ha viszont országon belül vizsgáljuk a különböző társadalmi rétegek boldogságérzetét, azt tapasztaljuk, hogy nem a jövedelem a meghatározó, hanem sokkal inkább a társadalmi biztonságérzet, a bizalom a szűkebb-tágabb környezetben. A kutatások igazolták azt, hogy minden olyan intézmény, amely segít abban, hogy az emberek pozitív visszajelzéseket, megerősítéseket, illetve normákat kapjanak, és segítséget az életben való boldoguláshoz, a társadalmi tőke kialakulásának terepe. Az államszocialista múlt és a szubjektív jólét között egyértelműen erős negatív kapcsolat van. A választ azonban árnyalni kell, mert a volt szocialista országok mindegyike súlyos gazdasági válságot élt, él át, s ezek hatásai is tükröződnek az elégedettségben. Mi arra a következtetésre jutottunk, hogy a válság hatása sokkal inkább befolyásolta a közérzetet, mint a korábbi társadalmi berendezkedés. Ez összefüggésbe hozható azzal – amit széles körben vizsgáltak, s az egyének szintjén is tapasztalhatunk –, hogy mindenkinek megvan a maga „beállási szintje”. Egy-egy nagy megrázkódtatás után – legyen szó tragédiáról vagy éppen lottó főnyereményről – a szubjektív jólét érzése elmozdul a jellemző értékről, majd egy idő után visszaáll (Diener et al. 1997). És ha ez igaz az egyénekre, akkor igaz a közösségek átlagára is. A vizsgálat egyértelműen kimutatta, hogy az átlagosnál jóval boldogtalanabbak azok, akiknek nincsenek barátai, akik úgy vélik, hogy csak magukra támaszkodhatnak az érdekeik védelmében. Azok mondhatók a legboldogabbaknak ebből a szempontból, akik bíznak másokban és az intézményekben, s az átlagnál jobban érzik a világban magukat azok is, akik legalább a családjukban bízhatnak. Nem egyirányú oksági kapcsolatról van itt szó, de az összefüggés szignifikáns. A lakóhely szerepének a vizsgálatánál is egyértelműen bebizonyosodott a bizalom és biztonságérzet minden más tényezőt „felülíró” fontossága. A települések infrastruktúrája a szubjektív jólét szintjét nem befolyásolta, de az objektív jólétet értelemszerűen igen. Ám ott, ahol az emberek úgy gondolták, számíthatnak a szomszédaikra a bajban, jóval boldogabbnak mondták magukat, mint másutt. Az kimondható, hogy legalább annyira fontos, az emberek hogyan élik meg a társadalmi-gazdasági változásokat, mint az hogy tényleges helyzetük miként változik. A szubjektív megítélés is generálhat valós tömegérzelmeket. Azt a további vizsgálatra érdemes hipotézist fogalmazhatjuk meg végezetül, hogy annál kiegyensúlyozottabb egy társadalom, minél kisebb a depriváltak aránya – minél egyenletesebben oszlanak meg tehát a Sen-i értelemben vett képességek - és minél közelebb esik egymáshoz az objektív és a szubjektív életminőség. Másként tehát, annál realisabb, méltányosabb kép alakul ki az emberekben a társadalom lehetőségeiről és saját akciópotenciáljukról, életesélyeikről, minél közelebb van az egyéni valós helyzet és ennek szubjektív megítélése egymáshoz.

Irodalom:

- Allardt, E. (2001 (1993)) Having, Loving, Being: An Alternative to the Swedish Model of Welfare Research. In: Nussbaum M.-A. Sen (eds.) The Quality of Life. Oxford, Oxford U.P.
- Andorka R. - Harcsa I. (1986): A magyar társadalom modernizációja hosszú- és rövidtávon társadalmi jelzőszámokkal mérve 1870-1984. Szociológiai Műhelytanulmányok 1. Bp. MKKE
- Andorka, R. - Harcsa, I. (1990): Modernization in Hungary in the long and short run measured by social indicators. Social Indicators Research. Vol.23. Nos. 1-2.
- Andorka R.-Kolosi T.-Vukovich Gy. (szerk.) (1990, 1992, 1994, 1996) Társadalmi riport. Bp., Tárki
- Andorka R.-T. Kolosi—R. Rose- Gy. Vukovich (eds.) (1999) A Society Transformed. Hungary in Time-Space Perspective, Bp., CEU Pr.
- Berger-Schmitt R.-H.-H. Noll (2000), Conceptual Framework and Structure of a European System of Social Indicators, Mannheim, ZUMA, EUReporting Working Paper No.9.
- Bukodi E. (2001) Társadalmi jelzőszámok. Elméletek és megközelítések. Szociológia Szemle, Vo. 11. No.2.
- Bukodi E. (2001.b) Társadalmi jelzőszámok . (Elméleti és módszertani megközelítések nemzetközi kitekintésben) Bp., KSH
- Cohen, G.A (2001(1993)) Equality of What? On Welfare, Goods and Capabilities. In: Nussbaum,M.C-A.Sen (eds) The Quality of Life. Oxford, Clarendon Pr.
- Communication from the Commission (2000) Social Trends: Prospects and Challenges. Commission of the European Communities. Brussels
- Diener E.-E. M. Suh- S.Oishi (1997) Recent findings on subjective well being, in: Indian Journal of Clinical Psychology
- Diener E. – E. M. Suh (1999) National Differences in Subjective Well-being. In: Kahneman D.-E Diener. -N. Shwartz (eds) (1999) Well-being: The Foundations of Hedonic Psychology. N.Y., Russel Sage Foundation
- Delhey J.-V. Tobsch (2000), Understanding Regime Support in New Democracies. Does Politics Really Matter More Than Economics? Berlin, WZB
- Elekes Zs.-Paksi B. (2002) Egyes deviáns viselkedési formák fontosabb indikátorai.Bp. KSH
- Erikson R. (2001 (1993)) Description of Inequality: The Swedish Approach to Welfare Research. In: Nussbaum M.-A. Sen (eds.) The Quality of Life. Oxford, Oxford U.P.
- Estes, R. (1997): Social development trend in Europe, 1970-1994: development prospects for the new Europe. Social Indicators Research Vol. 42. No.1.
- Farkas J.-Hegedűs J. (2001) Lakásindikátor-rendszer. Bp., KSH
- Feldman T.R.- Assaf S. (1999) Social Capital: Conceptual Frameworks and Empirical Evidence. An Annotated Bibliography., World Bank, Social Capital Initiative W.P. No. 5.
- Genov N-A.Krasteva (eds.) (1999), Bulgaria 1960-1995. Sofia, National and Global Development
- Grotaert C. (1998) Social Capital: the Missing Link. Washington D.C., World Bank, Social Capital Initiative W.P. No. 3.
- Harcsa I. (et al.) (1996) Társadalmi helyzetkép. Bp. KSH
- Inglehart, R. (1999) Trust, well-being and democracy. In: M. Warren (ed.) Democracy and Trust, New York and Cambridge: Cambridge Univ. Press
- Inglehart, R. – H.-D. Klingemann (2000): Genes, culture and happiness. In Diener, E. – E. Suh (eds.): Subjective well-being across cultures. Cambridge MA: MIT Press
- Kahneman D.-E. Diener-N. Shwartz (eds) (1999) Well-being: The Foundations of Hedonic Psychology. N.Y., Russel Sage Foundation

Knack S.(1999) Social Capital, Growth and Poverty: A Survey of Cross-Country Evidence. Washington D.C., World Bank, Social Capital Initiative W.P. No. 7.

Kolosi T.-Tóth I.Gy.-Vukovich Gy. (1998, 2000, 2002) Társadalmi riport, Bp., Társi

Krishna A.-E. Shrader (1999) Social Capital Assesment Tool. Washington D.C., World Bank, (Conference paper on Social Capital and Poverty Reduction)

Lai D. (2000) Temporal Analysis of Human Development Indicators: Principal Component Approach. Social Indicator Research Vol. 51. No. 3.

Lears, J.F. (1996): A Quality of Life Index. International Living 15. p.1.

Lengyel Gy (1998) Gazdasági szereplők és magatartások Szociológiai Szemle, 2.sz.

Narayan D (1999) Bounds and Bridges: Social Capital and Poverty. World Bank, Washington D.C., PREM, Poverty Group

Nussbaum, M.C.-A.Sen (eds) (2001 (1993)) The Quality of Life. Oxford, Clarendon Pr.

Putnam, Robert D. (2000) Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community. Simon and Schuster, New York, London

Róbert P. (1990): Társadalmi mobilitás . Társadalmi Riport Bp. Társi

Róna-Tas Á. - Lengyel Gy. (eds.) (1997): Entrepreneurship in Eastern Europe. International Journal of Sociology. Vol.27.No.3.

Rose, R.-C.Haerpfer (1996) Change and Stability in the New Democracies Barometer, Glasgow, Un. of Strathclyde, Studies in Public Policy No.270

Rose R. (1998) Trust in Untrustworthy Institutions. Glasgow, Un. of Strathclyde, Studies in Public Policy No.310

Rose, R. (1998b) Getting Things Done in an Anti-Modern Society: Social Capital. Networks in Russia. Washington D.C., World Bank, Social Capital Initiative W.P. No. 6.

Rose, R. (1999) What Does Social Capital Add to Individual Welfare? An Empirical Analysis of Russia. Washington D.C., World Bank, Social Capital Initiative W.P. No. 15.

Serageldin, I. (1998) The Initiative on Defining, Monitoring and Measuring Social Capital. Washington D.C., World Bank, Social Capital Initiative W.P. Nos. 1-2.

Sen. A (2001 (1993)) Capability and Well-Being. In: Nussbaum, M.C.-A.Sen (eds) The Quality of Life. Oxford, Clarendon Pr.

Sen, A. (1995 (1992)), Inequality Reexamined. N.Y., Oxford, Russel Sage Foundation, Clarendon Pr.

Sik E.- Tóth I.Gy. (szerk).(1997) Az ajtók záródnak(?) Jelentés a Magyar Háztartás Panel 5. hullámának eredményeiből. Bp., BKE Szociológia Tanszék - Társi

Spéder Zs (2002) A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések. Bp., Andorka R.T.T.-Századvég K.

Spéder Zs. (2002.b) Poverty in Hungary. Using the concept of the proportional deprivation index. Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association. Vol.8 No.2

Selhofer Hannes- Tobias Hüsing (2001), The Digital Divide Index – A Measure of Social Inequalities in the Adoption of ICT, empirica, Bonn

Stone W.-J.Hughes (2002) Social Capital. Empirical Meaning and Measurement Validity. Melbourne, Australian Institute of Family Studies

Tóth I.Gy. (1997) A háztartások jövedelmi szerkezete: a munkaerőpiac és a szociálpolitika szerepe. In: Sik E.- Tóth I.Gy. (szerk). Az ajtók záródnak(?) Jelentés a Magyar Háztartás Panel 5. hullámának eredményeiből. Bp., BKE Szociológia Tanszék - Társi

Tűő Lászlóné (1998): A Nemzetközi Statisztikai Intézet isztambuli ülésszaka. Statisztikai Szemle 1998.január.

Utasi Ágnes (2002) A társadalmi integráció és szolidaritás jelzőszámai. Bp. KSH Társadalmi Jelzőszám Füzetek

Veenhoven, R. (1996): Developments in satisfaction-research. Social Indicators Research, Vol. 37

Vogel, J. (1994) Social indicators and social reporting. Statistical Journal of United Nations, ECE, Vol. 11.

Zapf W.-R.Habich (1999) Euromodul. Towards a European Welfare Survey. Berlin, WZB

Zapf W.-R.Habich (2001) Transformation through Unification. Social structure, welfare development and modernization. Berlin, WZB

Zapf, Wolfgang (2002) Modernizáció, jólét, átmenet. Bp., Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság-Századvég K.

Indikátorok

Husz Ildikó

Az emberi fejlődés indexe

Bevezetés

Az elmúlt évtizedben a társadalmi jelzőszámok és indikátorok iránt újra megnőtt az érdeklődés a nemzetközi tudományos életben. Az egyes társadalmak életminőségének, jólétének mérésére elindított kutatási irányzat a 60-as évek kezdeti lendülete után a 80-as évek közepére fokozatosan válságba került, egyesek szerint azért, mert nem tudott elég befolyást szerezni a politikai döntéshozatalra¹. (Vogel 1997) A közelmúlt újabb fellendülése részben annak köszönhető, hogy az európai integráció folyamatának felgyorsulásával szükségessé vált egy társadalmi monitoring rendszer felállítása, amely alkalmas komparatív statisztikával szolgál az egyes tagállamok társadalmi feltételeit, teljesítőképességét, életminőségét illetően. Ez utóbbi szempont különösen fontossá vált a Maastrichti-egyezmény aláírását követően, amely dokumentum szerint az Európai Unió egyik fő célja a tagállamok életminőségének javítása. (Berger-Schmitt - Noll 2000:6) A társadalmi jólét kvantifikálását végző kutatások legnagyobb megrendelői az Európai Unió mellett az OECD és az ENSZ is, amely szervezetek a kezdetektől fogva részt vettek a társadalmi jelzőszámok és indexek kidolgozásában, továbbá számos európai és észak-amerikai tudományos műhelyben folynak ilyen irányú kutatások.

Habár a társadalmi indikátorok kutatásának irányzata immár majdnem fél évszázados múltra tekint vissza, a mai napig nem született konszenzusos javaslat egy olyan konceptuális keretre, amely meghatározná a társadalmi jólét fogalmát, és azokat a dimenziókat, amelyek mentén a jólét változása mérhető. Kezdetben a jólétet lényegében az anyagi jóléttel azonosították, így a fejlődést a gazdasági növekedés jelentette². Ez a koncepció azonban mára már meghaladottá vált, átadva a helyet számos szélesebb, a kvalitatív ismérveket is figyelembe vevő értelmezésnek.

Az eddig kidolgozott jóléti koncepciók lényegében két csoportba sorolhatók. (Berger-Schmitt - Noll 2000.) Az egyik irányzat az egyéni jólétre fókuszáló életminőség-koncepció (Quality of Life, QoL), amely az objektív egyéni életfeltételek mérése mellett egyre inkább hangsúlyozza ezen életfeltételek szubjektív percepciójának fontosságát is, amelyet ún. szubjektív indikátorokkal kísérel meg megragadni. A másik irányzat tulajdonképpen egy egyre terebélyesedő elmélet-csoport, amely a társadalmak minőségét kívánja kvantifikálni

¹ A jólét értelmezésének változásáról egy sokkal árnyaltabb összefoglalás olvasható Wolfgang Zapf egyik tanulmányában, ahol a szerző - Albert Hirschmant idézve - az elmúlt évtizedek gazdasági konjunktúraciklusait, és az azok nyomán erősödő individualizmust okolja azért, amiért az emberek bizalma megrendült a társadalompolitikai célok elérését segítő makroszintű adatgyűjtésekben. Ebben a megközelítésben a társadalmi jelzőszám-mozgalomnak nem a válságáról, mint inkább az átalakulásáról beszélhetünk. Ahogyan az 1970-es, 80-as évek gazdasági válságai hatására az emberek érdeklődése egyre inkább a privát szféra felé fordult, úgy "individualizálódott" a jólét koncepciója, mint ahogy azt a "szubjektív jólét"-fogalom megjelenése, és az annak mérésével kapcsolatos kutatások fellendülése is jelzi. Az utóbbi években - részben az ökológiai problémák erősödésének köszönhetően - megint megnőtt az érdeklődés a közösségi szféra döntései iránt, amely folyamat kedvez a társadalmi szintű jólét-koncepciók kidolgozásának. (Zapf 2000:2-7). Egy harmadik álláspontot említ Noorbakhsh, aki szerint az indikátor-mozgalom 80-as évekbeli hanyatlása részben a gazdasági válság nyomán erősödő monetarizmusnak a nemzetközi szervezetek politikájára gyakorolt hatásával magyarázható. (Noorbakhsh 1998:517)

² Részben ennek köszönhető, hogy a GDP, mint az anyagi jólét általánosan elfogadott mérőszáma, ma is kitüntetett jelentőséggel bír az indikátorok között.

azáltal, hogy az egyéni jólét-koncepció mellett, ill. azon túl egyes társadalmi szintű jelenségeket (pl. a társadalmi kohézió, generáción belüli és azok közötti szolidaritás stb.) is mérni igyekszik. A továbbiakban ez utóbbi irányzatra koncentrálva, annak egy széles körben ismert és alkalmazott felfogását, az emberi fejlődés (Human Development, HD) koncepcióját ismertetem.

Az emberi fejlődés koncepciója

“Human development is a process of enlarging people’s choices.” - olvashatjuk az emberi fejlődés koncepcióját³ széles körben ismertté tevő Human Development Report 1990 című ENSZ-kiadvány első oldalán. (HDR 1990). Ezen programatikus kijelentés, amely mögött nem nehéz felismernünk a liberalizmus eszméjét, az irányzat alapvető elméleti feltevését tartalmazza. Míg a korábbi felfogások - érvel a HDR - a fejlődés mérését a fogyasztási javak és a vagyon növekedésén keresztül ragadta meg, addig az emberi fejlődés ezen koncepciója újra az embert helyezi a probléma középpontjába. (HDR 1990:105) A kérdés most már az, hogy vajon melyek azok a dimenziók, amelyek mentén való elmozdulás értelmezhető az emberek választási lehetőségeinek növekedéseként. Mint azt a szerzők hangsúlyozzák, a fejlődés humán aspektusa nem mérhető pusztán az anyagi jólét dimenziójában. Az elméleti keret operacionalizálását jelentő “emberi fejlődés index” (Human Development Index, HDI) megalkotásakor éppen az volt a cél, hogy az addig széles körben használatos GDP helyett egy átfogóbb, a társadalmi jelenségek több oldalát megjelenítő mutató kerüljön kidolgozásra. Erre már csak azért is szükség volt, mert egyre szélesebb körben elterjedt az a nézet, mely szerint a bruttó hazai termék és a gazdasági teljesítmény más mutatói nem alkalmas proxy-változók a társadalmi jólét megragadására. A gazdasági növekedés és a társadalmi fejlődés egymáshoz való viszonyával kapcsolatban legalább négyféle álláspont ismeretes. Egyes vélemények szerint a két folyamat lényegében független egymástól, mások a társadalmi fejlődést a gazdasági növekedés következményének tekintik, megint mások az oksági kapcsolatot éppen ellenkező irányban vélik felfedezni a két folyamat között. Végül a negyedik elképzelés a gazdaság és a társadalom jólétének növekedését kölcsönösen függőnek tételezi. (Mazumdar 2000) Az emberi fejlődés koncepciójának kidolgozói világosan kifejtik azon nézetüket, mely szerint a gazdasági output növekedése szükséges, de nem elégséges feltétele, valójában csak egy lehetséges eszköze a társadalmi jólét javításának. Az egyes politikai döntések célszerűsége éppen annak alapján minősíthető, hogy azok milyen mértékben járulnak hozzá a gazdasági növekedésből eredő többlet-erőforrások méltányos elosztásához, és ezáltal az emberi fejlődés növeléséhez.⁴ Nyilvánvaló ugyanis, hogy ha egy ország többletjövedelmét például honvédelmi kiadásokra, a külső adósságok kiegyenlítésére, presztízsországok vásárlására, vagy egy szűk elit csoport szükségleteinek magasabb szintű kielégítésére költi, akkor a nemzeti jövedelem emelkedése nem von maga után társadalmi szintű jólét-növekedést.

A koncepció gondolati alapja a Nobel-díjas Amartya Sen azon megközelítése, amely különbséget tesz az emberek rendelkezésére álló erőforrások mint lehetőségek, és az azok révén elért tényleges megvalósulások között. A distinkció mögött az a feltevés húzódik, hogy

³ Mint arra Berger-Schmitt és Noll felhívja a figyelmet, a koncepciót eredetileg Miles fogalmazta meg az emberi fejlődés társadalmi indikátorairól írt dolgozatában. (Berger-Schmitt-Noll: 24) A Human Development Report szerzői időben jóval távolabb menve Arisztotelésztől eredeztetik a koncepció mögötti filozófiai gondolatot. (Human Development Report 1990:9.)

⁴ A méltányosság ebben az esetben nagyon hasonló a rawls-i igazságosság-fogalomhoz, amely a jövedelemelosztást akkor tekinti igazságosnak, ha a gazdaság növekvő teljesítménye a legnagyobb mértékben a legalacsonyabb jövedelmi osztályok helyzetét javítja.

az egyének - életük aktív szereplőiként - eltérő preferenciáiknak megfelelően eltérő módon értékelik a különböző, általuk elérhető megvalósulásokat, így ha az életminőséget csak a tényleges életkörülmények (megvalósulások) alapján értékeljük, akkor ezzel részben ezen különböző preferenciákat hasonlítjuk össze. Ezért az erőforrás-megközelítés elméletei - amelyek közé az emberi fejlődés koncepciója is tartozik - az életminőséget az alapján mérik, hogy vajon az egyének számára milyen mértékben állnak rendelkezésre azok az erőforrások, amelyekkel az általuk magasra értékelt életkörülmények elérhetők. (Berger-Schmitt és Noll 2000).

Az emberi fejlődés-koncepció a gazdaság teljesítménye mellett még két tényezőt: a hosszú és egészséges életet és a tanultságot tekinti olyan alapvető dimenzióknak, amely mentén való pozitív elmozdulás növeli az emberek választási lehetőségeinek halmazát. A fenti koncepció operacionálizálására a Human Development Report szerzői egy olyan átfogó, három komponensből álló összetett indexet (Human Development Index, HDI) dolgoztak ki, amely az egy főre eső reál GDP vásárlóerő-paritáson vett értéke, a születéskor várható élettartam és a felnőtt írní-olvasni tudás mérőszámának kombinációjával mérte az egyes országok emberi jólét-szintjét.

Az első HDI-számítások megjelenése után az indexet komoly kritikák érték. A továbbiakban ezen kritikák főbb pontjait, illetve az ezek hatására bevezetett elméleti és módszertani finomításokat ismertetem.

Az emberi fejlődés koncepciójának recepciója

A Human Development Reportok 1990-nel kezdődő sorozatának, különösen az indító kötetnek a megjelenése élénk visszhangot váltott ki a társadalomstatisztika iránt érdeklődők körében. A recenziók nagy része elsősorban nem a kötetek, hanem az abban szereplő Emberi Fejlődés Index, a HDI ismertetésére és bírálatára korlátozódott. Az index legfőbb előnyét a kritikusok abban látták, hogy az - összetett jellege miatt - a valóságot átfogóbb módon megragadó alternatívát jelent a korábbi egydimenziós megközelítésekkel szemben.⁵ Ugyanakkor viszonylag (az indikátor-rendszerekéhez képest) kis adatigényének köszönhetően értéke - a komparativitást lehetővé téve - számos országra kiszámítható, és egyszerű felépítése nemcsak a tudományos kutatók, de a politikai döntéshozók számára is könnyűvé teszi használatát. (Streeten 1994, Sagar - Najam 1998, Berger-Schmitt - Noll 2000, Zapf 2000.)

A felsorolt előnyök mellett azonban az indexet számos kritika is érte. Gyakori volt a szkeptikus vélemény azzal kapcsolatban, hogy vajon az emberi fejlődés folyamata sűrithető-e egyetlen indexbe. A konkrét bírálatok egyik csoportja a komponensek kiválasztásának önkényességét kifogásolta. Érvelésük szerint a szabadság, a biztonság, az egyenlőség stb. éppúgy lehetnek az emberi fejlődés dimenziói, mint a megfelelő életszínvonal, a hosszú élet, vagy a tudás. (Lind 1992, 1993, Diener 1995). Ugyan a koncepció kidolgozói az első Human Development Report-kötetben maguk is hangsúlyozták ezen dimenziók, különösen az emberi szabadság fontosságát, azonban módszertani és egyéb megfontolásokból a HDI kiszámításánál ragaszkodtak az eredetileg kiválasztott három komponenshez. Ugyanakkor a további, tematikus kötetekben rendre megjelent egy-egy, a korábbiakhoz képest új dimenzió, amelyek operacionálizálására új, a HDI-t kiegészítő mérőszámok kerültek kidolgozásra illetve felhasználásra. Az 1992-es Human Development Report-ot a fenntartható fejlődés, az

⁵ A HDI több bírálója is meggyőző példákkal bizonyítja, hogy valójában a fejlődés mérésével kapcsolatban a kutatók és a politikai döntéshozók már a II. világháború után sem egydimenziós, csak a jövedelmet figyelembe vevő megközelítésben gondolkodtak. (Srinivasan 1994: 238-239., Rao 1991: 1453-54.)

egymást követő generációk esélyegyenlősége kérdésének szentelték. A következő kötetben a participáció kérdése: az egyének gazdasági, társadalmi, politikai érdekérvényesítő képességének erősítése (empowerment), a döntésekben való részvételük elősegítése kapott hangsúlyt. Az 1994-es évkönyv központi témája a biztonság volt, amely kritériumot a szerzők nem a hagyományos területi-hadászati értelemben, hanem a mindennapok problémáira (állásbiztonság, jövedelembiztonság) fogalmaztak meg. A továbbiakban egy-egy kötet foglalkozott a nemek közötti egyenlőtlenségekkel (1995), a gazdasági növekedés és az emberi jólét összefüggésével (1996), a szegénységgel (1997) és a globalizáció hatásaival (1999). A koncepció tehát folyamatosan gazdagodott, azonban ez a változás nem jelent meg magában a HDI számításában. Az index összetételén mindössze egy ízben hajtottak végre lényegi változtatást, amikor 1991-ben a felnőtt írni-olvasni tudás arányának mutatóját kiegészítették az iskoláztatás átlagáveinek becsült értékével. A többi módszertani módosítás a korábbiakhoz képest csupán finomítást jelentett, holott a bírálatok nagyobbik része éppen az egyes dimenziók mérőszámaival kapcsolatban fogalmazódott meg.

A HDI három alapindikátora közül a legkevésbé problematikusnak a születéskor várható élettartam bizonyult - ennek használatán a szerzők az évek során nem változtattak.⁶ Több kritika érte viszont a tudás dimenziójának mérésére alkalmazott felnőtt írni-olvasnitudás mutatóját. A legátfogóbb bírálatot ezzel kapcsolatban Lind fogalmazta meg (Lind 1992), aki szerint a mutató egyfelől erősen kultúrafüggő,⁷ másfelől rosszul definiált és nehezen mérhető.⁸ Használatával kapcsolatos további ellenérv, hogy míg az emberi fejlődés mértékének elvben nincs felső határa, addig a felnőtt írni-olvasni tudás aránya maximum 100% lehet. Ezt az értéket ráadásul a fejlett országok többsége olyan mértékben megközelíti, hogy ez alapján további kulturális fejlődésük gyakorlatilag nem lehetséges. Végül általános véleményként az a nézet alakult ki, hogy a felnőtt alfabetizáció csak a harmadik világ esetében alkalmas az egyes országok fejlettségi szintje közötti összevetésre, a fejlett régiókra azonban finomabb mutató alkalmazása szükséges. A fenti kritikai észrevételek hatására a tudás dimenziójának mérése a már említett módon úgy módosult, hogy a felnőtt írni-olvasnitudás aránya mellett először az iskoláztatás átlagáveit vették figyelembe, majd ez utóbbi helyett - adathozzáférési problémák miatt - 1995-től az egyes iskolai szintek kombinált bruttó beiskolázási arányát⁹ használták. Ezzel a módszertani változtatással lényegében négyre

⁶ Meg kell jegyeznünk, hogy ezzel a mutatóval kapcsolatban is születtek bizonyos kritikai észrevételek, így pl. Lind felvetette, hogy célszerű lenne az élettartam helyett az egészségben eltöltött élettartam mutatóját használni, amely indikátor mérése már majdnem két évtizeddel korábban kidolgozták a QUALY (quality-adjusted life year) mértékegységet. Ebben az esetben tehát a születéskor várható "minőségi" élettartam függvényének meghatározása lenne a módszertani feladat. (Lind 1993). Ugyanezen szerző felhívta a figyelmet arra is, hogy a mérőszám értékei genetikai különbségekre is utalhatnak, ugyanis egyes népelemek szignifikánsan hosszabb átlagos élettartamot mutatnak mint más, hasonló fejlettségű országok népessége. (Lind 1992)

⁷ A szerző rámutat arra, hogy az írástudás szerepe más volt Gutenberg előtt, mint napjainkban, továbbá az elektronikus kommunikáció térhódításával újabb változásnak lehetünk tanúi. Az alfabetizáció kultúrafüggősége nemcsak történetileg értelmezhető, hiszen egyes nyelvekben, így pl. a kínaiiban az írástudás ma is mintegy ezer írásjegy elsajátítását jelenti, míg más nyelvekhez elég 40-50 betűt megtanulni. (Lind 1992: 92-94.)

⁸ A mérés problematikus voltát jelzi az a tény, hogy - mint arra többek között Lind is felhívja a figyelmet - a felnőtt alfabetizáció a legtöbb fejlett országban 97-99% körül van, ugyanakkor egyes vélemények szerint egy népesség kb. 5%-át olyan mentálisan sérült egyének alkotják, akik nem képesek megtanulni írni-olvasni. Ha az alfabetizáció definícióját a funkcionális analfabétákra is kiterjesztjük, akkor még kevésbé valószínű, hogy elérhető a fejlett országok magas értéke. Ráadásul ezen országok egy részében már az 1970-es évek óta nem számolnak alfabetizációs arányt, így a HDR-kötetekben szereplő értékek gyakran jó húsz évvel korábbi adatokon nyugszanak. (Srinivasan 1994: 240.)

⁹ A bruttó beiskolázási arány az összes általános, közép, és felsőfokú iskolába járók aránya a megfelelő korú (6-23 éves) népesség százalékában. Módszertani szempontból megfelelőbb a mutató nettó értékének használata, amely csak az adott korosztályba tartozó iskolába járók számával dolgozik. A HDI kiszámításánál szereplő ún. combined enrolment ratio értékét azonban ennél jóval egyszerűbb módon, a 24 éves kor alatti népességből az

növelték az indexet alkotó mutatók számát. Az egyes országok oktatási teljesítményét az említett két mutatóból jelenleg súlyozott számtani átlaggal számítják ki, ahol a felnőtt írni-olvasni tudás 2/3, a beiskolázási arány 1/3 súllyal szerepel.¹⁰

A HDI harmadik komponense a bruttó hazai termék, a GDP. A használatával kapcsolatos egyik legnagyobb probléma az, hogy a mutató nem tartalmazza a nem-piaci javak és szolgáltatások (a háztartásban végzett munka, vagy a rejtett gazdaságban keletkező jövedelmek) értékét. Általában elmondható, hogy a nem magasan integrált (nagyobbrészt nem piaci mechanizmusokon működő) országokban a nemzeti vagy GDP-ben csak rosszul kifejezhető. Használatának további korlátját jelenti, hogy a jólét mérése során nem veszi figyelembe a környezet értékelését, azaz a környezeti ártalmak okozta jólét-csökkenést.¹¹ Mindezek ellenére a leginkább elterjedt mérőszám egy ország gazdasági teljesítményének értékelésére - ezen tulajdonsága a komparativitás szempontjából igen kedvező. Bizonyára ez volt a legfontosabb érv amellett, hogy a HDI-ben ezt a gazdasági mutatót szerepeltessék.

A harmadik komponens mérőszámának kiszámításánál tehát a kiindulópont a vásárlóerőparitáson vett GDP egy főre eső értéke volt. A HDR szerzői azonban az indikátornak az indexben való szerepeltetésénél még egy elméleti megfontolást, a jövedelemnövekmény csökkenő hozadékának elvét¹² is érvényre kívánták juttatni, ezért a HDI-t kezdetben a GDP logaritmusával számolták. 1991-ben azután a jövedelem diszkontálását bonyolultabb módon, az ún. Atkinson-formula módosított változata alapján végezték el, és egy meghatározott szegénységi küszöbtől való távolsághoz kötötték a jövedelmek konverziójának mértékét. Erről a számítási módrról hamar bebizonyosodott, hogy az ezen szegénységi küszöb feletti jövedelmeket elfogadhatatlanul erősen diszkontálta, ami az egyes országok adatainak összehasonlításakor esetenként valószerűtlen eredményekhez vezetett.¹³ A diszkontálási mód nyilvánvaló hibája ellenére sokáig nem történt lényeges változás a jövedelmi dimenzió mérésében, míg aztán 1999-ben a mutatót átfogó elemzésnek vetették alá, és visszatértek a logaritmikus számítási módhoz. (HDR 1999:159-160.)

Mindeközben az index felépítése is némileg megváltozott. Az eredeti koncepció szerint a három komponens különböző mértékegységeiből fakadó problémát úgy küszöbölték ki, hogy az egyes országok mutatóinak abszolút értéke helyett annak relatív értékét vették a többi ország hasonló adataihoz képest. A számítási formula mindegyik indikátorra a következőképpen nézett ki:

$$I_i = \frac{\text{Max } X - X_i}{\text{Max } X - \text{Min } X}, \quad (1)$$

írni-olvasni tudók arányával számolják. A szokásostól eltérő definíciót az indokolja, hogy az UNESCO jóvoltából így számos fejlődő országra is megállapítható a mutató értéke.

¹⁰ A beiskolázási adatoknak az indexben való szerepeltetésével kapcsolatban az a probléma merült fel, hogy az eltérő oktatási rendszerekből eredő különbségek miatt az egyes országok értékei nem összehasonlíthatók. (Srinivasan 1994:240) A két indikátor súlyozásának önkényességéről ld. Trabold-Nübler (1991:239-240) kritikáját.

¹¹ Közgazdászok egy csoportja ezen ökológiai szempontok figyelembe vételére a GDP alternatívájaként kidolgozta az Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW) mutatót, azonban ennek használata nem terjedt el.

¹² "...az embereknek nincs szükségük túl nagy pénzügyi erőforrásokra ahhoz, hogy elfogadható életet biztosítsanak maguknak."-indokolják a kötet szerzői a fenti elméleti megfontolást. (HDR 1990: 12.)

¹³ Sagar és Najam bíráló cikkében példaként Svájc és Mexikó 1994-es adatait említi: amíg a vásárlóerőparitáson vett egy főre eső GDP nagysága Svájcban több, mint háromszorosa volt a mexikói értéknek, addig a diszkontálás után a két adat között mintegy 3%-ra apadt a különbség. (Sagar - Najam 1998: 252-253). A HDR csökkenő hozadék elvén történő jövedelemszámításáról további kritika olvasható Trabold-Nüblernél (1991).

ahol Max X és Min X az adott mutató értékeinek két szélsőértéke, X_i pedig az i -edik ország mutatójának megfelelő értéke¹⁴. Magát a HDI-t az így számolt három deprivációs index egyszerű számtani átlagával, a következő képlet alapján számították ki:

$$HDI = 1 - \frac{I_1 + I_2 + I_3}{3} \quad (2)$$

Az (1) egyenletnek minden szellemessége ellenére az volt a gyenge pontja, hogy egy adott ország teljesítménynövekedésének értékelését más országok teljesítményének mozgásához kötötte. Ennek problematikus volta könnyen belátható, hiszen pl. ha minden ország várható élettartama ugyanannyival emelkedik, akkor a HDI értékei változatlanok maradnak, holott az eredeti koncepció szellemében ezt a változást egyértelműen fejlődésnek kell tekinteni. Ráadásul ezen számítási mód alapján az index évenkénti értékei nem összevethetők, hiszen az egyes mutatók szélsőértékeiben bekövetkező változás a mutató összes többi országra kiszámolt értékét módosítja. (Trabold-Nübler 1991:238-239) Az index kidolgozói ezért 1994-től minden mutató esetében rögzítették annak szélsőértékeit, és a továbbiakban ezen maximum és minimum értékekhez viszonyították az egyes országok aktuális adatait. Jelenleg az egyes mutatókra ezeket az értékeket a következőképpen határozzák meg:

- születéskor várható átlagos élettartam: 25 és 85 év,
- felnőtt írni-olvasni-tudás rátája: 0% és 100%,
- kombinált bruttó beiskolázási arány: 0% és 100%,
- egy főre eső GDP (vásárlóerőparitáson): 100 USD és 40.000 USD.¹⁵

A fenti értékek meghatározása meglehetősen önkényesen történt, amit például Ruanda esete is bizonyít, ahol a születéskor várható átlagos élettartam 1994-ben csak 24 év volt. (Sagar és Najam:255)

A HDI kiszámítására felállított (2) egyenlet, azaz az egyes dimenzióknak az indexben való szerepeltetésének módszere szintén széles körben vitákat váltott ki. A súlyozatlan átlagolás módszere mögött a koncepció kidolgozóinak azon megfontolása állt, mely szerint a három dimenzió az emberi fejlődés szempontjából egyenlő fontossággal bír. Ugyanakkor, vélik a kritikusok, ennek teljesen ellentmond a számtani átlagolás használata, amellyel viszont a három dimenzió egymással tökéletesen helyettesíthetővé válik. (Desai 1991, Hopkins 1991, Rao 1991, Carlucci és Pisani 1995, Ravallion 1997, Sagar és Najam 1998) Az egyes deprivációs indexek közötti trade-off kiszámítása meglepő eredményekhez vezet, mint ahogyan azt Ravallion bíráló recenziójában is olvashatjuk. Az említett szerző saját számításai alapján többek között arra az eredményre jutott, hogy ahhoz, hogy a HDI értéke konstans maradjon, az alacsony GDP-vel rendelkező országokban a várható élettartam 1 évvel való csökkenését már a GDP 99 dollárral való növelésével kompenzálni lehet, míg a fejlett országokban ehhez több ezer, sőt tízezer dollárra lenne szükség. A jövedelemnövekmény csökkenő hozadékának elve miatt tehát a HDI implicit módon azt feltételezi, hogy a szegény országokban az élet értéke jóval kisebb, mint a gazdag országokban. A koncepció egyes bírálói ezért az additív formula helyett a multiplikatív használatát javasolták, amely azonban az index metodikai finomítása során nem került bevezetésre. A számtani átlagolás kapcsán egy további kritikai észrevétel is felmerült, nevezetesen hogy az index egyes komponensei

¹⁴ Mivel az index minden ország teljesítményét a többi országhoz mérten értékeli, ezért szokás azt deprivációs indexnek is nevezni.

¹⁵ 1994-ben ennek a változónak a minimumértékét még 200 dollárban határozták meg, majd később ezt az értéket csökkentették.

páronként erősen korrelálnak egymással,¹⁶ azaz nem tartható az a feltevés, hogy az egyes dimenziók a fejlődés más-más aspektusát mérik. (McGillivray 1991, Srinivasan 1994, Carlucci és Pisani 1995, Lai 2000) A fejlesztési javaslat a főkomponens-elemzés használata volt, amely az egyes indikátorokat páronként merőleges vektorok lineáris kombinációiba transzformálja, azonban a HDI kidolgozói ebben a kérdésben is ragaszkodtak az eredeti elgondoláshoz.¹⁷

A HDI számításának jelenlegi módszere

Összegezve az előző fejezetben említett módosításokat, az indexet jelenleg a következőképpen számolják (HDR 1999: 159-160). Az emberi fejlődést három dimenzió: a gazdasági teljesítmény, az élettartam és az oktatási teljesítmény alapján mérik. Az első komponens indikátora az egy főre eső reál GDP vásárlóerő-paritáson vett értékének diszkontált változata, amelyet a következő képlet szerint kapunk:¹⁸

$$W(y) = \frac{\log y - \log y_{\min}}{\log y_{\max} - \log y_{\min}}, \quad (3)$$

ahol y az adott ország egy főre eső reál GDP-jének vásárlóerő-paritáson vett értéke, y_{\min} és y_{\max} pedig rögzített értékek (100 USD ill. 40.000 USD).

A második komponens indikátora a születéskor várható átlagos élettartam, amelynek értékét egy adott országra a következőképpen számoljuk:

$$L(y) = \frac{y - y_{\min}}{y_{\max} - y_{\min}}, \quad (4)$$

ahol y az adott ország születéskor várható élettartama, y_{\min} és y_{\max} pedig előre rögzített értékek (25 év ill. 85 év).

A harmadik komponens mérőszámát két indikátor: a felnőtt írni-olvasnitas aránya és a kombinált (alap-, közép- és felsőfokú) bruttó beiskolázási arány súlyozásával kapjuk. Először mindkét indikátorra a (4) képlet analógiájára egyenként kiszámítjuk az adott ország deprivációs indexét, majd a kapott értékeket 2/3 és 1/3 súllyal összeadjuk. Mindkét indikátorra a szélsőértékeket egyaránt 0% és 100%-ban rögzítették.

A HDI-t a három deprivációs index egyszerű számtani átlagaként kapjuk, azaz

¹⁶ Az 1993-as HDR-kötetben a három indikátor közötti korreláció 0.8 körül mozgott. (HDR 1993: 109)

¹⁷ A további kritikákról röviden: egyesek az adatok gyengeségét (hiányosságok, mérési hibák, torzítások) kifogásolták, mások felhívták a figyelmet az index validitásával kapcsolatos problémákra, megint mások a HDR-kötetben található elemzések sekélyes voltát bírálták. Szkeptikus vélemény fogalmazódott meg azzal kapcsolatban is, hogy egyáltalán van-e így értelme a kötetek megjelentetésének, a HDI-számítások közzlése vajon befolyásolja-e az egyes országok döntéshozóinak munkáját.

¹⁸ Vegyük észre, hogy a tört számlálójában az aktuális értéket a minimum-értékhez viszonyítják, szemben az eredeti koncepció szerinti (1) egyenlettel, ahol a maximum-érték a viszonyítási alap. Ez a változtatás szükségtelenné teszi a HDI értékének kiszámításánál az aggregált deprivációs index 1-ből való kivonását. Az 1990-es állapothoz képest további változás, hogy az (1) egyenletben szereplő szélsőértékeket az egyes országok tényleges értékei jelentik, míg a (3) egyenletben ezek előre rögzített értékek.

$$\text{HDI} = \frac{I_1 + I_2 + I_3}{3}.$$

A számítást Magyarország példáján illusztráljuk (1997-es adatok, ld. HDR 1999):

- egy főre eső GDP : 7200 (PPP\$)
- születéskor várható élettartam: 70.9 év
- felnőtt alfabetizációs ráta: 99%
- kombinált beiskolázási ráta: 74%

$$\text{GDP index} = \frac{\log(7200) - \log(100)}{\log(40000) - \log(100)} = 0.71$$

$$\text{Élettartam index} = \frac{70.9 - 25}{85 - 25} = 0.76$$

$$\text{Felnőtt alfabetizációs index} = \frac{99 - 0}{100 - 0} = 0.99$$

$$\text{Beiskolázási index} = \frac{74 - 0}{100 - 0} = 0.74$$

$$\text{Oktatási teljesítmény index} = \frac{2 \times 0.99 + 0.74}{3} = 0.91$$

$$\text{HDI} = \frac{0.71 + 0.76 + 0.91}{3} = 0.79$$

Mivel az index kidolgozói 0.8-nél húzták meg a magas fejlettségi szint határát, így Magyarország ez érték szerint jelenleg a közepesen fejlett országok közé tartozik¹⁹.

(A HDI értéke szerint szokás az országokat rangsorolni, és az így kialakult sorrendet összevetni a GDP-értékek szerinti rangsorral. Ha egy ország az utóbbi mutató alapján jóval jobb helyezést ér el, mint a HDI-rangsorban, akkor ezt úgy értelmezhetjük, hogy a nemzeti jövedelemnek a társadalmi jólétre való konvertálása nem kielégítő. Ilyen jellegű diszkrepanciát tapasztalunk például a nagy olajexportőr országokban. Magyarország és a többi volt szocialista ország esetében ennek éppen ellenkezője látható: a magas várható életkornak és a szinte teljeskörű alfabetizációnak köszönhetően a HDI értéke általában magasabb annál, mint amire a GDP-rangsor alapján számítani lehet.)

¹⁹ Meg kell jegyezni, hogy a jövedelem-diszkontálásban 1999-ben eszközölt módszertani változtatás több helyen jelentősen átrendezi az országok közötti HDI-rangsorát. Magyarország esetében egyébként az index értéke 1999 előtt mindig 0.8 felett volt.

Alternatív indexek

A HDI tárgyalásánál néhány szót kell ejtenünk a jólét mérésére kidolgozott néhány más indexről is. Mint azt az egyik bíráló a HDR-kötetek készítőinek szemére is veti, a koncepció ismertetése szinte egyáltalán nem tartalmaz utalást a hasonló kezdeményezésekre, illetve a HDI-nek az azoktól való eltéréseire. (Hopkins 1991:1473) Pedig már az első HDR megjelentetése előtt voltak olyan kísérletek, amelyek egyetlen indexszel próbálták mérni a jólétet. Ezek közül a legismertebb a Morris által 1979-ben létrehozott Physical Quality of Life Index (PQLI) volt, amelyet a csecsemőhalandóság, az egy éves korban várható élettartam és az írni-olvasni tudás indikátorainak értékeiből számítottak (idézi HDR 1990: 105.). Az indikátor-mozgalom "melléktermékeként" született meg egy másik, Estes által kidolgozott index, amely a kis komponensszámból fakadó problémák kiküszöbölésére 46 jelzőszám értékét fogta egy mutatóba. (Weighted Index of Social Progress, WISP, ld. Estes 1984). A felhasznált komponensek számát illetően a két előbb említett index között áll a Camp és Speidel által konstruált International Human Suffering Index, amelyet 10 mérőszám - többek között a jövedelem, csecsemőhalandóság, táplálkozás, felnőtt alfabetizáció, személyes szabadság stb.- segítségével állítottak össze.²⁰ (idézi Srinivasan 1994)

Az HDI megjelenése után is születtek még további indexek. Lind kidolgozta a Life Product Index-et (LPI), amely az egy főre eső reál GDP, a teljes élethosszon belül a gazdasági aktivitásban töltött idő aránya, és a születéskor várható átlagos élettartam értékein alapult. (Lind 1993). Diener a Basic és az Advanced Quality of Life Index-ek létrehozásával kísérletezett, amelyek közül az elsőt a fejlődő, a másodikat a fejlett országok sajátosságaira fejlesztett ki, és amelyek mindegyike 7-7 változót tartalmazott. (Diener 1995) Carlucci és Pisani 13 indikátor kombinálásával próbálta a módszertani hibákkal terhelt HDI-t felváltani. (Carlucci és Pisani 1995). Ez a minden bizonnyal nem teljes felsorolás azt kívánta érzékeltetni, hogy a HDI-n kívül még számos alternatív index áll a kutatók rendelkezésére, amelyek közül mindegyik előnyeit és hátrányait mérlegelni kell. Használatuk során mindenekelőtt azt érdemes figyelembe venni, amit egy tanulmányában Paul Streeten, a HDR-köteteket kiadó ENSZ-program (UNDP) tanácsadója írt, tudniillik hogy az indexek önmagukban leginkább arra jók, hogy a figyelmet fókuszálják és a problémát egyszerűsítsék. (Streeten 1994)

HDI számítások Magyarországon

Mint az előzőekből kitűnt, az Emberi Fejlődés Index megjelenését követően minden oldalról a viták kereszttüzébe került. Ugyan a szakmai közönség szinte ízekre szedte a HDI-t, mégis ezen túlnyomóan jogos kritikái észrevételek csak korlátozottan hatottak annak továbbfejlesztésére. Ennek ellenére azt figyelhetjük meg, hogy használatával az elmúlt években egyre több tanulmányban találkozunk, igaz ugyan, hogy ezek leginkább a fejlődő országok problémáival foglalkoznak.²¹ Ezekben a régiókban ugyanis a statisztikai adatszolgáltatás fejletlensége miatt nincs mód finomabb mutatók alkalmazására. A fejlett országok társadalomstatisztikája ma inkább egy koherens társadalmi jelzőszám-rendszer kiépítésén dolgozik, amelyet megfelelőbbnek tartanak a fejlődés komplexitásának megragadására. Hozzájuk hasonlóan a volt szocialista országokban is inkább az objektív és a szubjektív indikátorok kidolgozása

²⁰ További indexekről olvashatunk irodalmi összefoglalót Johnston (1988) cikkében.

²¹ Az utóbbi évek terméséből ld. pl. Tang 1998, Njoh 2000. írásait.

folyik, emellett azonban időnként megjelennek HDI- számításokat tartalmazó tanulmányok is. Magyarországon 1996-ban jelent meg a KSH gondozásában a “Human Development Report for Hungary” című kötet, amelyben a szerzők adatokat és elemzéseket közölnek a ‘90-es évek társadalmi-gazdasági folyamataival kapcsolatban. A mű a címbeli hasonlóság ellenére nem követi a HDR-sorozat felépítését, tematikáját, hanem sajátosan magyarországi/posztoszocialista kérdéseket (az átmenet gazdasági problémái, szegénység, rejtett gazdaság) tárgyal. Jelen tanulmány szempontjából a kötet annyiban érdekes, hogy a magyar társadalomstatisztikában először itt közöltek - 1994-es országos adatokra számított - HDI-értéket. Az indexet a szerzők minden bizonnyal csak illusztrációnak szánták, amit az is jelez, hogy az elemzésekben azt nem is szerepeltetik. Pedig a HDI-t nemcsak az egyes országok fejlettségének összehasonlítására használják, de alkalmazható az országon belüli etnikai, jövedelmi, regionális különbségek megragadására is. Az index diszaggregálásával az egyes szubpopulációk társadalmi jólétének összevetésére az 1993-tól kiadott HDR-kötetekben több példát is találunk. Sőt, 1995-től mindegyik kötetben megtaláljuk az ún. “gender-related development index” (GDI) számítását is, amely az egyes indikátorokat nemek szerinti bontásban használja. Az országon belüli összehasonlításoknál az indexszel kapcsolatos problémák egy része eltűnik, hiszen jóval kisebb az esély arra, hogy a mérés során intézményi-kulturális különbségeket, és nem pedig a jóléttel kapcsolatos fejlettségi szinteket hasonlítunk össze. Az index hazai alkalmazásánál is meg lehet kísérelni a regionális bontású HDI-számítást, amely értékeket össze lehet vetni egyéb, a jólétet regionális szinten megragadó mutatók, objektív és szubjektív jelzőszámok értékeivel.²² Ez esetben azon is el lehet gondolkozni, hogy milyen más, az index alapkonceptiójának megfelelő, azonban a magyar társadalomstatisztika fejlettségét jobban tükröző, finomabb komponens-indikátorokkal lehetne az eredeti mutatókat helyettesíteni. Meglehet, akkor már egy másik indexet kapunk...

²² Ilyen kísérlet folyik jelenleg a BKÁE Szociológia és Szociálpolitika Tanszékén Lengyel György vezetésével.

Hivatkozott irodalom:

Berger-Schmitt, Regina - Noll, Heinz-Herbert (2000): Conceptual Framework and Structure of a European System of Social Indicators. Eureporting Working Paper No.9. Mannheim. (kézirat)

Carlucci, Francesco - Pisani, Stefano (1995): A Multiattribute Measure of Human Development. SIR vol. 36. No.2. Oct. pp. 145-176.

Diener, Ed (1995): A Value Based Index for Measuring National Quality of Life. SIR vol 36. No.2. Oct. pp. 107-127.

Hopkins, Michael (1991): Human Development Revisited: A New UNDP Report. World Development vol. 19. No.10. pp. 1469-1473.

Human Development Report 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999. UNDP New York - Oxford (a szövegben: HDR)

Johnston, J. (1988): Toward a comprehensive Quality of Life Index. SIR vol.20. No.4. pp. 473-496.

Kollányi, Margit et.al (1996): Human Development Report for Hungary 1996.

Lai Dejian (2000): Temporal analysis of human development indicators: principal component approach. SIR vol. 51. No.3. Sept. pp. 331-366.

Lind, Niels C. (1992): Some thoughts on the Human Development Index. Social Indicators Research (SIR) vol. 27. No.1. Aug. pp. 89-101.

Lind, Niels C. (1993): A compound index of national development. SIR vol. 28. No.3. March pp. 267-284.

Mazumdar, Krishna (2000a): Inter-Country inequality in social indicators of development. SIR vol. 49. No.3. March p. 335-345.

Mazumdar, Krishna (2000b): Casual flow between human well-being and per capital real gross domestic product. SIR vol. 50. No.3. Jun. pp. 297-313.

McGillivray, Mark (1991): The Human Development Index: Yet Another Redundant Composite Development Indicator? World Development vol. 19. No.10. pp. 1461-68.

Njoh, Ambe J. (2000): The impact of colonial heritage on development in Sub-Saharan Africa. SIR vol.52. No.2. Nov.

Noorbakhsh, Farhad (1998): A Modified Human Development Index. World Development vol. 26. No.3 pp. 517-528.

Rao, Bhanoji V.V. (1991): Human Development Report 1990: Review and Assessment. World Development Vol. 19. No.10. pp. 1451-1460.

Ravallion, Martin (1997): Good and Bad Growth: The Human Development Reports. World Development vol. 25, No.5. pp.631-638.

Rothenbacher, Franz (1998): European Scientific Socio-Economic Reporting: State and Possibilities of Development. SIR vol. 44. pp. 291-328.

Sagar, Ambuj D. - Najam, Adil (1998): The human development index: a critical review. Ecological Economics No.25. pp. 249-264.

Srinivasan, T.N.(1994): Human Development: A New Paradigm or Reinvention of the Wheel? The American Economic Review. Papers and Proceedings. vol. 84. No.2. pp. 238-243.

Streeten, Paul (1994): Human Development: Means and Ends. The American Economic Review. Papers and Proceedings. vol. 84. No.2. pp.232-237.

Streeten, Paul (1995): Human Development: The Debate About the Index. International Social Science Journal. March.pp. 25-37.

Tang, Kwong-Leung (1998): East Asian Newly Industrializing Countries: Economic Growth and Quality of Life. SIR vol. 43. No. 1-2. Febr. pp.69-96.

Trabold-Nübler, Harald (1991): The Human Development Index - A New Development Indicator? Intereconomics No. 15. Sept/Oct. pp. 236-243.

Vogel, Joachim (1997): The Future Direction of Social Indicator Research. SIR vol.42. No.2. Oct. pp. 103-116.

Zapf, Wolfgang (2000): Social Reporting in the 1970s and in the 1990s. SIR vol. 51. No.1. July. pp. 1-15.

Szubjektív társadalmi indikátorok – szelektív áttekintés a téma irodalmából

Bevezetés

A kilencvenes években Európában megélénkült az érdeklődés a társadalmi jelzőszámok és a társadalmi riportok iránt. Ebben lényeges szerepet játszik az európai egységesülési folyamat is, hiszen ennek egyik középponti kérdése a tagországokban élő állampolgárok jólétének, életkörülményeinek növekedése. Ahhoz, hogy ezt egységes szempontok szerint értékelni lehessen, megfelelő mutatórendszerre van szükség. Az Európai Bizottság finanszírozásában megindult egy egységes európai jelzőszámrendszer kidolgozása (Berger-Scmitt–Noll 2000). E rendszerben különféle jólétkoncepciók összedolgozására tesznek kísérletet, és a rendszerben sajátos helyet kap az „életminőség” fogalma is: mintegy a magját képezi a teljes jóléti rendszernek. Az életminőség terén pedig mind az objektív életkörülmények, mind a szubjektív jólét fejlesztésére gondot kívánnak fordítani.

Az a gondolat, hogy a jólétnek szubjektív oldala is van, nem nagyon régen terjedt el az európai társadalomkutatásban. Bár az Egyesült Államokban a Gallup Intézet 1948 óta rendszeresen szerepeltet elégedettségtételeket kérdőíveiben, az 1960-as években induló társadalmijelzőszám-mozgalom a kezdeti szakaszában kizárólag az egyes társadalmak jólétének objektív mutatóit igyekezett számba venni (mint például a létminimum alatt élők aránya, a születéskor várható élettartam, a beiskolázási és végzettségi arányok stb.).²³ Idővel azonban az amerikai hagyományt is elfogadó európai kutatók egy részének érdeklődése is kiterjedt a társadalom tagjainak „jólétészlelése”, azaz a szubjektív szféra felé is. Emögött az a felismerés állt, hogy önmagukban az anyagi és anyagi jellegű javak „objektív” mérésén nyugvó mutatók nem fejezik ki elégségesen egy társadalom tagjainak „jól-létét”. Ezt alátámasztja az – a témával foglalkozó tanulmányokban sokszor emlegetett – tény is, hogy az USA-ban hiába nőtt évtizedeken keresztül az életszínvonal, az emelkedést a felmérések tanúsága szerint nem követte az emberek elégedettségének növekedése. Az 1970-es évekre tehető az erre a területre vonatkozó kérdések alkalmazásának európai elterjedése, s az 1980-as években azután az életminőség-kutatások kedvelt módszere a kérőíves felmérés lett, amely képes mind objektív, mind szubjektív adatokat szolgáltatni (Zapf 2000). Igazán jól összehasonlítható adatokat az 1980-as évek végétől meginduló nagyszabású nemzetközi vizsgálatok nyújtanak (Veenhoven 1996). Az 1990-es években a hagyományos jólétkoncepciók mellett számos új megközelítés is megjelent (például „fenntartható fejlődés”, „élhetőség”, „kizárás” stb.), s kísérletek indultak meg az egyes koncepciók harmonizálására is, mint ezt az európai jelzőszámrendszer kidolgozásának programja is mutatja.

Hollandiában 1974 óta kiadnak egy kifejezetten a társadalmi indikátoroknak szentelt nemzetközi folyóiratot, a *Social Indicators Research*-öt (a továbbiakban: SIR). Ebben a tanulmányok megközelítésük szerint régóta két csoportra bomlanak: a jólét, életminőség

²³ Maga a társadalmijelzőszám-mozgalom is egy megelőzően szinte kizárólagosan használt átfogó mutató, a GDP kritikájaként bontakozott ki. Az objektív körülmények mérésének fejlesztésén azóta is számosan dolgoznak, s összetettebb, több tényezőt – nem csak a gazdaságát – figyelembe vevő mutatókat hoztak létre. Ilyen például az „emberi fejlődés indexe” (*Human Development Index*, HDI), az „élethossz-szorozatmutató” (*Life Product Index*, LPI) vagy a „valódi fejlődésmutató” (*Genuine Progress Indicator*, GPI). (Ezeket összefoglalja Husz 2001 és Füleki 2001.)

objektív és szubjektív oldalát taglaló munkákra. A szubjektív területtel foglalkozó írások aránya a kisebb, de messze nem jelentéktelen: az 1990-es évek második felében általában a számonkénti 4-6 tanulmány negyede-fele, esetenként még nagyobb része tartozik ide. Ezek megközelítése jobbára a Berger-Schmitt és Noll (2000:10) által „amerikai életminőség-kutatási tradíciónak” nevezett vonalhoz illeszkedik, amennyiben az életminőséget elsődlegesen a szubjektív indikátorok segítségével vizsgálja, s azon belül is legfőképpen az egyének elégedettségét és boldogságát állítja a középpontba. Az egyik amerikai szerzőpáros, Ed Diener és Eunkook Suh egyenesen gazdasági, társadalmi és szubjektív jólétről, illetve mutatókról beszél (Diener–Suh 1997). A témát kutatók jelentős része egyébként nem szociológus, hanem pszichológus, szociálpszichológus, orvos.

Jelen tanulmány célja a *SIR*-ben megjelenő, szubjektív indikátorokkal kapcsolatos eredmények összefoglalása. Munkánk során főként a folyóiratban közölt tanulmányokra támaszkodunk, de ahol szükségesnek látszott, más forrásokat is felhasználtunk.

I. A szubjektív mutatók mibenléte és fajtái

A kutatók véleménye a szubjektív társadalmi indikátorok *szerepéről* megoszlik. Alapvetően három nézetet különböztethetünk meg:

1. Az első megközelítés szerint a szubjektív értékelések csak helyettes, ún. *proxy* mutatói a társadalmi jelenségeknek. Ezt a nézetet vallja például Horn²⁴, aki az ún. „közvetlen-objektív” típusú indikátorokat elválasztja a „levezetett-szubjektív” típusúaktól, s ez utóbbiak közé olyan mutatókat is besorol, mint az öngyilkossági arányszám. Eszerint tehát a szubjektív mutatók lényegében a közvetett mutatókkal azonosak, amelyek közé értelemszerűen bekerülhetnek szubjektív értékelések is.

2. A következő álláspont az előzőnek gyökeresen ellentmond, eszerint ugyanis egy olyan, jól kidolgozott szubjektív mutató, mint például az élet egészével való elégedettség, az általános jólét vagy életminőség komplex indikátorául szolgálhat, s ilyen értelemben az objektív mutatókon talán még túl is tesz, hiszen egymagában képes képet adni a társadalom jólétéről. Ezt a nézetet képviseli az elégedettségkutatásokat összefoglaló munkájában Veenhoven (1996).

3. A harmadik, a nem speciálisan az elégedettséggel foglalkozó szociológusok között talán a leginkább elterjedt nézetet úgy foglalhatjuk össze, hogy az életminőségnek, jólétnek van objektív és szubjektív összetevője is, s az ezeket mérő indikátorok egymást kiegészítve adnak kielégítő képet egy társadalom állapotáról.

Ezzel elérkeztünk a legalapvetőbb kérdéshez, a szubjektív jelzőszámok *mibenléte*hez. Ennek körülhatárolásához induljunk ki abból, mit *nem* tekintünk szubjektív társadalmi jelzőszámnak. Annyi biztos, hogy a közvetlenül, külső megfigyelő által mérhető jellegzetességekből állíthatók elő az objektív mutatók, ezek tehát biztos kiesnek a lehetőségek köréből. Ilyen például a gyermekhalandóság vagy a választásokon való részvétel aránya. Veenhoven igen egyszerű különbségtétele szerint az objektív és a szubjektív életminőség a *mérésben* tér el egymástól. Az első esetében „[a] mérés a siker explicit kritériumain nyugszik, amelyet pártatlan külső értékeléshez lehet rendelni”, míg a második esetben „az ítélet kritériumai személyről személyre változhatnak” (Veenhoven 1996: 1). Az is elmondható, hogy önmagukban a véleményeket, tehát szubjektív megítéléseket tartalmazó tételek nem szubjektív jelzőszámok, hiszen ezen az alapon a kérdőívek kérdéseiből képzett mutatók meglehetősen nagy része ide sorolható lenne. A társadalom és a benne élő emberek *jólétéről*,

²⁴ Horn álláspontját Bukodi foglalja össze (1999).

életminőségéről kell hogy információval szolgáljon mutatónk. Mivel azonban közvetett értelemben szinte minden vélemény (becslés, értékelés) ehhez nyújt adalékot – így például a torokfájás sűrűségének végül is szubjektív skálája az egészség mutatója lehet, ami viszont az életminőség egyik fontos dimenziója –, sokkal közelebb nem jutottunk célunkhoz. Fogódzót az jelenthet, hogy tudjuk, a társadalmi jelzőszám-mozgalmat a társadalmi fejlődés nyomon követésére indították, s így a jelzőszámok *normatív* alapon állnak, ezért csak a fejlődést mindenki számára egyértelmű módon kifejezni képes tételek jöhetnek számításba. Tehát, mondjuk, egy „mekkora problémát jelent az életében az alkohol” skála adott esetben jelzőszám vagy annak egy összetevője lehet, míg egy „milyen fontos szerepet játszik az életében a zene” skála vagy a gyermekvállalás utáni munkavállalási tervekre kérdező tételsor jóval kevésbé, hiszen az egészség, s ezen belül az alkoholproblémáktól való mentesség sokkal egyértelműbben rendelhető hozzá a társadalmi fejlődéshez, jóléthez, mint a zenével vagy a munkavállalással kapcsolatos attitűdök. Itt persze nem szabad elfelejteni, hogy a társadalmi fejlődés kritériumainak megítélése is változik az idővel, illetve az egyes tudományos és politikai szereplők szubjektív mérlegelésének van kitéve.²⁵

Végül döntő szempont az, hogy jelzőszám csak *hosszabb időre* előállítható, illetve egy-egy területről *lényegi információt* hordozó kérdésekből válhat. A fontosnak tartott területek és kérdések köre persze megint csak nem állandó és nem nevezhető objektíven megítélhetőnek.

Ami a SIR-t illeti, nem annyira a szubjektív jelzőszámok fogalmát használja, mint inkább a *szubjektív jólét* – subjective well-being, SWB – fogalmát. Ennek meghatározásában meglehetősen egyetértés mutatkozik a kutatók körében. Alfonso és társai például így fogalmaznak: „Bár egy kifejezéssel nem lehet megragadni a szubjektív jólét komplexitását és kiterjedését, általában szélesebb értelemben úgy határozzák meg, mint egy személy életminőségének az adott személy által adott szubjektív összegzését.” (Alfonso et al. 1996: 276.) Valójában azonban a folyóiratban ismertetett, szubjektív oldallal foglalkozó kutatások döntő többsége ennél jóval szűkebb területen mozog, s az egyének élettel és életterületeikkel való elégedettségének, illetve boldogságának kérdésével dolgozik. Arról, hogy általában véve mi tartozik a szubjektív mutatók körébe, a folyóiratban *nem találkozhatunk részletes leírással*. Azt, hogy a kérdést másutt is hasonlóan ítélik meg, jelzi, hogy a tanulmányunk elején említett, az Európai Bizottság számára készülő anyagban is kizárólag elégedettségkérdéseket sorolnak fel a szubjektív mutatók között (Berger-Schmitt–Noll 2000).

Összességében végül is három nagy csoportját különböztethetjük meg a szubjektív mutatók halmazának, melyből társadalmi jelzőszámok csak bizonyos, feljebb kifejtett feltételek teljesülése esetén lehetnek, így *elvben* a szubjektív társadalmi jelzőszámoknak is három csoportjáról beszélhetünk: A szubjektív mutatók első csoportjába, a tágan értelmezett mutatók körébe beletartoznak mindazok a *személyes véleményeken* alapuló mutatók, amelyek *közvetett* módon mérhetik ugyan a társadalmi jólétet, de nem kifejezetten arra irányulnak. Például ide tartozhatnak olyan kérdések, mint a szubjektív társadalmi státusz, az adók elköltésének preferált módja stb. A második, szűkebb csoportba azok a mutatók kerülnek, amelyek kifejezetten a személyek „jólétészleléseit” tartalmazzák, tehát a személyes vagy társadalmi jólétnek a megkérdezettek által nyújtott *közvetlen* – tudatos vagy érzelmi – *értékelésére* épülnek. Legegyértelműbben olyan mutatók tartoznak ide, mint az ország becsült gazdasági

²⁵ Bár úgy tűnik, Európában egyre elterjedtebb az az álláspont, amely szerint kívánatos, hogy a nők össze tudják egyeztetni a foglalkozási karrierjüket és a gyermeknevelést, ettől eltérő nézetek is jelen vannak, s nem nevezhető a fejlettség kritériumának az, hogy a társadalom többsége merre hajlik e kérdésben. Ehhez hasonlóan, mondhatjuk, hogy a zene élvezete gazdagabbá teszi életünket, s ezért a fejlettséghez hozzátartozik, de azért az világos, hogy ez messze nem olyan egyértelmű.

helyzete, fejlődése, a személyes jövedelmi helyzet értékelése, a társadalom gazdasági, illetve az egyén anyagi helyzetével kapcsolatos várakozások vagy az igazságosság megvalósulásának becsült mértéke stb. De a jóléttel kapcsolatba hozható érzésekre irányuló kérdések is ide sorolhatók, például a különböző bűnesetektől való félelmek gyakorisága vagy nagysága. Végül létezik a szubjektív mutatóknak egy harmadik, bizonyos fokig speciális csoportja, amelyekben a kérdezett személy a saját vagy társadalma helyzetének szubjektív *felmérésén* túl *minősíti is* ezt a helyzetet, akár tudatos döntés szintjén, akár az érzések szintjén. Ide tartoznak tipikusan azok a kérdések, hogy a kérdezett mennyire elégedett; mennyire boldog.

A speciális mérőszámok a SIR-ben szubjektív jólétnek nevezett fogalom leggyakrabban használt mutatói. A kevésbé speciális, csak helyzetértékelést, minősítést viszont nem tartalmazó mérőszámokkal főként máshol megjelenő tanulmányokban, beszámolókötetekben találkozhatunk. Az e mutatók némelyikének vissza-visszatérő elemzése nyomán kialakuló egységesülő forma, a belőlük már összeállítható idősorok valójában alkalmassá teszik őket arra, hogy jelzőszámokként tekintsünk rájuk. Mint láttuk, mégsem találkozunk velük a SIR-en kívül a formálódó európai jelzőszámrendben sem. A mutatók csoportosításában első helyen szereplő, legáltalánosabb értelemben vett szubjektív mutatókból pedig még ennyire sem lesznek a gyakorlatban társadalmi jelzőszámok.

Bár valójában nem tekinthetők jólétindikátoroknak, mint háttértényezőknek kiemelt szerepük van a normákra, értékekre vonatkozó kérdéseknek. Nélkülük sok esetben értelmezhetetlenek maguk a szubjektív mutatók.

Irányultságukat tekintve a szűkebb értelemben vett szubjektív indikátoroknak is két nagy típusát lehet megkülönböztetni: a (kérdezett) személyek önmagukra, saját életükre vonatkozó, illetve a tágabb környezetre vagy a társadalom egészére vonatkozó szubjektív észlelései mutatóinak típusát (Eckersley 2000). Az első típusú mutatókat alkalmazó kutatások foglalkoznak a tulajdonképpeni „szubjektív jólét”-tel, s ez a kidolgozottabb terület. A másik típust alkalmazó írások száma jóval kisebb, s ide a *társadalmi életminőség* szubjektív megítéléseit taglaló munkák tartoznak.

További lényeges csoportosítási szempontot jelent a mutatók *átfogó vagy speciális* volta: egyesek az élet egészére vonatkoznak (például az élet egészével való elégedettségre), mások az élet egyes területeire (itt a jelzőszámok nagy témaköreit érdemes számításba venni: jövedelmi helyzet, oktatás, egészség stb.). Az egyes területek meghatározásakor azonban az újabb kutatásokban megjelenik egy másféle felosztás is, amely nem csupán anyagi jellegű javak tipizálásán nyugszik. Berman-Philips például az életminőség négy jellemzőjét különbözteti meg (Berman-Philips 2000). Ezek a társadalmi-gazdasági biztonság, a társadalmi „bevonás” (*inclusion*), a társadalmi kohézió és a társadalmi „feljogosítottság” (*empowerment*). Ezen a négy dimenzió belül azután ugyanúgy szerepelhetnek objektív és szubjektív mutatók, mint a hagyományos életterületeken belül. A társadalmi indikátorok tervezett európai rendszerében pedig – mely három koncentrikus körben helyezi el az egyes szempontokat – az egyes emberek objektív életkörülményein és szubjektív jólétén (egyszóval életminőségén) túl a társadalmi kohézió, illetve a természeti, emberi és társadalmi tőke fenntartása, megőrzése is vizsgálati szempont (Berger-Schmitt-Noll 2000).

Nem hagyható figyelmen kívül a mutatók *idődimenziója* sem: bár a legtöbb mutató egyértelműen a jelenre irányul, némelyek a múltra vagy a jövőre vonatkozó értékelést tartalmaznak. Így például a mutatóknak egyértelműen külön csoportját jelentik a várakozásra vonatkozók.

II. A szubjektív jólét mérése

A mutatók *kérdésfeltevéséről* elmondhatjuk, hogy a szűken vett, speciális indikátorok esetében tulajdonképpen a kérdések néhány alapváltozatát különböztethetjük csak meg, melyeket azután az egyes kutatásokban variálnak: így alapvetően kérdeznek az elégedettségre, a boldogságra, jó és rossz érzésekre, a bizalomra, az optimizmusra. A kissé tágabb értelemben vett szubjektív indikátorok kérdései általában valamiféle helyzetfelmérésre, becslésre kéri a kérdezetteket, esetleg érzéseikről, félelmeikről számoltatják be őket, vagy egyéb, közvetettebb módon nyernek információt a kérdezettől a kutatókat érdeklő területről.

Ami az *alkalmazott skálákat és mutatókat* illeti, számuk igen nagy, lehetetlen mindet számba venni, hiszen szinte minden kutató kidolgoz egyet-kettőt saját céljaira (Fordyce 1988). Néhány fontosabb, a folyóiratban sokat emlegetett skálát bemutatunk itt most közülük, példaképpen. Ezek kivétel nélkül a speciálisan értelmezett szubjektív mutatók közé tartoznak, s immár több évtizede használják őket:

- Diener elégedettségi skálája, a „*Satisfaction With Life Scale*” (SWLS): öt állítást tartalmaz, amelynek mindegyike az élettel való elégedettségre vonatkozik, más-más megközelítésben. 1–7-ig terjedő skálán lehet kifejezni az egyetértést. Sokan hivatkoznak rá, a SIR-ben gyakori az ebből származtatott mutatók ismertetése (Diener et al. 1997).²⁶ Bírálói a rovására írják, hogy a szubjektív jólétnek csak a kognitív oldaláról tartalmaz tételeket, az érzésekről nem (Stones et al. 1996). Ugyanők elismerik ugyanakkor, hogy belső konzisztenciája nagy, és a szubjektív jólét hosszabb indikátoraival jól korrelál.

- Igen gyakran használják a következő kérdést, mely a mutatók közül talán a legegyszerűbb: „Összességében mennyire elégedett az életével?” Magyarországon is gyakran kérdezik. Szokásos az egyes életterületekre való alkalmazásuk is. Például: „Összességében mennyire elégedett lakásával?” Ruut Veenhoven – aki a rotterdami Erasmus Egyetemen nagyszabású „boldogság-adatbázis” összeállításán dolgozik, s többek közt háromezer tételes bibliográfiát, valamint hétszáz tanulmány adatainak azonos formára hozott nyers megoszlásait tartalmazó adatkatalógust állított össze – állítja, hogy jelenleg a legelterjedtebb formája a

²⁶ AZ SWLS eredeti szövege:

Using the 1–7 scale below, indicate your agreement with each item by placing the appropriate number on the line preceding that item. Please be open and honest in your responding.

7 – Strongly agree

6 – Agree

5 – Slightly agree

4 – Neither agree nor disagree

3 – Slightly disagree

2 – Disagree

1 – Strongly disagree

___ *In most ways my life is close to my ideal.*

___ *The conditions of my life are excellent.*

___ *I am satisfied with my life.*

___ *So far I have gotten the important things I want in my life.*

___ *If I could live my life over, I would change almost nothing.*

szubjektív jólét indikátorainak az ilyen rövid, egytétéles kérdés (Veenhoven 1996). Ő az összetettebb mutatók nagy hátrányának azt tartja, hogy az összpontszám nehezen értelmezhető, nem lehet tudni, hogy valójában mire vonatkozik.

Egyszerűsége ellenére az élet egészére vonatkozó kérdést is többféle megfogalmazásban, többféle skálával alkalmazzák, ezzel az összehasonlíthatóságot némileg rontva.²⁷

– Az előzőnél parányival hosszabb, a válaszadás azonban összesen egy percet vesz igénybe a „boldogságmérce” (*Happiness Measures*) esetén. Két részből áll, először egy 11 fokú skála segítségével arra kell válaszolniuk a kérdezetteknek, hogy mennyire boldogok, azután arra, hogy százalékosan kifejezve az idejük hányad részében érzik boldognak, boldogtalannak és közömbösnek magukat. A mutató kivételesen jó érvényességgel és megbízhatósággal bír, kicsi a válaszadói torzítása, s nagy az időbeli stabilitása (Fordyce 1988.) A boldogságskálának gyakran alkalmazzák rövidebb változatait is, például az *Európai értékkutatásban* négytétéles kérdésben tudakolták, hogy az illető mennyire boldog.

Mindezen viszonylag egyszerűbb mutatóknak léteznek összetettebb vagy több területre is kiterjesztett változataik,²⁸ előfordul azonban az is, hogy meglévő, de túl bonyolult vagy hosszadalmas kérdéssort felhasználó mutatót rövidítenek le vagy dolgoznak át.²⁹

A szubjektív jólét mutatói általában skálák, a kérdezett egy-egy állítással való egyetértését vagy egy terület értékelését fejezheti ki a skála egy pontjának kiválasztásával. Ezekből a skálákból néha összetettebb mutatókat, illetve újabb skálákat is készítenek. Gondot okozhat az azonos terület mérésére szolgáló eltérő skálák alkalmazása, erre Veenhoven (1996) három megoldást ismertet:

1. Lineáris skálatranszformáció, melynek formulája:

$$\frac{\text{átlagpontszám} - \text{a skála minimumpontja}}{(\text{maximumpont} - \text{minimumpont}) \times 10}.$$

Ez az eljárás csak akkor használható, ha az összehasonlítandó skálák csak hosszukban térnek el egymástól, egyébként azonos a kérdésük.

2. „Common scale” konverzió. Felkért bírálók pontszámot rendelnek a válaszkategóriákhoz, s ha nagy közöttük az egyetértés, az általuk adott pontszám átlagát adják egy-egy kategóriának.

3. Regressziós predikció. Ez azt jelenti, hogy ha egy kérdéssort sok országban ugyanúgy lekérdeztek, regressziós egyenlet írható fel, s arra az országra, ahol az egyik kérdés hiányzik, erre a kérdésre a többiből becsült értéket veszik figyelembe.³⁰

²⁷ Például: „*What do you mean, how satisfied are you at present with your life in general?*” (0–10) (*Euromodule*); „*On the whole, are you very satisfied, fairly satisfied, not very satisfied, or not at all satisfied with the life you lead?*” (*Eurobarometer*); „*Generally speaking, how satisfied are you with your life as a whole? Would you say that you are very satisfied, reasonably satisfied, not very satisfied or not at all satisfied with your life as a whole?*” (*World Values Survey*).

²⁸ Ilyen például Diener skálájának kibővített változata, az „*Extended Satisfaction With Life Scale*” (Alfonso et al. 1996). Elsősorban abban tér el az előbbtől, hogy nem csak az élettel általában foglalkozik, hanem annak minden, a kutatók által lényegesnek tartott területével (szám szerint kilencel). Ötven pozitív állítást tartalmaz, melyekkel való egyetértést 1–7-ig lehet kifejezni.

²⁹ Ezt tették például Stones és társai (1996), amikor egy olyan, a szubjektív jólét egészét felmérni hivatott kérdéssort dolgoztak át, amely négy, egyenként 5-7 tétéles kérdést tartalmazott, s helyette két, 6-6 kérdést tartalmazó kérdésblokkot alkalmaztak SHARP, vagyis *Short Happiness and Affect Research Protocol* elnevezéssel.

Végül külön érdemes kiemelni a szubjektív mutatókkal dolgozó kutatók módszertani fejtegetéseinek egybehangzó megállapítását: ezeknek a mutatóknak az alkalmazása során megfelelően megbízható és érvényes adatokhoz jutunk, a mutatók értékének időbeli stabilitása meglepően nagy, s az eredmények egyéb módszerekkel – például interjúk, klinikai megfigyelés, hangulatnapló – egy irányba mutatnak. Diener és Suh (1997:205) e mutatók előnyei között kiemelik, hogy hibás eredmények esetén könnyebb a korrigálás, hiszen a kutatók itt hozzáférnek az elsődleges adatokhoz, szemben a statisztikai adattárakkal, amikkel az objektív mutatók dolgoznak; továbbá hogy az elégedettségi mutatóknak jobb az egymás közötti összehasonlíthatósága is, mint az objektívéké.

III. A szubjektív mutatók vizsgálatának eredményei

A SIR által vizsgált témában megjelenő *fontosabb megállapításokat*, téziseket a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Alapvetően három összetevőjét lehet elkülöníteni a szubjektív jólétnek. Ezek a kognitív mérlegelés és ítélethozatal (például „elégedett vagyok ezzel és ezzel”), a pozitív érzések (például boldogság, jó érzés vagy a rossz érzés hiánya) és a negatív érzések (például olyan kellemetlen érzés, mint a félelem, aggodás, düh) (lásd például Diener–Suh–Oishi 1997, Alfonso et al. 1996). A három elem nem alkot teljesen egységes egészet, nem teljesen azonosan „működik”. Kialakulásuk eltérő módon megy végbe, illetve más-más tényezőkkel állnak szorosabb kapcsolatban. Például a pozitív érzelmekre való hajlam kisebb hányada örökletes, mint a negatívaké,³¹ s a pozitív érzelmek inkább alakulnak az adott kultúra elvárásai, normái szerint, mint a negatívak. A pozitív érzelmek nagyobb gyakorisága jellemző az extrovertált személyiségű emberekre, bár negatív érzelmeik mennyisége átlagos; míg a neurotikusok gyakrabban élnek át negatív érzelmeket – pozitív érzelmeik átlagos gyakorisága mellett. (Diener et al. 1997: 8–9.)

Ami a kognitív és az érzelmi elemek elkülönülését illeti, általában az elégedettség az a terület, amelyet az előbbiek között tartanak számon, bár van olyan kutató, aki szerint az elégedettségnek is két nagy típusa van, a részterületekkel való elégedettség, illetve az élet egészével való, s csak az előbbi az, amiről ténylegesen kognitív mérlegelés útján hozunk magunkban ítéletet (Veenhoven 1996). Mások viszont éppen azt hangsúlyozzák, hogy az olyan, igazán érzelmi töltetűnek gondolt állapot is, mint a boldogság, ragyogóan előrejelezhető olyan kognitív alapú szubjektív mutatókkal, mint az élet egyes területeivel való elégedettség (Crooker–Near 1998).

2. A szubjektív jólét társadalmon belüli alakulásának magyarázótenyezői között az egyik fő csoportot az *egyéni jellemzők* alkotják, melyekbe olyanok tartoznak, mint a fizikai és mentális egészség, a személyiség típusa, bizonyos személyiségjegyek³² stb., sőt Diener és társai (1997), valamint Ingleharték (Inglehart–Klingemann 2000) beszámolnak olyan kutatásokról is, amelyek eredményei szerint a „boldogságra való hajlam” öröklődik is. Emellett azonban fontos szerepet játszhatnak egyes *életesemények* is, bár egyesek szerint jobbra csak rövid távon (például balesetek vagy nagy örömök, jövedelemcsökkenés vagy -

³⁰ Erre találunk egy szép példát Inglehart–Klingemann elemzésében (2000.)

³¹ Lykken és Tellegen kutatásai szerint, amire Dienerék (Diener et al. 1997: 8) hivatkoznak.

³² Például az optimizmus, az önbecsülés és az extroverzió inkább jellemző a boldog emberekre.

növekedés).³³ – E téren azonban nincs egyetértés, jelenleg is vita zajlik a kutatók között („*state or trait?*” vita). Veenhoven (1996) a körülményektől való függés, tehát az elégedettség változása lehetőségének a híve, míg Diener kutatócsoportja (Diener et al. 1997 és Diener—Suh 1997) arra hajlik, hogy az öröklésnek és a kultúrának is nagyon hangsúlyos szerepe van.

Ami a *társadalmi-demográfiai jegyeket* illeti (például a jövedelem, az iskolázottság, a kor, a foglalkozás, a nem, az etnikai hovatartozás), azok jóval kisebb magyarázóerővel bírnak, Veenhoven idézett munkája szerint az előbbi tényezőcsokor harminc százalékos arányával szemben körülbelül tíz százalékot magyaráznak az egyének élettel való elégedettségének különbségeiből.

3. Az ezzel összefüggő leglényegesebb, többek által kimutatott eredmény az, ami a szubjektív indikátorok alkalmazásának bevezetése után a legnagyobb meglepetéssel szolgált (Cummins 2000, Veenhoven 1996, Diener et al. 1997). Eszerint *az objektív és szubjektív életminőség személyes szinten nincs szoros összefüggésben egymással*. Ez azt jelenti például, hogy azok, akik az objektív mutatókat tekintve jó körülményekkel rendelkeznek, nem feltétlenül elégedettebbek társaiknál. Olyan eset is előfordul, hogy miközben egy csoport tagjainak objektív jóléte csökken, az élettel való elégedettségük növekszik.³⁴ Cummins megállapítja azt is, hogy az objektív mutatók egymás közötti és a szubjektív mutatók egymás közötti korrelációja mindig magasabb, mint az objektív és szubjektív mutatók közötti korreláció (Cummins 2000: 58). Ugyanakkor az is egyértelművé vált mára a kutatásokból,³⁵ hogy a legrosszabb életkörülmények fokozzák a szubjektív és objektív mutatók közötti összefüggés erősségét.

Ez tehát összességében azt jelenti, hogy – leszámítva a legnyomorúságosabb vagy emberileg legsúlyosabban gátló körülmények között élőket (nagyon szegényeket, súlyos fogyatékosággal, betegséggel élőket) – messze nem általános az összefüggés az egyéni szintű objektív és szubjektív életminőség-változók között, ha némely esetben ki is mutatható kapcsolat. Tehát például a gazdagok nem, vagy nem sokkal elégedettebb jövedelmükkel, mint a szegények, az egészségesek nem, vagy nem sokkal boldogabbak, mint a betegek stb. Hoztak ilyen eredményt kutatások mind az egyes életterületeken belüli objektív és szubjektív mutatók közötti kapcsolatot vizsgálva, mind az általában vett vagy összetett indexszel mért szubjektív jólét és egyes objektív mutatók összefüggését elemezve.

4. Az előzőekben említett megfigyelés magyarázatára többféle kísérlet történt.

– Az első szerint az élettel való elégedettségnek van egy általános, a skálákat tekintve elég magas emberi alapszintje.³⁶ Tehát az a „normális” állapot, hogy az ember elégedett, boldog. Pszichésen ez szükséges ahhoz, hogy mindennapi életét élni tudja az ember. Ennek a „boldogsági alapszint”-nek a fenntartására – egyféle „homeosztatiszikus kontroll”-nak a segítségével (Cummins 2000: 61–62) – mindent meg is teszünk, akár úgy is, hogy az objektíve rosszabb körülményeket nem is észleljük vagy nem vesszük tudomásul.³⁷ Ide csatlakoztatható az a szociálpszichológiai megfigyelés is, hogy az emberek jelentős része saját

³³ Headey és Wearing ausztrál panelvizsgálatára hivatkozik Veenhoven (1996) és Dienerék (Diener et al. 1997) is – igaz, eltérő értelmezésben.

³⁴ Erről számol be Adams (1997) egy afro-amerikaiak körében végzett vizsgálat alapján.

³⁵ Lásd például Veenhoven 1996, Cummins 2000.

³⁶ Cummins szerint ez a szubjektív jólétet mérő skálák maximumának 60–80 százaléka körül van (Cummins 2000: 61).

³⁷ Hagedorn kutatásai szerint az „önbecsapó” emberek, tehát akik életkörülményeik rosszabb volta ellenére elégedettek életükkel, életük értékelésekor nagyobb szerepet tulajdonítanak az élet nehézségeivel való megbirkózásban elért teljesítményüknek, mint az objektív körülményeknek (Hagedorn 1996).

életét, saját teljesítményét szereti az általa átlagosnak vélnél jobbra értékelni (Diener et al. 1997, Cummins 2000). Ezekben található tehát a magyarázata annak is, hogy miért magas általában minden országban a boldogság és elégedettség szintje. Természetesen azonban a nyomorúság feletti elsiklásnak is van határa, nagyon rossz – illetve bizonyos speciális – körülmények hatására (például egyes betegségek, nagy szegénység, többszörös sérültség, fogyatékoság, illetve depresszió, megözyegyülés, sőt elviselhetetlenül nagy zajsztint esetén) az ember szubjektív jóléti szintje is csökken.³⁸

– Az ezzel versengő elmélet szerint nem ez a helyzet, nem boldogsági alapsztint önkéntelen fenntartásáról van szó, amikor eltér objektív és szubjektív jólét, hanem arról, hogy létezik az alapvető emberi szükségleteknek egy szintje, ami a fejlettebb, jobb módú országokban igenis kielégül, ezért – függetlenül a kisebb-nagyobb, az objektív körülmények terén fennálló különbségektől – érzik boldognak magukat ott általában az emberek. Az életminőség azonban az életsztinvonal egy bizonyos pontjának elérése után – mintegy a határhaszon elérésével – már nem emelkedik tovább automatikusan, így nem feltétlenül kell szoros korrelációnak mutatkoznia a jóléti államokban élő egyes emberek objektív és szubjektív jóléte között. A nagy nyomorúságnak a szubjektív skálákra gyakorolt hatása ugyanakkor nagyon jól mutatja – mondja Veenhoven (1996) –, hogy nem független egymástól objektív és szubjektív jólét.

– Megint mást mond a többek által Easterlin nevéhez kötött társadalmi összehasonlítás elmélete (Veenhoven 1996, Diener et al 1997). Eszerint egy társadalmon belül egymáshoz mérik magukat az emberek, s így aki körül több a valamilyen szempontból „felette álló”, az elégedetlenebb lesz. Így viszont össztársadalmi szinten semleges körüli eredmény kell hogy kijöjjön a szubjektív jólétre. Ezt az „elméletet” azonban, úgy tűnik, valójában csak azért idézik, hogy cáfolják, egységesen ellene mond minden empirikus eredmény.³⁹

Az összehasonlításelmélet egy kidolgozottabb és megalapozottabb változatának is tekinthetjük a referenciacsoport-elméletet. Eszerint az elégedettség, boldogság azért kerülhet ellentétbe az ember objektív körülményeivel, mert hajlamosak vagyunk azokhoz mérni jólétünket is, akikhez hasonlítani szeretnénk, akik valamiért mérceként állnak a szemünk előtt. De az, hogy kihez viszonyítunk – mint Diener és társai is figyelmeztetnek rá (Diener et al. 1997) –, élethelyzetenként és rétegenként is eltérő. Ez a megközelítés mindazonáltal főként a viszonylag jó körülmények között élők elégedetlenségére, illetve helyzetének „önalábecslésére” koncentrál.

– Végül nem hagyhatók említés nélkül a különféle kulturális magyarázatok sem, melyek közös állítása, hogy kulturális minták is befolyásolják a szubjektív jólétet. Ez a megközelítés azonban többnyire az ország szintű összehasonlításokban játszik szerepet.

5. Hogy *hogyan jön létre* az emberben az elégedettség vagy a boldogság, arról is eltérő elképzelésekkel találkozhatunk. Lényeges itt az ún. felülről lefelé (*top-down*), illetve alulról felfelé (*bottom-up*) hatásnak a megkülönböztetése. Veenhoven (1996) szerint bizonyos részterületekkel való elégedettség során ugyan előfordul, hogy „kognitív” mérlegelést végzünk, ahol összeadódnak az előnyök, s kiadnak egy együttes eredményt – így tehát alulról, a kisebb, alacsonyabb szintű problémák mérlegelésétől haladunk fölfelé, alulról fölfelé hozunk döntést valamilyen nagyobb terület értékelését illetően –, de ezzel szemben létezik egy ellentétes irányú folyamat is, amikor először egészében ér bennünket egy benyomás, s

³⁸ Ezt hangsúlyozza például Cummins (2000); Diener és társai (1997) és Eckersley (2000).

³⁹ Egyrészt – mint már említettük – a nyugati társadalmakban a semleges pont *felett* áll az elégedettség, boldogság átlagértéke, nincs szó tehát kiegyenlítődéssről. Másrészt viszont a nem nyugati társadalmakban alacsonyabb az átlagérték, mint a nyugatiakban, tehát nem igaz, hogy mindenütt azonos a szubjektív jólét átlagos szintje. Harmadrészt Dienerék (Diener et al. 1997) kutatásai szerint eltérő társadalmi összetételű szomszédsággal rendelkező, egyéb szempontból nem különböző emberek szubjektív jóléte nem tért el egymástól. Stb.

alakul ki az egészet illető értékelésünk, s ezután ez az alapértékelés terjed át az alacsonyabb szintű területek, problémák észlelésére és értékelésére, vagyis felülről lefelé halad az értékelés. Az alapvetően elégedett ember hajlamos mindent jobb színben látni, mondja Veenhoven Diener kutatásaira támaszkodva. „Általában boldog vagyok, úgyhogy láthatólag szeretem a munkám” – ilyenféleképpen okoskodik eszerint az ember. Az élet egészével való elégedettségről pedig érzelmi alapon döntünk, a jó, pozitív érzéseinket, azok gyakoriságát vesszük alapul.⁴⁰

6. Michalos úgynevezett „*sokszorosdiszkrepancia-elmélete*”⁴¹ szerint viszont – mely összekapcsolható az összehasonlításelmélettel is – az élettél való elégedettség alapvetően a vágyak és az (észlelt) valóság közötti különbség nyomán létrejövő érzés. Elemzések sora szerint valóban korrelál a „diszkrepancia” és az elégedettség, bár az kérdéses, az előzőnek mekkora saját hatása van a másodikra,⁴² illetve hogy valójában mi mire hat, hiszen keresztmetszeti vizsgálatok segítségével nem állapítható meg, mi az ok és mi az okozat. (Vagyis nem tudjuk, hogy aki nem észlel túl nagy eltérést vágyai és a valóság között, az lesz-e elégedett, vagy pedig arról van szó, hogy az alapvetően elégedett ember hajlamos jobbnak látni a világot, mint amilyen, vagy esetleg az ilyen ember nem fogalmaz meg túl nagy, elérhetetlen vágyakat, s ezért nem lesz nagy a vágyai és a valóság között a különbség).

Mindenesetre tehát nem hagyhatók említés nélkül a mögöttes változók sem, mint már a mutatók fajtáinál utaltunk rá. Ha ugyanis az elégedettségbe belejátszik a kívánt és meglévő javak közötti eltérés, alapvető annak megállapítása, mit is tart kívánatosnak az ember. Ezért tehát értékek vizsgálata is hozzátartozik a kérdéskörhöz.

Az értékekhez hasonló közvetítő szereppel bírnak a célok is. Ezek – mint Diener és társai (1997) kiemelik – nem azonosak az egyes élethelyzetekben (más fontos például egy diáknak és egy nyugdíjasnak, vagy egy foglalkoztatottnak és egy munkanélkülinek vagy háztartásbelinek), és változnak-változhatnak is az életút folyamán.

7. Ha az egyéni szinttől kicsit eltávolodunk, elmondható, hogy *országok közötti* szinten nagy általánosságban kimutatható az objektív és szubjektív mutatók közötti összefüggés, bár vannak itt is kivételek. Szinte minden, eddigiekben említett összefoglaló munka leszögezi, hogy a gazdaságilag fejlettebb országokban általában magasabb a szubjektív jólét szintje is.⁴³

A kulturális különbségeket hangsúlyozó megközelítések is fontosak itt. Ezek az elképzelések változatosak, akad olyan, amely szerint az egyes társadalmak direkten mást és mást írnak elő tagjaiknak mint illendő elégedettséget (például Veenhoven [1996] hivatkozik olyan véleményekre, amelyek szerint Nyugaton boldognak, elégedettnak „illik” lenni), mások szerint viszont közvetlenebb a kapcsolat. Ingleharték (2000) kutatásai szerint például a protestáns hagyományú országok lakói valamilyen oknál fogva egy kicsit elégedettebbek, mint a többiek, akkor is, ha kiszűrik a gazdagság hatását (tudniillik a protestáns hagyományú országok többsége egyszerismind jobbmódú is). Diener és társai (1997) pedig úgy találták,

⁴⁰ Leonardi és társai összefoglaló munkájukban megállapítják, hogy a kutatások szerint a „*top-down*” és a „*bottom-up*” folyamat egyidejűleg jelen lehet, de az utóbbi hatása erősebb és szélesebb körű. (Leonardi et al. 1999.)

⁴¹ *Multiple Discrepancies Theory*, MDT. Ld. Michalos 1985.

⁴² Lásd például Jacob és Brinkerhoff (1997) vizsgálatát, ahol azt találták, hogy a hatás egyértelműen kimutatható ugyan, de egyéb változóknak (például a szabadidős tevékenység jellegének) sokkal nagyobb hatása volt.

⁴³ Ugyanakkor nemcsak országok között, hanem országon belül régiók között is különbségek figyelhetők meg, s ezek esetenként csalókévá is tehetik az ország szintű összehasonlítást – mint erre Rampichin és Schifindi D’Andrea (1997) felhívja a figyelmet.

hogy léteznek „individualista” és „kollektivista” társadalmak, s az előbbieken magasabb a szubjektív jólét, a szerzők feltételezése szerint annak következtében, hogy ott nagyobb hangsúly helyeződik az egyéni motívumokra. Ezekben az országokban magasabb az öngyilkossági és válási arány is, vagyis vélhetőleg mind a személyes sikernek, mind a kudarcnak nagyobb a jelentősége az egyén életében.

További fontos tényező itt az adott társadalom politikai berendezkedése. Azokban az országokban, ahol nem érvényesül a demokrácia, alacsonyabb a szubjektív jólét átlagos szintje, állítják többek között Veenhoven és Dienerék. Ingleharték kutatásai szerint ugyanakkor valójában a demokrácia foka kevésbé fontos, sokkal lényegesebb, hogy az adott ország rendelkezik-e kommunista múlttal vagy sem: a volt szocialista országok lakói ugyanis jóval alacsonyabb szubjektív jólétet mondhatnak magukénak.

8. Ami a társadalom és a személyes szféra megítélését, illeti, ezek meglehetősen ellentmondanak egymásnak. Tehát a szubjektív mutatók e két területe között – akárcsak az egyéni szintű objektív és szubjektív mutatók között – nincs közvetlen összefüggés. Például azok, akik amúgy elégedettek családi életükkel, gyakran egyáltalán nem azok országuk fejlődésével vagy a demokráciának társadalmukban megfigyelhető megvalósulásával. Erre az ellentmondásra két magyarázatot találtunk:

– Veenhoven (1996) szerint a magánszféra megítélése a megbízhatóbb, azt jobban ismeri az ember. A közsféráról többnyire közvetett információval rendelkezik csak az emberek nagy része, ezért ott sokkal inkább terepe nyílik a befolyásolásnak.

– Eckersley (2000) viszont úgy látja, a nyugati individualista társadalmak sajátja az, hogy a magánéletbe húzódnak vissza az emberek, és csak ott boldogok. Nem mondható ugyanakkor, hogy szerinte az individualizmus az igazi ok, hiszen az ausztrál szerző ismerteti honfitársai körében végzett felmérései eredményeit is, amelyből kiderül, hogy növekszik a globális kérdések iránti érdeklődés és aggodalom az emberekben. Végso soron a társadalmi berendezkedést okolja tehát, de ennek mélyebb elemzésébe nem megy bele tanulmányában. Csak figyelmeztet, hogy nyugtalanító, s nem túl biztató a jövőre nézve, ha az emberek ennyire nem látnak pozitívumot saját társadalmukban, illetve a tágabb világban.

9. Nem csak az egyénre vonatkozó objektív és szubjektív, valamint az egyénre és a társadalomra vonatkozó szubjektív mutatók hasonlíthatók össze, hanem – számos egyéb lehetőség között⁴⁴ jelentőségében az első kettőhöz csatlakozva – a társadalomra vonatkozó

⁴⁴ A lehetséges kapcsolatok leolvashatók a következő táblázatból:

A mutató típusa	Mire irányul a kutatás	
	a társadalomra (egészére vagy egy részterületére)	az egyénre
Objektív	1. (pl. milyen egy település egészségügyi ellátása)	2. (pl. szenvednek-e a kérdezettek egy adott betegségben)
Szubjektív	3. (pl. mennyire bíznak a kérdezettek az egészségügyben)	4. (pl. elégedettek-e a kérdezettek egészségi állapotukkal)

A legvilágosabb a 2–4. pontok közötti kapcsolat, erre rengeteg példát lehet hozni, csak a legutóbbi magyar vizsgálatokból ide sorolható Elekes Zsuzsanna–Paksi Borbála (2000), Medgyesi Márton–Róbert Péter (2000), Sági Matild (1999), de belátható a többi reláció jogossága is. Létezik és vizsgálható tehát az 1–3., 1–4., 1–2., 2–3., 2–4. és 3–4. pontok közötti kapcsolat. Nem lehetetlen ugyanakkor a mutatópárok közötti kapcsolat

objektív és szubjektív mutatók is, bár e kérdést ritkábban vizsgálják. Valószínűnek látszik ugyanakkor, hogy e területen sem mutatható ki egyértelmű összefüggés a két eltérő típusú mutató között. Jacob és Willits (1994) például azt kutatták, hogy van-e összefüggés az USA Pennsylvania állama városainak objektív fejlettségi mutatói és az adott település lakóinak saját lakóhelyük kívánatosságáról alkotott véleménye között, de nem sikerült ilyen kapcsolatot találniuk – igaz, ezt részben az alkalmazott mutatók rovására írták.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a *Social Indicators Research* szubjektív jóléttel foglalkozó írásai többnyire a speciális mutatókkal dolgoznak, kitüntetett témájuk az elégedettség. A kutatók legfőbb kérdése, hogy mi határozza meg ennek alakulását. Ebben nemcsak az egyéni jellemzőknek, de a társadalmiaknak is jelentőséget tulajdonítanak, bár arról vita zajlik, mi a meghatározóbb. A speciális szubjektív mutatóknak mind egymás közötti, mind az objektív mutatókkal való kapcsolata iránt érdeklődést mutatnak. Kifinomult módszertant alkalmaznak, s a tartalmi kérdések egy jelentős részében is már egyetértésre jutottak.

Irodalom:

- Adams, Virgil H., III. (1997): A paradox in African American quality of life. *Social Indicators Research*. Vol. 42: 205–219.
- Alfonso, Vincent C.—David B. Allison—Damon E. Rader—Bernard S. Gorman (1996): The Extended Satisfaction With Life Scale: development and psychometric properties. *Social Indicators Research*. Vol. 38: 275–301.
- Berger-Schmitt, Regina—Heinz-Herbert Noll (2000): *Conceptual framework and structure of a European system of social indicators*. Mannheim: ZUMA.
- Berman, Yitzhak—David Phillips (2000): Indicators of social quality and social exclusion at national and community level. *Social Indicators Research*. Vol. 50: 329–350.
- Bradshaw, Jonathan—David Gordon—Ruth Levitas—Sue Middleton—Christina Pantazis—Sarah Payne—Peter Townsend (1998): *Perceptions of poverty and social exclusion* 1998. Bristol: University of Bristol.
- Bukodi Erzsébet (1999): *Társadalmi indikátorok – nemzetközi kitekintésben*. Budapest, kézirat.
- Crooker, Karen J.—Near, Janet P. (1998): Happiness and satisfaction: measures of affect or cognition? *Social Indicators Research*. Vol. 44: 195–224.
- Cummins, Robert A. (2000): Objective and subjective quality of life: an interactive model. *Social Indicators Research*. Vol. 52: 55–72.
- Diener, Ed—Eunkook Suh (1997): Measuring quality of life: economic, social, and subjective indicators. *Social Indicators Research*. Vol. 40: 189–216.
- Diener, Ed—Eunkook Suh—Shigehiro Oishi (1997): *Recent findings on subjective well-being*. <http://www.psycho.uiuc.edu/~ediener/hottopic/paper1.html>
- Eckersley, Richard (2000): The state and fate of nations: implications of subjective measures of personal and social quality of life. *Social Indicators Research*. Vol. 52: 3–27.
- Elekes Zsuzsanna—Paksi Borbála (2000): Anómia, lelki problémák, elégedettség – az évezred végén. In Spéder Zsolt (kutatásvezető): *A jólét, elégedettség és társadalmi kohézió Magyarországon*. Budapest: BKÁE, 71–84.

szokásostól eltérő irányú kutatása sem, Veenhoven egy tanulmányában például a boldogság hatásait vette sorra (Veenhoven 1988).

- Fordyce, Michael W. (1988): A review of research on the happiness measures: a sixty second index of happiness and mental health. *Social Indicators Research*. Vol. 20: 333–354.
- Füleki Dániel (2001): *Összetett objektív társadalmi indikátorok*. Budapest, kézirat.
- Hagedorn, James W. (1996): Happiness and self-deception: an old question examine by a new measure of subjective well-being. *Social Indicators Research*. Vol. 38: 139–160.
- Husz Ildikó (2001): *Az emberi fejlődés indexe*. Budapest, kézirat.
- Inglehart, Ronald—Hans-Dieter Klingemann (2000): Genes, culture and happiness. In E. Diener—E. M. Suh (szerk.): *Subjective well-being across cultures*. Cambridge MA: MIT Press. Megjelenés alatt.
- Jacob, Jeffrey C.—Merlin B. Brinkerhoff (1997): Values, performance and subjective well-being in sustainability movement: an elaboration of multiple discrepancies theory. *Social Indicators Research*. Vol. 42: 171–204.
- Jacob, Steven G.—Fern K. Willits (1994): Objective and subjective indicators of community evaluation: a Pennsylvania assessment. *Social Indicators Research*. Vol. 32: 161–177.
- Leonardi, Fabio et al. (1999): The top-bottom/bottom-up controversy from a constructionist approach. *Social Indicators Research*. Vol. 48: 187–216.
- Medgyesi Márton—Róbert Péter (2000): A munkával való elégedettség nemzetközi összehasonlításban. In Kolosi—Tóth—Vukovich (szerk.): *Társadalmi riport 2000*. Budapest: Társi, 591–616.
- Michalos, Alex C. (1985): Multiple discrepancies theories. *Social Indicators Research*. Vol. 16: 347–413.
- Rampichini, Carla—Silvana Schifindi D’Andrea (1997): A hierarchical ordinal probit model for the analysis of life satisfaction in Italy. *Social Indicators Research*. Vol. 44: 41–69.
- Sági Matild (1999): Szubjektív anyagi helyzet és vonatkoztatási csoportok. In Szívós—Tóth (szerk.): *Monitor, 1999*. Budapest: Társi, 193–217.
- Stones, M. J.—Albert Kozma—John Hirdes—Dolores Gold—Tannis Arbuckle—Pam Kolopack (1996): Short Happiness and Affect Research Protocol (SHARP). *Social Indicators Research*. Vol. 37: 75–91.
- Veenhoven, Ruut (1988): The utility of happiness. *Social Indicators Research*. Vol. 20: 333–354.
- Veenhoven, Ruut (1996): Developments in satisfaction-research. *Social Indicators Research*. Vol. 37: 1–46.
- Zapf, Wolfgang: Social reporting in the 1970s and in the 1990s. *Social Indicators Research*. Vol. 51: 1–15.

Füleki Dániel:

A társadalmi kirekesztés és befogadás indikátorai

Az újabb szociológiai irodalomban a szegénység problematikáját gyakran a társadalmi kirekesztés⁴⁵ kérdéskörébe ágyazottan tárgyalják. Jelen írás a társadalmi kirekesztés jelenségének pontosabb körülírására, illetve a mérés és a koncepció terén eddig megjelent néhány szintetikus munka áttekintésére törekszik.

A társadalmi kirekesztés fogalma és relevanciája

A társadalmi kirekesztés problematikája a társadalmi minőség (Social Quality) elgondolásának keretein belül értelmezhető. Dinamikus átmenetben vizsgálható makro- és mikroszint között, a szervezetek és intézmények, illetve a közösségek, csoportok és egyének közötti kapcsolatra összpontosítva. A közösségek szintjén két fő dimenziója különítendő el: az identifikáció és a részvétel területei. Mindegyik dimenzióval kapcsolatosan javaslatok fogalmazódnak meg az alkalmazandó indikátorok tekintetében (Berman – Phillips, 2000).

A társadalmi kirekesztés problematikája már Max Weberrel bekerült a szociológia tárgykörébe. Weber e fogalommal a társadalmi csoportok verseny során tapasztalható egyik kollektív megnyilvánulási formáját illette, amikor is az adott csoport egy másikat annak valamilyen külső attribútumát alapul véve zárja ki a (gazdasági) versenyből. Ez a külső tulajdonság lehet az etnikai hovatartozás, a vallás, a nyelv, a származás, a lakóhely és sok más egyéb, a végeredmény mindig ugyanaz: társadalmi kirekesztés (Brown – Crompton, 2000). A szakszervezetek éppen egyféle, a gazdasági elit produkálta kirekesztési forma, de ők maguk is kirekesztéssel élnek azokkal szemben, akik a bennük való tagságot nem vállalják. A munkavállalók válasza erre logikusnak mondható: már nem lényeges többé számukra a kívülálló mások (csoportszintű) kizárása, inkább az egyéni előnyök és biztosítékok szerzése kap hangsúlyt, egyszóval az *individualizáció*. Például a gyerekek magániskolába járatása növeli a későbbi életesélyeiket, egyúttal diszkriminatív azokra a gyerekekre nézve, akiknek a szülei nem rendelkeznek a magánoktatás finanszírozásához szükséges anyagiakkal. Ez a kirekesztési forma nem jelenti a piac fölötti ellenőrzés megszerzésének lehetőségét, azonban – logikájának köszönhetően – generációkon keresztül öröklődhet.

Mindez a szociálpolitika értelmének megkérdőjeleződéséhez vezet, hiszen ha már az is vitathatóvá válik, hogy aki az „underclass”, tehát hagyományos értelemben véve az ellátandók körébe tartozik, része-e egyáltalán a közösségnek, akkor azt sem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy létezik olyan személy, akinek állami ellátást kéne adni (Brown – Crompton, 2000).

„Mindazonáltal a legszegényebbek körében a hátrányos helyzet két tágabb kategóriája határozható meg. Az egyik a kollektivisták kizárási szabályok alapján történő csoportba sorolás. Az „Új Európában” ez a kategória magában foglalhatja a bevándorló csoportokat, olyan csoportokat, mint amilyenek Németországban a „vendégmunkások”, akiknek tartózkodási engedélyük van, állampolgári jogaik azonban nincsenek. Általánosan értelmezve, az ilyen csoportok potenciális forrásai a „marginális osztály” „nem állampolgár”

⁴⁵ A társadalmi kirekesztés és befogadás angol eredetijei a nemzetközi irodalomban: social exclusion/inclusion

alosztályának. Másodszor, ott vannak azok, akiket valamilyen okból inkább egyéni, nem pedig kollektivistá alapon rekesztenek ki az állampolgárságból. Így például Nagy-Britanniában a nagyon szegényeket tekinthetjük a „marginális osztály” potenciális tagjainak, akik formálisan rendelkeznek ugyan az állampolgársággal járó valamennyi joggal, szociális, gazdasági és kulturális hátrányaik miatt azonban gyakorlatilag ki vannak zárva a társadalmi életben való teljes értékű részvételből.” (Brown – Crompton, 2000)

A társadalmi kirekesztés témáját az EU reá fordított figyelme vonta az érdeklődés körébe, melyet az Egyesült Királyság kormányhivatalán belüli Social Exclusion Unit (Társadalmi Kirekesztés Részleg) létrehozása példáz a legjobban. Az intézmény működtetésének célja a jelenség jobb megértése, illetve az ellene való intézkedésekre való javaslattevés a kirekesztés teremtette helyzet jobbra fordítása érdekében. Az Európai Bizottság 1992-ben már második éves jelentését tette közzé a társadalmi kirekesztés elleni harcról (Berman – Phillips, 2000).

A társadalmi kirekesztés-koncepció forrásai

Az imént olvasottak alapján már felmerülhetett a kérdés: honnan származik konkrétan a társadalmi kirekesztés-koncepció? Milyen viszonya van a hagyományos szegénységfelfogáshoz, miben lép azon túl, és miként építi be a (korai) életminőség-koncepciók⁴⁶ egyes elemeit?

A továbbiakban arra összpontosítunk – a kérdésekre is megpróbálva választ adni –, hogy a társadalmi kirekesztés-koncepció előfutárait és fejlődési lépéseit összefoglaljuk. A „Non-monetary Indicators of Poverty and Social Exclusion”, vagyis „A szegénység és a társadalmi kirekesztés nem-pénzügyi mutatói” címmel 1995-ben kiadott CESIS-zárótanulmány a történeti áttekintésen és fogalmi tisztázáson túlmenően kellően kidolgozott indikátorlistával is szolgál, ezért célszerű ennek a – jellegében eleve szintetikus – dokumentumnak egy részletesebb összefoglalását adni.

A CESIS-t (Centro de Estudos para a Intervenção Social, Portugália) az Eurostat bízta meg 1995-ben a szegénység⁴⁷ és a társadalmi kirekesztés (social exclusion) fogalomkörei közötti kapcsolat tisztázásával, a társadalmi kirekesztés Európai Unión belüli megvalósulási formáinak felkutatásával, illetve meglétük – a lehetőségekhez mérten egzakt adatokkal való – alátámasztásával (CESIS, 1995).

A társadalmi kirekesztés legfőbb jelentése az angolszász intellektuális hagyományban fellelhető szegénységfogalommal szinonim, ugyanis itt a kifejezés az anyagi erőforrások hiányára utal. A francia fogalomkörben azonban elsősorban nem az (esetleg többszörös) anyagi depriváció adja meg a társadalmi kirekesztés jelentését, mert ebből a szemszögből főként a társadalmi részvételhez és integrációhoz fűződő viszonyról van szó, amely az állampolgári jogokon alapul. Az angolszász elgondolás szerint tehát az egyén sajátos képességeire és orientációira épülő viselkedése eredményezhet kirekesztettséget, míg a francia koncepció az egyén integrálására irányuló intézményi erőfeszítések kudarcában állapítja meg a kirekesztés okát. Ezeken túlmenően egy harmadik típusú elképzelést jelent a korábban már ismertetett weberi monopólium-elmélet, amely szerint a javak és szolgáltatások monopolizálására törekvő csoportok „kifelé” irányuló kirekesztő magatartása hoz létre egy

⁴⁶ Az angol nyelvű nemzetközi irodalomban az életminőség kérdéskörét a *Quality of Life* kifejezéssel jelölik, de gyakori a csak *QOL* rövidítéssel való ráutalás.

⁴⁷ Angolul *poverty*.

hierarchikus befogadás-kirekesztés sémát a társadalmon belül. Ezt a nézetet elfogadva a társadalom több szinten keresztül alá-fölrendelt befogadottak és kirekesztettek halmaza, és nem csupán egyszerűen kettébomlik a befogadottak és kirekesztettek táboraira (Silver, 1994, idézi Noll – Berger-Schmitt, 2000).

Az Európai Unióban használatos terminológia a francia hagyományból táplálkozik. Így a CESIS által végrehajtott kutatás is a nem-pénzügyi mutatók megállapítására és használatára irányult. (Ez persze nem azt jelenti, hogy pénzbeli indikátorok használhatatlanok, hiszen például egy család összjövedelme az életterületei túlnyomó részén kialakult esetleges depriváció kimutatására alkalmas, sőt ezeket a mutatóértékeket idősorokba rendezve a depriváció, illetve szegénység alakulása is nyomon követhető. Mindössze arról van szó, hogy a pénzügyi indikátorok – akármilyen egzaktak is legyenek – legfeljebb külsődleges közelítéseket adhatnak, hiszen például a magas költési szint nem feltétlenül jelez jó, illetve fordítva, az alacsony költési szint sem mutat rossz életkörülményeket.) A nem-pénzügyi mutatók használata azonban leginkább azért indokolt, mert mind a szegénység, mind pedig a társadalmi kirekesztés jelensége esetében főként kulturális, társadalmi, illetve pszichológiai problémákról van szó, s ezek természetüknél fogva meglehetősen nehezen fejezhető ki pénzmenyiségekben (CESIS, 1995).

A CESIS-kutatás előzményei

Az alábbiakban a CESIS által lebonyolított társadalmi kirekesztés-kutatás néhány fontosabb előzményét mutatjuk be azzal a szándékkal, hogy a nálánál korábbi források és kutatások folyamatába illesszük ezt a munkát. (A felsorolás a hivatkozott dokumentum nyomán készült.)

- 1.) Nordwijk-i konferencia: az Európa Tanács (Eurostat/DGV) a szegénységgel kapcsolatos kutatások sorozatát indította el, főleg azzal a céllal, hogy a szegénységet bemutató statisztikák minőségét javítsák;
 - a. az egyik kutatást a rotterdami Erasmus Egyetem bonyolította le, az objektív szegénységet vizsgálta;
 - b. a másik kiemelendő kutatást a Research Institute for Population Economics (RIPE) végezte el, ennek témája a szubjektív szegénység volt.

Mindkét kutatás a szegénységi küszöböt vette alapul, amelyet pénzügyi mutatók alapján határoztak meg. A fő adatforrást az EU-tagállamok HBS-ei (Household Budget Survey, Háztartási Költségvetés-felmérés) szolgáltatták. E kutatások nem irányozták elő az indikátorok továbbfejlesztését.

- 2.) Egy újabb kutatás, melyet a dublini ESRI (Economic and Social Research Institute) hajtott végre, a szegénység nem-pénzügyi mutatóira koncentrált. A vizsgálat három feladatot tűzött maga elé: minden egyes országban felkutatni a szegénység nem-pénzügyi mutatóihoz elérhető és felhasználható adatforrásokat; a nemzeti HBS-ek tanulmányozása révén depriváció-mutatókat számolni; javaslatot tenni a későbbiek során az ECHP-ben (European Community Household Panel, EK Háztartáspanel) használandó ismérvcsoportokra.
- 3.) Egy további vizsgálat, melyet a CERC (*Centre d'Étude des Revenues et des Coûts*) és az OSC (*Observatoire Sociologique du Changement*) közösen hajtottak végre, a szociális dequalifikációval foglalkozott, ennek szemszögéből vizsgálták a szegénységet, mégpedig összehasonlító módon. A szegénységet a kirekesztés

folyamataként definiálja, tehát itt már alkalmazzák a társadalmi kirekesztés fogalmi kereteit. Mivel inkább arra a kérdésre keresték a választ, hogy „miképpen válik valaki szegénnyé”, mintsem arra, hogy „hogyan festenek azok, akik szegények”, ezért e kutatás indikátorai a Non-Monetary Indicators of Poverty and Social Exclusion c. tanulmány összeállításához különösen fontosnak bizonyultak.

- 4.) Az egyik újabb „előfutárt” a CBS (a magyar KSH hollandiai megfelelője) produkáta, mely a „European Social Indicators – a Review of the Extended Short Eurostat List of Social Indicators” címet viselte. Ez a vizsgálat az alábbi 16 dimenziót ölelte föl: demográfia, participáció (társadalmi részvétel), egészség, jövedelem, fogyasztás, munkavállalás, bevételek és munkaerőköltségek, lakáshelyzet, igazságszolgáltatás és biztonság, földrajzi elszigeteltség, társadalmi kapcsolatok, szabadidő, oktatás, társadalmi védelem, munkakörülmények és a maastrichti feltételek teljesítése⁴⁸.
- 5.) Egy újabb, szélesebb horizontú kutatást végzett el a DPS/CESIS az Európai Bizottság felkérésére (ennek címe *Analyse des Impacts de la Politique Macro-Économique sur l'Exclusion Sociale* volt, és 1993 júliusában publikálták a zárójelentését). A politikai rendszerek hatására kialakuló társadalmi kirekesztés témájához a terminológiai megalapozáson kívül egy véglegesíthető indikátorrendszert is létre kívántak hozni e munka során.
- 6.) Végül a CE.R.FE. „*Étude sur les Indicateurs d'Exclusion Sociale*” címmel fémjelzett vizsgálata (1993 májusában publikálták az eredményeit) a dekvalifikáció 18 területét különítette el, amelyeket vagy az egész EU szintjén, vagy pedig csak az olaszországi statisztikákra alapozva határoztak meg. Az említett indikátorokat ezt követően három további szintre osztották attól függően, hogy mik azok az egységek, amelyekre vonatkoznak: egyénre, társadalmi csoportra, avagy egy adott földrajzi területen lakó népességre. A dekvalifikáció egyes kritikus formái a közvetlen kirekesztéssel egyeznek meg, míg más dekvalifikációs típusok együttes hatása közvetetten idézi elő a társadalmi kirekesztettséget, ezért a jelenségek ilyen vizsgálatát során a dekvalifikáció helyett értelmesebb magának a társadalmi kirekesztésnek a fogalmát használni. A tanulmányban három indexet képeznek: egyet minden egyes direkt társadalmi kirekesztés-jelenség számára, egyet a túlsúlyban levő közvetett társadalmi kirekesztés-szituációk számára, egyet pedig a megmaradó, az első kettő által fel nem tárt társadalmi kirekesztés mérésére. A CE.R.FE. által publikált tanulmány utolsó szakasza bemutat egy általános társadalmi kirekesztés-indexet⁴⁹, amellyel kapcsolatban a szerzők hangsúlyozzák, hogy csupán összehasonlító vizsgálatokra alkalmas. Végül az indikátorokat öt „emberi fejlődésterületre” (domains of human development) sorolják be: jövedelemforrások, oktatás és képzés, egészségügyi és szociális ellátás, környezet és földrajzi terület, emberi jogok és demokrácia (CESIS, 1995).

⁴⁸ A maastrichti szerződésben négy teljesítendő feltételt szabtak az EU-tagállamok számára annak érdekében, hogy az EMU (Európai Pénzügyi Unió) tagjai is lehessenek: 1.) 1. Az államadósság nem haladhatja meg az éves bruttó hazai termék (GDP) 60%-át, a folyó államháztartási hiány pedig legfeljebb a GDP 3%-a lehet. 2.) Az infláció legfeljebb 2%-kal haladhatja meg a rendszerhez csatlakozott három, legalacsonyabb inflációs rátájú ország inflációs szintjének átlagát. 3.) A hosszú távú kamatszínvonal ugyanezekét az országokét legfeljebb 2%-kal haladhatja meg. 4.) A csatlakozó országokban legalább két évig nem kerülhet sor árfolyam-változtatásra, az európai uniós árfolyam-mechanizmus stabil tagjainak kell lenniük.

⁴⁹ Vélhetően ez a kevés kísérlet egyike (talán egyedüli próbálkozás) arra, hogy összetett, számszerű indexet fejlesszenek a társadalmi kirekesztés szintetikus reprezentációjához. Sajnos a hivatkozott munka hozzáférhetetlensége miatt csupán az index meglétének tényére utalhatunk, az egzakt számítási eljárás egyelőre nem áll rendelkezésre.

Említeni sem kell, hogy az alábbiakban összefoglalandó CESIS-tanulmány számára ez utóbbi kutatás adta a legszilárdabb kiindulási alapot.

A társadalmi kirekesztés problematikája kapcsán a szegénység statikus meghatározása elégtelen, azt ugyanis dinamikusan kell megragadni. Ez a törekvés a felhasznált adatforrások vonatkozásában is iránymutató, s mivel köztudott, hogy például a szegénység dinamikája leginkább panelvizsgálattal követhető nyomon, ezért a társadalmi kirekesztés indikátorainak alapjául főként az ECHP (Európai Háztartáspanel) adatait vették. Azonban az ECHP mint adatbázis önmagában nem elegendő, azt különféle más adatforrásokkal is ki kell egészíteni, mint például a HBS-ekkel, választási, oktatási, nyugdíj-, munkaügyi és egészségügyi statisztikákkal, illetve az egyéni életkörülmények átfogó szociológiai vizsgálataiból nyert adatokkal (CESIS, 1995).

A társadalmi minőség, ezen belül a kirekesztés indikátorai

A társadalmi kirekesztés keretként szolgáló társadalmiminőség-koncepció az említett kirekesztés-témakörön túlmenően még három dimenziót foglal magába, amelyek mindegyike egy folyamatos skálán való értékelést is lehetővé tesz, nevesen (Berman – Phillips, 2000):

- 1.) Társadalmi-gazdasági biztonság/bizonytalanság
- 2.) Társadalmi befogadás/kirekesztés
- 3.) Társadalmi kohézió/anómia
- 4.) Képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás / a lehetőségektől való megfosztás⁵⁰

A társadalmi minőség dimenziói és indikátorai⁵¹ az alábbi táblázatban láthatók:

Társadalmi minőség (SQ) dimenzió	Dimenzió	Társadalmi indikátor (vagy témája)
Társadalmi-gazdasági biztonság	Anyagi biztonság	A nettó jövedelem eloszlása (kvartilisok, decilisek stb. szerint csoportosítva)
	Munkaügyi biztonság	Munkanélküliségi, ideiglenes, részidős foglalkoztatottsági ráták, munkahelyi balesetek száma – mindezek foglalkoztatási szektoronként
	Lakhatási biztonság	Hajléktalanság, lakhatási bizonytalanság; kényelmi lehetőségek hiánya
	Egészségügy	Morbiditási és halálozási ráták
Társadalmi befogadás	Társadalombiztosítási rendszerbe való befogadás	A társadalombiztosítási szolgáltatásokhoz való hozzáférés eloszlása, alacsony jövedelmek az

⁵⁰ A használt kifejezések eredeti angol nyelvű megfelelői a felsorolás rendjében: *social-economic security/insecurity, social inclusion/exclusion, social cohesion/anomie, empowerment/disempowerment*

⁵¹ Mivel az indikátorokhoz a forrás nem közöl egzakt számítási eljárásokat, így csupán keretjellegű meghatározásukra tehetünk kísérletet.

Társadalmi minőség (SQ) dimenzió	Dimenzió	Társadalmi indikátor (vagy témája)
		egyres demográfiai változók szerint (kor, nem, régió, etnikai hovatartozás, foglalkoztatottsági státusz stb. szerint)
	Munkaerő-piaci befogadás	A munkahelyekhez, illetve teljes- vagy részdíös állásokhoz való hozzáférésbeli diszkrimináció megoszlása demográfiai változók szerint
	Lakáspiaci befogadás	A lakóövezetek (szomszédságok) földrajzi elérhetőségének alakulása, támogatott és védett lakásépítés; a hajléktalanság demográfiai változók szerint
	Egészségügyi szolgáltatásokkal való lefedettség, befogadás e szolgáltatások terén	Az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés eloszlása, illetve halálozási és más ráták demográfiai változók szerint
	Oktatási rendszerbeli és oktatási szolgáltatásbeli befogadás	Oktatási és kulturális szolgáltatásokhoz való hozzáférés és az ebben tapasztalható diszkrimináció demográfiai változók szerinti eloszlása
	Politikai befogadás	Választó- és polgárjog. Restrikciók a megválasztott képviselőséggel és kormányzati tagsággal kapcsolatban
	Közösségi szolgáltatásbeli befogadás	A szabadidős létesítményekhez és a lakóköznyéki szolgáltatásokhoz való hozzáférés eloszlása
	Társadalmi státusz szerinti befogadás	Egyenlő lehetőségek és diszkriminációellenes törvénykezés
Társadalmi kohézió	Gazdasági kohézió	Gini-együttható. A jövedelmek és a vagyon eloszlása. Munkaerőpiaci részvételi arányok.
	Társadalmi státuszkohézió	A nem, etnikai hovatartozás, rokkantság stb. miatti diszkrimináció szintjei. A diszkrimináció szubjektív érzékelése és a megkülönböztetés tapasztalata
	Politikai kohézió	A választásokon való részvételi arány
	Közbiztonság	Közterületen személy- és vagyon ellen elkövetett bűntények. A biztonság szubjektív érzékelése és

Társadalmi minőség (SQ) dimenzió	Dimenzió	Társadalmi indikátor (vagy témája)
		a bűnözés kockázata
	Altruizmus	Szolidarisztikus önkéntes és karitatív szervezetekben való részvétel vagy azok tevékenységéhez való hozzájárulás
A képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás	Társadalmi és kulturális képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás	Társadalmilag látható és elismert csoportokban való tagság, mint például rendőrség, fegyveres erők, illetve igazságszolgáltatás, tévés személyiségek stb. és a kulturális élethez történő elismert hozzájárulások demográfiai változók szerint
	Politikai képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás	A megválasztott politikusok, kabinetminiszterek és miniszterelnökök nem- és etnikai hovatartozás szerinti eloszlása
	Gazdasági képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás	A javak, gazdasági igazgatói tisztségek stb. demográfiai változók szerinti eloszlása
	Társadalompszichológiai képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás	A személyes kibontakozási lehetőségek és életminőség önbevallás szerinti szubjektív és átfogó értékelése

1. táblázat.

Forrás: Berman – Phillips: Indicators of Social Quality and Social Exclusion at National and Community Level

Meglehetősen nehéz a képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás, illetve megfosztás mutatóit operacionalizálni. A felsorolt indikátorok elsősorban statikus kimeneteleket (ilyen a képességek realizációja a teljes részvétel érdekében), nem pedig dinamikát, vagyis folyamatokat regisztrálnak (ilyen lenne az emberekben rejlő potenciál teljes kibontakozásának lehetővé tétele). A statikus szemlélet következtében, érdekes módon, a képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás és a társadalmi befogadás dimenziói szorosan összefonódnak, hiszen így mindkét dimenzió belül a részvétel pillanatnyi mintázatait figyelhetjük meg. Ellenben akkor, amikor a folyamatszerűséget várjuk el, a képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás dimenziója a társadalmi kohézióéval kerül átfedésbe (ekkor ugyanis a kohézióhoz szükséges előfeltételek, a kohézió felé mutató tendenciák kerülnek nagytőlencse alá) (Berman – Phillips, 2000).

Fontos megjegyezni, hogy a társadalmi minőség koncepciója alig-alig fedi át az életminőségét (Quality of Life, QOL), vagyis az e két témában folytatott kutatások eltérő eredményhez vezetnek. Azonban az OECD által az 1990-es évek kezdetén közzétett

indikátorlista dimenziói nagyjából megegyeznek a Social Quality dimenzióival⁵². A társadalmi-gazdasági biztonság dimenziói a két koncepción belül teljesen megegyeznek, a társadalmi befogadás terén is nagyjából teljes átfedés tapasztalható közöttük, kevésbé áll ez azonban a társadalmi kohézió területére, és a képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás dimenziójában érthető módon egyáltalán nincs megfelelés. Ebben persze semmi különleges nincsen, hiszen az OECD céljai között nem szerepelt e dimenzió indikátorainak kialakítása (Berman – Phillips, 2000).

További fontos megállapítás, és ez leginkább a mikro-, illetve makroszintű mutatók különválasztását érinti, hogy az objektív indikátorok elsősorban a makro- és/vagy intézményi, illetve szervezeti szintű mutatódimenziókra (társadalmi-gazdasági biztonság és társadalmi kohézió) utalnak erősebben, míg a szubjektívek a mikro- és/vagy közösségi, csoport-, illetve egyén-szintű (társadalmi befogadás, illetve képességek kibontakoztatásának lehetőségével való felruházás) mutatódimenziókra (Berman – Phillips, 2000).

A közösségi szintre fordítandó különös figyelmet az indokolja, hogy egyes szerzők álláspontja szerint az emberek érdeklődései és képességei szerint tagolódó társadalom képtelen mindenki számára nemzeti hovatartozás-formákat és identitást biztosítani, s emiatt az etnicitás egyre nagyobb jelentőséget kap. Ugyanígy törésvonalakat eredményez a vallási hovatartozás, a nyelv, a nem, a munkahely és a korosztály, amelyek közösségek kialakulását alapozzák meg. (Így például a Belgiumban élő francia vagy flamand nyelvi közösségek is egyfajta „állam az államban” formációt alkotnak, elválva a „főáramtól”).

A kirekesztés természete kettős, tehát az, hogy egyszerre menjen végbe közösségi és nemzeti szinten, egyáltalán nem szükségszerű. Az alábbi táblázat szerint fejthetők ki a legegyszerűbben a különféle (nemzeti és közösségi szintű) kirekesztés-típusok együttes, illetve külön-külön észlelhető megnyilvánulásai.

		Nemzeti szintű	
		Befogadás	Kirekesztés
Közösségi szintű	Befogadás	1	2
	Kirekesztés	3	4

2. táblázat

Forrás: Berman – Phillips: Indicators of Social Quality and Social Exclusion at National and Community Level

Példák az egyes cellák értelmezéséhez:

1. USA, ahol létezik afro-amerikai, amerikai ír, amerikai zsidó stb., akik mind közösségi, mind pedig nemzeti szinten integráltak
2. Európa egyes országaiban, például Franciaországban az észak-afrikaiak, illetve Németországban a törökök: nemzeti szinten kirekesztettek, de közösségi szinten integráltak.
3. Például a falusi környezetből városba költözők: nincs közösségi identitásuk, de a nemzetnek ettől függetlenül tagjai.

⁵² Az OECD lista dimenziói a következők voltak: konvergencia, kirekesztés, egyenlő lehetőségek, szegénység és kohézió (convergence, exclusion, equal opportunity, poverty and cohesion) (J. Vogel, 1994, idézi: Berman-Phillips, 2000)

4. Ezek az egyének a legalacsonyabb szintű társadalmi minőség elszenvedői kirekesztettségük miatt, hiszen semmiféle részvételi lehetőségük nincs a társadalomban (például az egyik ország valamelyik falvából egy másik ország nagyvárosába költözők, akik sem városi közösségnek nem tagjai, sem az országnak nem állampolgárai) (Berman – Phillips, 2000).

A társadalmi kirekesztés nem-pénzügyi mutatói

A CESIS kutatása kettős célt követett: egyfelől tisztázni kellett a társadalmi kirekesztés koncepcionális – tehát elméleti – kereteit, másfelől egy minél teljesebb – gyakorlatban hasznosítható – indikátorcsoporthoz készíteni. A kettő eléggé eltérő stratégiát igényelt volna, s ahhoz, hogy a végkifejlet ne hajoljon el egyértelműen elméleti, illetve pragmatikus irányba, a megoldás a kettő közötti kompromisszum volt (CESIS, 1995).

A szegénység itt az a depriváció, melyet az erőforrások hiánya okoz, például a pénzjövedelemé, a természetbeni bevételeké, illetve a közszolgáltatoké (mint amilyen az oktatás vagy egészségügy, amelyek legalább részben védettek a piactól). A társadalmi kirekesztés tartalmazza a szegénység fogalmát is. A szegénységnek azonban ebben a keretben olyan jelentéstartalma is kell, hogy legyen, ami megmondja, hogy az, aki szegény, miből rekesztődik ki. (Mint már említettük, egy kézenfekvő válasz erre a kérdésre az alapvető társadalmi rendszerekből való, szegénység miatti kirekesztettség – például a javak és szolgáltatások piacáról, a munkaerőpiacról, az egészségügyi rendszerből, a társadalombiztosítási ellátásból, az oktatásból stb.)

Egy másik gondolatmenet alapján a társadalmi kirekesztés gyenge vagy szétmállott társadalmi kötelékekre utal, de mivel a szegénységnek nem mindegyik formája okoz kapcsolati kirekesztettséget, ezért a társadalmi kirekesztés koncepcionális horizontja tágabb, mint amekkorát csupán a szegénység fogalmának használatával be lehetne fogni.

A társadalmi kirekesztés koncepciójának a szegénységéhez képest fellépő „értéktöbblete” azoknak a helyzeteknek a kezeléséből ered, amelyek nem azonosak a szegénységgel, mégis társadalmi kirekesztettséggel járnak. Erre példaként említhető az európai országokban az idősek kirekesztése – itt, Magyarországon ez különösen égető probléma, hiszen a „nyugdíjasok országa” vagyunk –, ami általában nem az erőforrások hiányára vezethető vissza.

Az elemzés során a társadalmi kirekesztés empirikusan először mint helyzet jelenik meg, csak később értelmezhető folyamatként. Innen származik az a koncepció, amely a társadalmi kirekesztést folyamatnak tekinti. Ehhez kapcsolódóan a feladat az, hogy megállapítsuk, melyek azok a mechanizmusok és társadalmi változások, amelyek kirekesztést eredményeznek.

A társadalmi kirekesztés vizsgálatának térbeli horizontja a korábban említettek szerint különválasztja a nemzeti és közösségi szinten fellépő kirekesztést.

Mindeme bővítések ellenére a szegénység hagyományos fogalmi kerete hasznos maradhat a jövőben is, bár kizárólag pénzügyi mutatókra alapuló szemléletmódja, statikus és egydimenziós szemléletmódja kemény korlátokat szab ennek (CESIS, 1995).

Az indikátorszférák behatárolásához először is tisztában kell lenni azoknak a társadalmi rendszereknek a körvonalaival, amelyekből kirekesztődhetnek az emberek vagy

embercsoportok. Az életformák sokfélesége analóg módon a kirekesztettség sokféleségét hozza magával. Azaz több, egymással kapcsolatban levő, de a kirekesztés szempontjából független társadalmi területet kell számba venni.

A releváns társadalmi kérdések az alábbi öt dimenzióra oszlanak:

- 1.) Társadalmi (társadalmi kötelek), például: család, munkaerőpiac, szomszédság, társadalom (teljes körű részvétel)
- 2.) Gazdasági, pl. erőforrások (bér, társadalombiztosítás, eszközök, megtakarítások stb.), javak és szolgáltatások piaca
- 3.) Intézményi (igazságszolgáltatás, oktatás, egészségügy, politikai jogok, bürokrácia)
- 4.) Territoriális (pl. demográfiai (vándorlás), hozzáférhetőség (közlekedés, távközlés stb.), általában vett társadalom (deprivált területek)
- 5.) Szimbolikus referenciák (identitás, társadalmi észrevehetőség, önbecsülés, alapvető készségek, érdeklődés és motivációk, jövőbeli kilátások)

Szegénynek lenni tehát azt jelenti, hogy valaki képtelen részt venni a fogyasztói piacon; nem fér hozzá javakhoz és szolgáltatásokhoz egy olyan társadalomban, amelyben a piacról lépés lehetősége komoly gazdasági előnynek számít, és amely saját működése szempontjából elidegeníthetetlen.

A társadalmi kirekesztés legközvetlenebb indokait a következő típusokba érdemes sorolni:

- 1.) Gazdasági tényezők: többszörös depriváció az anyagi források hiánya miatt, vagyis szegénység;
- 2.) Társadalmi faktorok: a társadalmi kapcsolatok meggyengülése vagy megszakadása mint a társadalmi kirekesztés oka;
- 3.) Kulturális tényezők, úgymint előítéletek (xenofóbia, rasszizmus stb.);
- 4.) Szubjektív tényezők: egyfajta „szégyenlős” szegénység, amelyet a szegények nem tulajdonítanak teljesen magukénak, de a szégyenérzeten keresztül kirekesztéshez vezet.
- 5.) Patologikus tényezők: az ezeknek betudható kirekesztés elsősorban mentális vagy lelki problémák miatt lép föl.
- 6.) „Önromboló” viselkedés: elsősorban olyan devianciákra kell itt gondolni, mint a drogfüggőség, alkoholizmus, illetve a prostitúció, melyek könnyen hajléktalansághoz vezetnek.
- 7.) Térbeli faktorok: itt a kirekesztés tárgya egy egész területi blokk lakossága, például a globalizáció hatásaival vagy az átstrukturálással lépést tartani nem tudó városrészek, ipari övezetek, ahol az egyén sorsa a térség sorsától függ.

Mindezeket számításba véve egyértelmű, hogy a szegénység önmagában csupán egy a sok hatótényező közül, amely társadalmi kirekesztést eredményez. A faktorok maguk is igen heterogének, elegendő például a hatodik és hetedik csoport közötti szintbeli eltérést megfigyelni (CESIS, 1995).

Az indikátorok végső megválasztásánál az játszott szerepet, hogy segítségükkel a kirekesztetteket és a befogadottakat minél több dimenzió mentén lehessen elkülöníteni egymástól. (Mindezt persze küszöbértékek segítségével, amelyeket a CESIS-jelentés nem konkretizál.)

Néhány új indikátor

Mivel a forrásmunka (Non-monetary Indicators of Poverty and Social Exclusion) a kutatás eredményeképp kialakított indikátorok teljes listáját közli, az újként javasolt mutatók mellékleteként pedig a kérdéssort is megadja, amely különösen terjedelmes, ezért itt csak a dimenziók vázlatos felsorolására szorítkozunk, ahol szükséges, rövid magyarázattal egészítve ki a listát. Az egyes dimenziókon belül pedig csak a hivatkozott kutatás eredményeképp bevont új indikátorokat soroljuk fel.

- A háztartás tagjainak egyes jellemzői (pl. a fiatalon házasodás gyakran indikátora a kirekesztettségnek a teljes család szintjén);
- Minden egyes háztartástag gazdasággal, munkaerőpiaccal és társadalombiztosítással való kapcsolata: itt például a kényszerű szabadúszókról, önállókról derítik ki, hogy a kirekesztés szempontjából milyen státuszúak;
- A háztartás gazdasági helyzete: a meglévő háztartásstatisztikák kiegészítéseképpen itt az eladósodottsággal kapcsolatos indikátorok szerepelnek;
- Származási család: a felnevelkedés során (oktatás, nevelés, traumatikus élmények, lakáskörülmények) szerzett, társadalmi kirekesztést előidéző tényezők indikátorai;
- A háztartás fogyasztási szerkezete és életkörülményei: itt a nem-fogyasztás gyakorisága és okai lényegesek, például kellett-e a kérdezettnek étkezéseket kihagyni pénzügyi hiánya miatt, ha igen, ez gyakran ismétlődik, vagy csak eseti;
- Lakáshelyzet és szomszédság: objektív körülmények, mint például a közlekedés, biztonság, infrastruktúra és felszereltség, illetve a szubjektív megítélés ennek latba ebben a csoportban;
- Állampolgárság és társadalmi részvétel: ha valaki nem beszéli az ország hivatalos nyelvét, amelyben él, az súlyosan veszélyezteti teljes jogú állampolgárságát, de akár csak a hivatali szolgáltatásokhoz való hozzáférést is. Etnikai közösségnek lehet része, de a teljes társadalomnak aligha;
- Társadalmi reprezentációk: ez egy sor szubjektív mutatót tartalmaz, amelyek az egyén társadalmi szerepvállalását, bekapcsolódás iránti igényét, illetve az azzal kapcsolatos vélekedéseit gyűjtik össze;
- Egészség és jólét: rizikófaktorok megléte, esetleges speciális ellátás iránti igény, mint az ágyhoz kötött egyének esetében, az egészségi állapot megítélése, az ellátáshoz való hozzáférés körülményei, illetve a más társadalmi igazolások hiánya esetén például az elismerésszerzés egyetlen lehetősége, a korai anyaság szituációja. Ezek a tényezők mind-mind társadalmi kirekesztés forrásai lehetnek;
- Társadalmi kapcsolatok: a családi, szomszédsági, baráti és más hasonló kapcsolatok megléte vagy meg nem léte a társadalmi kirekesztettség gyakran legfontosabb mutatója. Különös figyelmet érdemel a gyerekek megléte, hiszen az efféle „társadalmi kötelesség” el nem vállalása gyakran a gazdasági vagy lakáskörülmények háttérben megbúvó rosszására utal;
- Gazdasági terület: itt csak két kérdés fontos, az egyik a bankhitelhez való hozzáférés lehetősége, a másik az állandó technikai változások közepette megvalósuló „foglalkozásrögzítés”, vagyis a meglévő foglalkozás eljárásainak állandó aktualizálása;

- Intézmények: az egyes alapvető társadalmi intézményekhez való hozzáférés mérendő, vagyis az oktatáshoz, jogszolgáltatáshoz, egészségügyi ellátáshoz és társadalmi jóléthez. A jogi hozzáférés általában az állampolgárság függvénye. A hozzáférés mértéke pedig külön vizsgálatot igényel;
- Területi kérdések: ez a – korábban említett – strukturális hatások összességét jelenti, amelyek egyéni szintű kirekesztésben végződnek, például modernizáció, amelyet a személyi csődök előfordulási aránya jelez, illetve az egészségügyi ellátáshoz való effektív hozzáférés minősége. Mindezek elsősorban adminisztratív adatforrásokból nyerhetők;
- Szimbolikus referenciák: itt a társadalmi integrációhoz kellő célok, elképzelések és jelzések, illetve az ezeket magáénak valló, vagy azoktól elidegenedett egyén viszonyát kell felmérni, mindez az egyénnek az említett szimbolikus referenciákkal kapcsolatos szubjektív viszonyán alapszik, amelyek megromlása, esetleg teljes leépülése ördögi köröket is eredményezhet, véglegesítve a kirekesztettség állapotát (CESIS, 1995).

Felhasznált irodalom:

1. **Yitzhak Berman – David Phillips: Indicators of Social Quality and Social Exclusion at National and Community Level**, in: Social Indicators Research (SIR) 50., pp. 329-350, 2000.
2. **Philip Brown – Rosemary Crompton: Gazdasági átstrukturálódás és társadalmi kizárás**, in: Lengyel György – Nagy Beáta (szerk.): Az európai integráció társadalmi feltételei és hatásai, AULA, 2000.
3. **Regina Berger-Schmitt – Heinz-Herbert Noll: Conceptual Framework and Structure of a European System of Social Indicators**, EuReporting Working Paper No. 9, Centre for Survey Research and Methodology (ZUMA), Social Indicators Department, Mannheim, 2000. Interneten elérhető:
http://www.gesis.org/en/social_monitoring/social_indicators/EU_Reporting/pdf_files/paper9.pdf
4. **Non-monetary Indicators of Poverty and Social Exclusion**, CESIS, 1995, Internetes forrás:
<http://www.europa.eu.int/en/comm/eurostat/research/supcom.95/02/result/result02.pdf>
5. **Az EU kibővítése: A maastrichti feltételek 2005-re nálunk is teljesíthetők**, Internetes forrás: <http://kkvka.georgikon.pate.hu/eu/eukib.htm>

Hofmeister Tóth Ágnes:

A Fogyasztói Bizalom Index elmélete és módszertana

1.1. Bevezetés

A fogyasztói magatartás mikroökonómiai elmélete kereslet formájában értékeli a keresletet és nem tér ki azok társadalmi, pszichológiai stb. meghatározottságára. A fogyasztói magatartás (kereslet) jellemzésére a különféle közgazdasági iskolák többféle modellt hoztak létre.

A legfontosabb változást a pszichológiai tényezők bevezetése jelentette, nevezetesen a fogyasztók attitűdjének és elvárásainak a figyelembevétel a keresleti függvényekben. Az erre vonatkozó empirikus kutatások a magyar származású George Katona nevéhez fűződnek. G. Katona a Michigeni egyetemen létrehozta a Survey Research Centert, amely empirikus fogyasztói magatartás kutatásokkal foglalkozott.

Katona azt tételezte fel, hogy a vásárlási hajlandóságot nem magában a jövedelemben bekövetkező változás határozza meg, hanem e változás szubjektív jelentése. A szubjektív jelentést pedig olyan felmérésekkel derítette fel, amelyekben az embereket a saját ill. a nemzetgazdaság anyagi helyzetének alakulása felől kérdezte a jelenre ill. a jövőre vonatkozóan. Katona megállapítása szerint az, hogy az ember derűlátó vagy borűlátó – olyan lelki jelenség, amely gazdasági hatóerővé válik és befolyásolni képes egész ágazatok fellendülését.

Katona kutatási eredményeként létrehozta a Fogyasztói Bizalom Indexét. A fogyasztói bizalom index megalkotása, és ennek finomítása további lehetőségeket nyitott meg a közgazdasági modellek számára, hogy a pszichológiai tényezőket, mint változókat szerepeltessék.

A közgazdasági modellek változók között fejeznek ki összefüggéseket mennyiségi és szimbolikus formában. Nem kétséges, hogy az emberi viselkedés közgazdasági modelljei fontosak, azonban a közgazdasági modellek csak egy részét világítják meg a fogyasztói magatartásnak.

1.2. A Fogyasztói Bizalom Index kutatások elméleti megalapozása

A michigeni egyetemen működő Survey Research Center, **George Katona** irányításával kb. 50 évvel ezelőtt kezdte meg a rendszeres fogyasztói kutatás sorozatot.

Ezek a fogyasztói megkérdezések Katona gazdaságpszichológiai elméletére alapoztak. Az elmélet a gazdasági folyamatok emberi tényezőjére koncentrált. Az elmúlt néhány évtized alatt a fogyasztói kiadások, pl. házvásárlás, autóvásárlás, lakásfelszerelés stb. számos piacgazdaságban jelentős szerepet játszottak abban, hogy a gazdaság recesszióba csúszott, stagnált, vagy elindult a növekedés útján. Bizonyított tény, hogy a fogyasztás és egyben a fogyasztó jelentős tényezővé vált a gazdaság egészének alakulásában és formálódásában.

Katona az emberi magatartás egy új interdiszciplináris megközelítését hozta létre, amely új dimenziókba helyezte a fogyasztót, mint a gazdasági folyamatok formálóját.

Katona úttörő munkát végzett: kifejlesztett egy új tudomány területet, összekötötte a közgazdaságtant és a pszichológiát, mérsékelve a távolságot közöttük. Katona nagyszerű módszertani innovációja a gazdaságpszichológiában az volt, hogy a gazdasági rendszerben bekövetkezett változásokat az egyéni szint akcióinak ill. az akciókhoz való viszonyulás elemzésével magyarázta, ezzel lehetővé tette, hogy mikro adatbázisokat a makrogazdaság elemzésére és előrejelzésére használjanak fel.

1.2.1. Az elméleti modell

Katona eredeti megközelítése egy olyan elméleti modell létrehozása volt, amelyet a gazdasági viselkedés mérésére és elemzésére lehet használni.

Katona kutatása azzal kezdődött, hogy elkülönítette a stratégiai gazdasági viselkedést – (stratégiai abban az értelemben, hogy az „x” vagy „y” termék közötti választás az egyén elhatározásától függ) – méréseket végezve döntési helyzetben és bizonyos idő után megismételve a méréseket, a megváltozott körülmények hatását is mérhetővé tette.

1.ábra: Katona alap gazdaságpszichológiai paradigmája

Objektív környezet	Mentális folyamatok	Viselkedés
S/X	I	R

A Katona által javasolt modell annak megalapozását tűzte ki célul, hogy megértse a gazdasági környezet egyes változásai közötti összefüggéseket (S), azt a keretet, vagy tartalmat, amelyek között ezek fellépnek (X), a pszichológiai változókat (I), és az ezek eredményeként fellépő magatartási változókat (R). Szimbolikusan a modell a következőképpen írható fel:

$$S / X \Rightarrow I \Rightarrow R$$

Ebben a megfogalmazásban, az (I) változók a pszichológiai tényezők: attitűdök, várakozások, motívumok és vágyakozások, valamint életcélok, törekvések és értékek. Az (X) változók képviselik a referenciakeretet vagy tartalmat.

Kontrasztként az egyszerű inger-válasz modellhez – ahol azonos inger azonos feltételezett válaszhoz vezet, - Katona két alapvető szituációt azonosít, amelyben ez nem bizonyul igaznak.

Először, egy azonos ingert különböző válaszhoz vezethet, ha a tartalom vagy a referenciakeret különbözik. Katona számára a null hipotézis az volt, amely szerint a tartalom ad az inger eseménynek különleges értelmet.

Ugyanazt a változást egy gazdasági változóban (inger) és az ennek eredményeként fellépő magatartás válaszban különböző feltételek között (X változók) is szükséges megvizsgálni. Gyakran csak az empirikus mérések megerősítése után lehet az elméleti megalapozást általánosítani. A körülmények (referenciakeret, vagy tartalom) hatása (pl. X' vagy X'') az észlelt ingeren, amely különböző válaszokat (pl. R' vagy R'') eredményez a következőképpen írható fel:

$$S/X' \Rightarrow I \Rightarrow R'$$

$$S/X'' \Rightarrow I \Rightarrow R''$$

Katona ismételten bemutatta, hogy fontos közgazdasági szignálokat nem mindig ugyanúgy értelmezik a fogyasztói, és hogy az ezekre a jelzésekre adott válaszok attól a körülménytől függően változnak, amelyben keletkeztek. A jövedelmekben ill. az árakban történt változásokra adott válaszok az USA-ban nagymértékben különböztek egymástól az elmúlt 50 évben.

Például a jövedelem növekedésére adott azonnali válasz sokkal nagyobb fogyasztásnövekedéshez vezetett néhány időszakban, illetve relatíve nagyobb megtakarításokhoz más időszakokban.

Katona azt tűzte ki célul, hogy meghatározza, mely kondíciók vezetnek az egyik és melyek a másik válaszhoz, továbbá arra volt kíváncsi, hogy idővel hogyan alakul át az egyén eredeti reakciója az egyén tapasztalata és tanulása következményeként. (Katona-Müller 1968, 1975).

Ugyanebben az értelemben Katona azt találta, hogy nagy jelenleg észlelt ill. várt áremelkedések nem mindig vezetnek ugyanahhoz a viselkedési válaszhoz. Bizonyos időszakokban a fogyasztók védekező magatartást vettek fel, és elhalasztották tervezett kiadásait, megtakarítottak és tartalékokat halmoztak fel, válaszul a bizonytalanságra.

Más időszakokban viszont a fogyasztók válasza az inflációra nagyobb kiadási hajlandóság, vagy éppen előrehozott vásárlások voltak. (Katona, 1951., 1960., 1978., 1980).

Katona modelljének **másik** megkülönböztető vonása: *nem a referenciakeretben vagy a tartalomban lévő különbségeket foglalja magában – hanem a pszichológiai változókban lévőket: az egyéni gazdasági szereplő attitűdjében, motivációiban és céljaikban lévő különbségeket.* Hasonló inger és referenciakeret esetén a különböző „beavatkozó” pszichológiai változók (pl. I' vagy I'') miatt nem várható, hogy hasonló válaszok szülessenek. Ezt a szituációt a következőképpen lehet illusztrálni:

$$S/X \Rightarrow I' \Rightarrow R'$$

$$S/X \Rightarrow I'' \Rightarrow R''$$

Ez a formula fejezi ki Katona hipotézisét, amely szerint a jövedelmi változásoktól függetlenül a fogyasztók attitűdjei és várakozásai, mint beavatkozó változók működnek közre az eredményként észlelt költséges vagy megtakarító viselkedésben.

A pszichológiai (beavatkozó) változók nemcsak az ár ill. a jövedelem várakozásokat reprezentálják, hanem magukba foglalnak olyan tényezőket is, mint pl. a fogyasztók azon képessége, hogy korábbi fogyasztási szokásaikkal szakítsanak, hajlandóságuk arra, hogy adósságot csináljanak, vagy inkább hosszú távon megtakarítsanak, illetve megvalósítsák privát fogyasztási céljaikat.

Katona néhány tényező fontosságának a szerepét kiemeli, amelyeket figyelembe kell venni a modell elemzése ill. a gazdasági előrejelzések készítése során. Például egy adott nagyságú jövedelem növekedés különböző válaszokhoz vezethet a gazdaság egészét jellemző

állapottól függően. A fellendülés időszakait általában nagyobb fogyasztási nyomással asszociálják, míg a recessziós időszak esetében a megtakarítás, az adósság elkerülése motívumok kerülnek előtérbe. Következésképpen a fellendülés időszakában a fogyasztás jobban nő, mint a jövedelem, a recesszió időszakában pedig a nettó megtakarítás növekedhet jobban, mint a jövedelem növekedése. (Katona, 1975).

A fogyasztók diszkrecionális kiadásairól való döntése magába foglalja a vásárlás időzítését, amelyre különböző lehetőségek nyílnak: pl. részlet, hiteltámogatás, stb. A diszkrecionális kiadások másik jellemző vonása, hogy van egy ún. Beruházási aspektusuk. Házakat, lakásokat, autót és más tartós fogyasztási cikkeket huzamosabb használatra vásárolnak az egyének, ezek a jövőbeni fogyasztás lehetőségét is nyújtják. Mivel ezeknek az eszközöknek az átlagos fizikai élettartama viszonylag hosszú, beszerzési költségük viszonylag magas, a fogyasztó ezeknek a megvásárlására gyakran hitelt vesz igénybe, amelyet a várt jövőbeni jövedelméből kell visszafizetnie.

Ezek azok a tényezők, amelyek kiemelik, hogy a fogyasztói döntésekben szerephez jutnak a jövőre vonatkozó várakozások, tehát a fogyasztó nem csak a jelenlegi vagy a múltbeli gazdasági helyzet alapján befolyásolt. Ebből következik, hogy a változások a fogyasztó diszkrecionális jövedelem felhasználásában nemcsak a jövedelmen, az árakon, a kamatokon ill. egyéb piaci-gazdasági tényezőkön múlnak, hanem a döntéshozók attitűdjén és elvárásain is.

Katona feltételezte, hogy a gazdasági optimizmus növeli a fogyasztók bizalmát és hajlandóságát nagyobb kiadások és hitelkötelezettségek vállalására, ill. a gazdasági bizonytalanság pesszimizmust vált ki, ami a kiadások korlátozásával ill. a pénzügyi tartalékok képzésével jár. Ha ugyanabban az időben nagyon sok embernek a gazdaság jövőjéről alkotott nézete optimistáról pesszimistává változik, akkor Katona szerint egy következetes váltás következik be a diszkrecionális kiadások méretében és összetételében. Mivel az attitűdben és a várakozásokban bekövetkezett változás mindig megelőzi a cselekvéseket és a döntéseket, a fogyasztók attitűdjének és várakozásainak mérőszáma a makrogazdasági folyamatok vezető indikátora lehet.

A survey tartalma

A kérdőívben használt kérdések az 1940-es évek közepéről származnak. Az 50-es években eleinte évente háromszor végezték a megkérdezést, majd 1960-1977 között negyedévente, 1978-tól pedig mind a mai napig havonta történnek a megkérdezések.

Minden egyes kérdőív kb. 30 kérdést tartalmaz, mindegyik a fogyasztói bizalom egy-egy különböző aspektusát vizsgálja. A kérdések a következő három nagyobb területet ölelik fel: **a személyes pénzügyi helyzet, az általános gazdasági helyzet megítélése és a vásárlási kondíciókról alkotott vélemények.**

A kérdőív első néhány kérdése a fogyasztók pénzügyi helyzetének múltbeli és jövőbeni alakulására, valamint a várható reáljövedelem változásának a megítélésére vonatkozik. Az általános gazdasági helyzet változásai iránti attitűd, mind rövid ill. hosszú távon részletes rögzítésre kerül, amit különböző kérdések segítenek elő. A kérdőív további kérdései a kamatokra, a munkanélküliségre és az inflációra vonatkoznak. Végül néhány kérdés a vásárlási kondíciók megítélésére vonatkozik különböző tartós fogyasztási cikkek, ház/lakás, valamint autó vásárlását feltételezve.

A kutatás mérőszámai nem arra szolgálnak, hogy a fogyasztói bizalom abszolút szintjét egy adott időszakban meghatározzák, hanem arra, hogy a változást mérik. A korábbi felmérések eredményeivel való összehasonlítás jelzi a változás irányát és bizonyos fókig a változás mértékét is. Az elemzés nemcsak a változás irányára terjed ki, hanem arra is, hogy ezek a fogyasztók attitűdjében és elvárásaiban észlelt változások miért következnek be, és hogy ezek hogyan viszonyulnak a fogyasztók bizalmának későbbi alakulásához.

A fogyasztók magatartása és elvárásai állandóan változnak a különféle gazdasági, politikai események, információk és a személyes tapasztalatok hatására. Akkor is, ha a gazdasági döntések hasonlóak a múltban hozott döntésekhez, nincs garancia arra, hogy a fogyasztók ugyanúgy fognak reagálni ezekre a döntésekre, mint korábban, hiszen a fogyasztók is képesek tanulni és képesek a viselkedésüket a megváltozott körülményekhez igazítani. Emiatt a kutatás során egy második típusú kérdőívet is használnak, hogy kiegészítsék a rendszeres megkérdezéseknél alkalmazott azonos típusú alapkérdéseket.

A rendszeresen ismétlődő alapkérdések a gazdasági fejlődéshez kapcsolódnak, amelyeknek Katona feltételezése szerint mindenkor a legnagyobb befolyásuk van, pl. a változás a családi jövedelemben: a munkanélküliségben, vagy az árakban. Minden megkérdezés tartalmaz néhány aktuális kérdést is, azért hogy megállapítsa az egyes gazdasági fejlemények iránti reakciókat, pl. javaslatok az adózás változásaira, vagy az árak ellenőrzése, stb.

Végül, a kutatás tartalmaz magatartási változókat, részletezi a nagyobb kiadásokat, a változást a követelésekben és tartozásokban, és a háztartások bevételeiben. A felvételek rögzítik a foglalkoztatásban bekövetkezett változásokat, és a demográfiai változókat.

A kérdőív jelentős része (alapkérdések) változatlanul maradt majdnem egy negyed évszázadig, és a legtöbb kutatás kiegészítő kérdéseket tartalmazott, amelyek az egyes időszakok követelményeihez igazodtak.

A fogyasztói attitűdök és várakozások trendjének összefoglaló mérőszámát 5 kérdés alapján számítják (alapkérdések), amelyeket rendszeresen ismétlenek, és amelyekből a Fogyasztói Bizalom Indexet számolják. Ezek a kérdések a következő témaköröket foglalják magukba:

1. *A fogyasztók saját anyagi helyzetének megítélése a kérdés időpontjában.*
2. *A jövedelmekre vonatkozó várakozások.*
3. *A gazdasági helyzet változásaival kapcsolatos vélemények a következő 12 hónapban.*
4. *Az ország gazdasági helyzetének alakulásával kapcsolatos várakozások az elkövetkezendő 5 esztendőben.*
5. *A tartós fogyasztási cikkek vásárlására vonatkozó szándékok és vélemények.*

A fenti témakörök alapján három index számítható:

A Fogyasztói Bizalom (FB) Index, amely a kutatás összetett jelzőszáma és mind az öt témakörre vonatkozó információkat átfogja.

A Fogyasztói Várakozások (FV) Index, amely tartalmazza a lakosság saját anyagi helyzetére, valamint az ország gazdasági helyzetére vonatkozó várakozásait.

A Vásárlási Hajlandóság (VH) Index, amely tartalmazza a saját pénzügyi helyzet és a jelenlegi vásárlási kondíciók együttes megítélését.

Két kérdés foglalkozik a személyes pénzügyi helyzet változásaival, az egyik a jelenre, a másik a múltira irányul. Két kérdés a rövid ill. a hosszú távú gazdasági kondíciókra koncentrál, egy kérdés pedig a tartós fogyasztási cikkek vásárlási kondícióival foglalkozik. Mindegyik kérdés egyforma súlyt kap az index számításánál. Miután legalább olyan fontos annak az ismerete, hogy a fogyasztók miért éreznek úgy, ahogy éppen éreznek, az index kérdéseket kiegészítik azok a kérdések, amelyek arra vonatkoznak, hogy az emberek mivel indokolják válaszaikat. A kérdezőbiztos minden kérdésre adott választ ellenőriz a következő kérdéssel: Miért gondolja így?, vagy Miért mondja ezt?

A fix kérdés – nyitott válasz kérdezési technika/módszer részletes választ szolgáltat, amelyet a kérdezőbiztos amennyire csak lehetséges pontosan lejegyez. Ezekre a kérdésekre adott válaszok **kulcsszavakká lépnek elő**: mint pl. recesszió, hiány, munkanélküliség, infláció stb. Egy adott időszakban ezen kulcsszavak gyakorisága, amelyek a válaszok tartalmának elemzéséből nyerhetők, arra szolgálnak, hogy felfedjék azokat a szembetűnő okokat, amelyek a pozitív illetve negatív irányú attitűd változás alapját képezik.

A lakosság körében végzett ilyen típusú tájékozódás a tapasztalatok szerint jó alapot nyújt a gazdasági konjunktúra vagy recesszió előrejelzésére, mert számításba veszi a lakosság reakcióit a piaci környezet változásaira. Georg Katona szerint piacgazdasági körülmények között az ország gazdasági helyzetével kapcsolatos optimizmus növeli a fogyasztók bizalmát, megtakarítási, valamint hitelfelvételi hajlandóságát, míg a gazdasági bizonytalanság pesszimizmust vált ki, a kiadások csökkentését és tartalékok képzését vonja maga után.

Katona gazdaságpszichológiai elmélete szerint az ingatlanok, gépjárművek és tartós fogyasztási cikkek beszerzésére, valamint a családok megtakarításaira, vagy hitelfelvételeire vonatkozó döntések időzítése kihat a gazdaság főbb folyamataira. Közismert ugyanis, hogy az ingatlanok, gépjárművek és tartós fogyasztási cikkek beszerzésére vonatkozó családi döntéseket gyakran hosszas mérlegelés előzi meg. A tapasztalatok arra utalnak, hogy nemcsak a fogyasztó saját pénzügyi helyzete befolyásolja a döntéseket, hanem a jövedelmekre, a munkanélküliségre, az ár- és kamatváltozásokra vonatkozó kilátások és vélemények is.

3. A kutatáshoz használt minta tervezése

A kutatás mintáját úgy tervezték, hogy reprezentatív legyen az USA összes magánháztartására. A kutatás történelmében előfordul a személyes interjúk technika, a megkérdezettek lakóhelyén használva és a random digit tárcsázási technika. A személyes interjúkon alapuló kutatás általában a népszámlálás adatait használta a különböző területek megye, város, kerület stb. kiválasztásához, míg a telefonos kutatás egy különleges technikát használ, az ún. 10 digit telefonazonosítót, hogy a háztartások véletlenszerű kiválasztását lehetővé tegye.

Az 1950-es években a fogyasztói attitűd kutatásokat a személyes interjúk módszerével bonyolították le. A személyes interjú maradt domináns az adatgyűjtés további szakaszaiban, de időnként bár nem rendszeresen előfordult a megkérdezettek telefonon történő újrakérdezése (azoknak, akiket először otthon személyesen kerestek fel). 1976-tól az adatgyűjtés telefoninterjúkkal történik.

A háztartások kiválasztása mindkét mintavételi módszernél a földrajzi-területi eloszlás és a népsűrűség alapján történt. Ezen kritériumok szerinti mintavétel egy olyan kiegyensúlyozott mintát biztosít, amely jól reprezentálja a földrajzi régiókat és a városok – települések méretbeli – kategóriáit. Mindkét mintát úgy tervezték, hogy minden szóba jöhető háztartásnak egyenlő esélye legyen a mintába való bekerülésre.

Arra vonatkozóan is végrehajtottak néhány ellenőrző elemzést, hogy megállapítsák, hogy vannak-e szignifikáns eltérések a személyes interjú és a telefonos interjú alapján kapott válaszok között. Az elemzések azt mutatták, hogy nincsenek szignifikáns különbségek a két módszer esetében a válaszokat illetően.

3.1. Rotációs Panel Minta

1978 óta a Fogyasztói attitűd kutatásokat havonta végzik egy rotációs panel minta segítségével. Minden egyes havi kutatásnál vesznek egy független reprezentatív mintát a telefonos háztartásokról. A válaszolókat ebben a mintában aztán 6 hónap után újra megkérdezik.

A rotációs panel minta azt jelenti, hogy a kutatás teljes mintája úgy áll össze, hogy a megkérdezettek felét először, a másik felét pedig másodszor kérdezik meg. Ez a kombinált minta lehetővé teszi a változás rendszeres mérését a csoportban. A rotációs panel minta alkalmazásával lehetséges a fogyasztói attitűdök és várakozások két különböző becslése.

A rotációs panel minta segítségével lehetőség nyílik az egyéni változások mérésére és az eredmények reprezentativitásának a megtartására is.

A rotációs panel minta fontos információkat szolgáltat az attitűd-magatartás kapcsolat vonatkozásában és lehetőséget nyújt az egyéni a vásárlási szándékok teljesülésének ill. nem teljesülésének a megvizsgálására is.

A tiszta panel kutatások azonban nem oldják meg az okozati értelmezések problémáját, miután az attitűd és magatartás változás megfigyelt időszaka nem elégséges, vagy néhány esetben nem szükséges feltétele a mögötte meghúzódó elméleti modellnek. Ehhez hozzájárul, hogy a panelkutatás előnye minden megkérdezéssel növekszik, az adatbázis viszont romlik, ha a nem válaszolók aránya nő. Ezek indokolják az új és újrakérdezett minta/panel/-szegmensek használatát.

Annak, hogy egy hat hónapos intervallumban csak egy újrakérdezést bonyolíttanak le, az az oka, hogy a válaszolási arány minden további megkérdezésnél erősen romlott. Előfordult, hogy megpróbálták ugyanazt a személyt harmadszor, sőt negyedszer is elérni. A rotációs panel ebben az időben komplexebb volt. Ez azt jelentette, hogy három részből állt: egy olyan csoportból, akiket először kérdeztek, egy olyan csoportból, akiket másodszor kérdeztek meg, és egy olyan csoportból, akiket már korábban legalább kétszer megkerestek. Ez utóbbi esetben azonban a válaszolási arány 50 %-ra esett, ezért úgy döntöttek a kutatók, hogy a rotációs panelt egy megismételt interjúra korlátozzák. Az újrakezdési intervallumként 6 hónapot választottak, mert ennél hosszabb időtartam esetén egyre nehezebb lett az eredeti válaszoló elérése. Rövidebb időszak pedig általában nem hoz jelentős változást az egyének véleményében.

4. Elemzési lehetőségek

A fogyasztói megkérdezés rotációs panelje nagyon sokféle elemzési stratégiát tesz lehetővé: egyedi keresztelemzések a demográfiai csoportok között, folyamatos keresztelemzések, az egyedi ill. a folyamatos újrakérdezések elemzése.

Azok a magatartási modellek, amelyeket a változás általános leírására használnak, általában három típusú változót foglalnak magukba:

- Azok a változók, amelyek az egyének között is és időben is változnak (pl. jövedelem)
- Azok a változók, amelyek egyénileg különböznek ugyan, de bizonyos időszak alatt állandóak maradnak (pl. preferenciák, ízlés)
- Azok a változók, amelyek bár idővel változnak, de az összes egyénre vonatkoztatva állandóak (pl. infláció, vagy a gazdaság egészére vonatkozó jelenségek: konjunktúra, dekonjunktúra).

Az egyes kérdéscsoportok keresztelemzése leginkább azon modellek esetében ideális, amelyek olyan magatartási paramétereken alapszanak, amelyek bár egyénenként változnak, de az idő befolyása csekély. Ha a modell olyan változókat is tartalmaz, amelyeknek feltételezhetően hasonló hatása van az egyénekre, de idővel változnak, akkor ezeket a paramétereket meg lehet becsülni az egymást követő független kutatások segítségével.

Ezeknek az adatoknak egyik alapvető elemzési fókusza a fogyasztók ház/lakás, autó és tartós fogyasztási cikk vásárlási trendjének a megértése és előrejelzése, valamint a fogyasztók által felhalmozott adósság ill. a megszerzett vagyon mértékének elemzése.

4.1. Példa az autóvásárlások alakulásának magyarázatára

A következőkben példaként kiemelnénk egy, az **autóvásárlások trendjére** vonatkozó kutatást. (Curtin 1974, 1983). Egy egyszerű idősor modellt használtak azzal a céllal, hogy tetten érvék a fogyasztói bizalom különböző méréseinek hatását a bekövetkező vásárlási magatartásra. Az általános modell rögzíti, hogy a diszkrecionális vásárlások a fogyasztók vásárlási képességének és akaratának a függvényei – ez az ismert Katona-féle egyenlőség. A modell nem megfelelő az okok előrejelzésére, de lehetővé tesz annak megértését, hogy az attitűdök ill. várakozások milyen szerepet játszanak a fogyasztók magatartásának alakításában.

Az elemzett *magatartási változó az eladott új személyautók darabszáma* volt. A jövedelmi változó a rendelkezésre álló *személyes reáljövedelem* volt, amit háztartásonként rögzítettek.

A *bizalom változók* magukba foglalták a Fogyasztói Bizalom Indexet, (ld. Melléklet 1-5 kérdés) az autóvásárlások általános feltételeinek értékelését, valamint ennek okait (6 ill. 7 kérdés). Ezek a különböző mértékek nem egymással versenyző hipotéziseket képviselnek, hanem azt az objektív célt, hogy megértsük az egyén helyzetét és az aggregát gazdasági kondíciókat, amelyek elősegítik a vásárlási szándék teljesítését ill. nem teljesítését.

A személyautó eladások regressziós elemzései megmutatták, hogy a fogyasztói Bizalom Index biztosította a legjobb magyarázatot az autóeladások trendjének alakulását

illetően. Az autópiacon kondícióinak értékelése, valamint a mögötte meghúzódó okok, szignifikáns előrejelzőknek bizonyultak, és ha az okokat elkülönülten vezették be, akkor az egyenlőség jobban működött, mint az általános piaci értékelés. A magas kamatok, korlátozott hitellehetőségek gyakoriságának említése váltakozott az áremelkedések miatt racionálissá váló elővásárlások említésével az 1970-es évek végén. Ezek együttesen uralták a piaci attitűdök általános trendjét.

Ahogy a válaszolók elmondták az az 1978-as autóeladások magas aránya annak volt köszönhető, hogy a lakosság általános áremelkedésre számított és ezért úgy gondolták, jobb előrehozni vásárlásaikat. Ehhez hozzájárult, hogy a lakosság a kamatokat általában alacsonynak, a hitel kondíciókat pedig elfogadhatónak tartotta. Ezzel szemben az 1981-es alacsony autóeladások oka az volt, hogy a lakosság elhalasztotta autóvásárlásait, mert a kamatokat magasnak tartották, amihez hozzájárult, hogy az akkori autóárakat is túlzottan magasnak tartották, és az volt a várakozásuk, hogy az autóárak a későbbiekben mérséklődni fognak.

Végül, a vásárlási szándék változó egy szignifikáns előrejelző volt, habár ez magyarázta a legkevésbé az autóeladások változásának mennyiségét. Ezek az eredmények nem voltak váratlanok: a vásárlási szándék kérdés, amely közvetlenül a potenciális jövőbeni vásárlást méri, de nem jelzi előre az aktuális magatartást éppúgy, mint a sokkal általánosabb fogyasztói bizalom. Részben a sokkal általánosabb fogyasztói bizalom index mérték jobban használható, mivel a változást jelzi a vásárlási szándékot illetően.

Szükségesnek tartom megemlíteni, hogy ezek az eredmények egy változó és bizonytalan gazdaság körülményei között születtek, amikor a vásárlási tervek változásai igen gyakoriak voltak. A szakirodalom szerint az 1960-as években, amikor a gazdasági optimizmus és bizalom általános volt a vásárlási szándék mérésének adatai sokkal nagyobb előrejelző képességgel rendelkeztek.

Irodalomjegyzék:

1. Katona, George: (1851): Psychological Analysis of Economic Behavior, New York: McGraw Hill
2. (1956): consumer Expectations 1953-56 Eva Mulerrel közösen, Ann Arbor, Institute for Social Research
3. (1964): The Mass Consumption Society New York, McGraw Hill
4. (1975): Psychological Economics New York: Elsevier
5. (1978): A New Economic Era B. Strumpellel közösen, New York, Elsevier
6. Curtin, Richard (1974): Index construction: An Appraisal of the Index of Consumer Sentiment. Ann Arbor Survey Research Center University of Michigan
7. (1983): Curtin on Katona, In William Briet and Kenneth Elzinga, Eds. Political Economy and Public Policy: Contemporary Economist in Perspective, Vol. 1. Jai Press
8. Weinberg, Harald (1994): Wertewandel im spiegel der Konsumklime-Forschung GfK
9. Kosfeld, Reinhold (1997): Konsumklime und Verbraucherskonjunktur Jahrbuch der Absatz und Verbrauchersforschung 3. (1997, S. 298-317)
10. Fisher, K. (1988): Konsumklimeaforschung: Zur Analyse der privaten Nachgrafe, Jahrbuch der Absatz und Verbrauchersforschung S. 334-351
11. GfK (1996): GfK Wirtschaftsdienst, Konsum und Sparklimate, Nürnberg
12. Schmolders, G. (1978): Verhaltensforschung im Wirtschaftsleben, Reinbek bei Hamburg
13. Wenke, M. (1991): Konsumklimate und Ausgabenverhalten der privaten Haushalte, RWI Mitteilungen 42, S. 157-175
14. ifo-GfK Konsumreport, Januar 1997 Nürnberg
15. Hofmeister Tóth Ágnes (1994): A vásárlási döntést befolyásoló kultúra és értékek, kandidátusi értekezés, MTA
16. Hofmeister Tóth Ágnes (1997): Consumer Sentiment Index in Hungary in: International Conference Proceedings, pp. 61-70, Moscow, Ministry of Finance of Russian Federation and US Treasury
17. International Conference on Consumer Sentiment Index, Moskow January 1997, Conference Proceedings, Ministry of Finance of Russian Federation and US Treasury
18. Hofmeister-Tóth-Malota (1997): Fogyasztói Bizalom Index kutatások a BKE Marketing tanszéken, Marketing Menedzsment, 3 sz.
19. Koretz, Gene (1998): Rival Reports on Consumers, Business Week, July 13, 1998

Melléklet:

A fogyasztói bizalom index kérdései:

1. Arra lennénk kíváncsiak, hogy az emberek anyagilag hogyan boldogulnak napjainkban. Először is szeretném megkérdezni, hogy Ön illetve háztartása jobb vagy rosszabb anyagi körülmények között él most, mint egy évvel ezelőtt?
2. Ha a jövőre gondol, akkor egy év múlva Ön illetve háztartása jobb, rosszabb vagy ugyanolyan anyagi körülmények között fog élni, mint ma?
3. Tekintsük az ország általános gazdasági helyzetét. Ön szerint a következő 12 hónapban az ország pénzügyileg jó vagy rossz helyzetben lesz?

4. Ha most az ország jövőjére gondol, Ön hogyan jellemezné a következő öt év gazdasági helyzetét: a következő öt éven folyamatosan jó időszak következik, vagy inkább recesszió és munkanélküliség várható?
5. Gondoljon nagyobb dolgokra, amiket az emberek a háztartásukba vásárolnak (pl. bútor, hűtőgép, TV, tűzhely, stb.). Ön szerint érdemes ma ilyen jellegű nagyobb háztartási eszközöket vásárolni? Miért ez a véleménye?

Az autópiacra vonatkozó kérdések:

6. Beszéljünk egy kicsit az autópiacról. Ön szerint érdemes lesz az elkövetkező 12 hónapban autót vásárolni? Miért?
7. Ön szerint mekkora az esélye annak, hogy Ön, vagy a családjában valaki a következő 12 hónapban autót vásárol, vagy autót lízingel?
8. Ha autót vásárol, vagy lízingel ez új autó lesz, vagy használt autó? Inkább vásárol vagy inkább lízingel? Körülbelül mikor szándékozik autót vásárolni?

II. Elemzések

Husz Ildikó:

Regionális különbségek Magyarországon kísérlet a területi különbségek bemutatására az emberi fejlődés indexe alapján

Az emberi fejlődés indexe (Human Development Index, HDI) az egyes országok társadalmi jólétének összetett mutatója. A gazdaság teljesítménye, a hosszú és egészséges élet és a tanultság azok a fő dimenziók, amelyek mérőszámai alkotják az index egyes komponenseit. Jelenleg az egy főre jutó GDP, a születéskor várható átlagos élettartam, a felnőtt írni-olvasni tudás aránya és a bruttó beiskolázási arányszám az a négy komponens-indikátor, amelyek alapján számítják az index értékét. A HDI koncepcióját és az első nemzetközi összehasonlító adatokat az ENSZ megbízásából 1990-ben publikálták először, azóta évkönyv jelleggel rendszeresen megjelennek az emberi fejlődéssel kapcsolatos statisztikai adatokat és elemzéseket tartalmazó, azonos felépítésű Human Development Report (HDR) kötetek.

A HDI kidolgozását követően számos kritikai észrevétel látott napvilágot, amelyek mind elméleti mind módszertani szempontból fontos bírálatokat, kiegészítéseket tartalmaztak. (részletesen ld. Husz 2001) Ezeket a javaslatokat a koncepció kidolgozói részben felhasználták a HDI számításának módszertani finomításakor, azonban a legfontosabb kérdésekben lényegében nem történt változtatás.⁵³ Ha ezek a viták csak kis mértékben járultak is hozzá az index tökéletesítéséhez, ahhoz azonban hasznosnak bizonyultak, hogy kijelölték a HDI használhatóságának korlátait. Az index egyszerű szerkezete miatt a szegényes statisztikai adatokkal rendelkező országokra is kiszámítható, így széleskörű komparativitást tesz lehetővé, ugyanakkor – szintén egyszerűségének köszönhetően - elsősorban nagy fejlettségbeli különbségek megragadására alkalmas. Manapság leginkább a fejlődő országok jóléti szintjének, ill. az abban történő elmozdulás bemutatására használják, míg a fejlett országok fimonabb statisztikai módszerekkel kísérleteznek.

Az index nemzetközi használatában továbblépést jelenthet az egyes országokon belüli etnikai, jövedelmi, regionális különbségek megragadása a HDI diszaggregálása

⁵³ Az indexet 1999-ben a következőképpen számították:

$$\text{HDI} = \frac{I_1 + I_2 + I_3}{3}, \text{ ahol } I_1, I_2 \text{ és } I_3 \text{ deprivációs indexek számítása a következő képletek szerint}$$

történik:

$$I_1 = \frac{\log y - \log y_{\min}}{\log y_{\max} - \log y_{\min}}, \text{ ahol } y \text{ az adott ország egy főre eső reál-GDP-jének vásárlóerő-paritáson vett értéke, } y_{\min} \text{ és } y_{\max} \text{ pedig rögzített értékek (100 illetve 40000 USD)}$$
$$I_2 = \frac{y - y_{\min}}{y_{\max} - y_{\min}}, \text{ ahol } y \text{ az adott ország születéskor várható átlagos élettartama, } y_{\min} \text{ és } y_{\max} \text{ pedig rögzített értékek (25 illetve 85 év)}$$
$$I_3 = \frac{2}{3} * \frac{y - y_{\min}}{y_{\max} - y_{\min}} + \frac{1}{3} * \frac{z - z_{\min}}{z_{\max} - z_{\min}}, \text{ ahol } y \text{ az adott országban a felnőtt literáció aránya, } z \text{ pedig a bruttó beiskolázási arány. Mindkét mutató szélsőértékei: 0 és 100\%}$$

segítségével. Erre a felhasználási módra történtek kísérletek az éves Human Development Report-kötetekben is, így pl. 1995-től mindegyik kötetben megtaláljuk a nem-specifikus HDI (az ún. Gender-related Development Index) egyes országokra kiszámított értékeit is. Emellett a kötet szerzői időnként – inkább csak illusztratív jelleggel – közölnek egy-egy ország területi különbségeinek bemutatására szolgáló regionális HDI-számításokat is. Az index ilyen irányú használata annyiban lehet érdekes, amennyiben az egyes szubpopulációk szerinti bontásnál radikálisan lecsökken annak a veszélye, hogy a társadalmi fejlettség egyes szintjei helyett a mutató értékei intézményi-kulturális különbségeket tükröznek.

A társadalmi jólét szintjének nemzetközi összehasonlításában sokáig általánosan elfogadott volt, de ma is gyakran használt mutató a GDP, amely ugyan a gazdasági fejlettséget méri, azonban az országok többségében jól korrelál a társadalmi fejlettség más mutatóival. A HDI számításának ezért akkor van értelme, ha az árnyaltabb képet ad az egyes országok, régiók, szubpopulációk egymáshoz viszonyított fejlettségéről, mint a GDP. Mivel ez utóbbi mérőszám egyben a HDI egyik komponens-indikátora, ezért a HDI magyarázó ereje nagyban függ a másik három komponens-indikátor értékeinek megoszlásától, szóródásától. Ott alkalmazható sikerrel az emberi fejlődés indexe, ahol az egyes megfigyelési egységek esetében jelentős eltérések tapasztalhatók az élettartamban és a tanultság/tudás színvonalában.

Jelen tanulmányban azt vizsgálom, hogy mennyire alkalmas a HDI Magyarország regionális tagoltságának megragadására. Mint ismeretes, az elmúlt bő évtized során jelentős területi különbségek figyelhetők meg, amit elsősorban a gazdasági mutatók megyei szintű adatainak alakulása jelez. A kérdés az, hogy vajon a gazdaságilag lemaradó térségek relatív hátrányát enyhítik, vagy éppen tovább erősítik a társadalmi jólét más dimenzióiban mért fejlettségbeli különbségek.

Az index magyarországi adatokra való adaptálásakor érdemes az egyes komponenseken kisebb változtatásokat végrehajtani. A HDI első komponens-indikátora az egy főre jutó GDP, amelyet az eredeti koncepció szerint minden országra átszámítanak vásárlóerő-paritáson vett GDP-re. A konvertálás célja a nemzeti valuták vásárlóerő-különbségének kiküszöbölése. Az átváltási arány megállapítása egyes években fogyasztói kosár alapján, míg a köztes időszakokban becsléssel történik. Esetünkben az átváltásra nincs szükség, hiszen egyazon országon belüli területi különbségekre vagyunk kíváncsiak. Azonban mivel a gazdasági fejlettséget mutató deprivációs indexben a minimum-maximum értékek USD-ben kifejezett vásárlóerő-paritáson vett GDP-ben vannak megadva, ezért ezen szélsőértékeket célszerű átszámítani forintban kifejezett értékekre⁵⁴. Az eredeti 100 és 40000 USD helyett így a két szélsőérték kerekítve 10 és 4000 eft lesz⁵⁵.

Megfontolásra érdemes érvek szólnak amellett, hogy a HDI-ben a jólét-komponens mutatójaként az egy főre eső GDP helyett más jövedelemmutatót használjunk.⁵⁶ Például

⁵⁴ Egy másik járható út, hogy a GDP magyarországi hosszútávú trendjének figyelembe vételével magunk adunk meg szélsőértékeket. Ez az eljárás megfelel az eredeti HDI-számítási koncepcióban alkalmazott eljárásnak.

⁵⁵ A fenti szélsőértékeknél alkalmazott átváltási arányt "A bruttó hazai termék (GDP) területi megoszlása 2000-ben" c. KSH kiadvány 4. és 5. táblázata, valamint a Human Development Report 2001. kötet HDI értékeit közlő táblázatának (141.o.) összevetése alapján, kerekítve állapítottam meg. Amíg az index másik két komponensénél a szélsőértékek elvben tényleges határokat is jelölnek, addig az egy főre jutó GDP esetében a növekedés határainak megállapítása önkényesnek tekinthető. Ezt bizonyítja Luxemburg esete is, amely országban ez a gazdasági mutató már 1999-ben meghaladta a 40.000 USD-ban rögzített értéket. (HDR 2001. 141.o.)

⁵⁶ A HDI jólét-komponensével kapcsolatos vitákról és problémákról legutóbb Szilágyi György publikált (Szilágyi 2001), aki egy korábbi írásában a következő érvet hozta fel a GDP alkalmazása ellen: "...a

megkísérrelhetjük helyettesíteni azt a személyi jövedelemadó alapot képező jövedelem egy állandó lakosra vetített mutatójával, mint ahogyan az a gazdasági fejlettség területi különbségeinek mérésénél gyakran használatos. 2000. évi adatokkal számolva a két mutató kapcsolatának szorosságára 0.94-es korrelációs értéket kapunk, tehát ez utóbbi mutató jól korrelál a GDP-vel. A továbbiakban az eredeti koncepció szerint, azaz a GDP-t használva számítjuk ki az index értékét.⁵⁷

A HDI második komponens-indikátora a születéskor várható átlagos élettartam, amely mutatót a halandósági tábla⁵⁸ megfelelő sorából kapjuk. A mutató megyei és regionális értékei az országos halandósági táblának az adott területegység tényleges halálozási értékei alapján történő dekomponálásával számíthatók ki. (Daróczy 1997/1.) A demográfiai évkönyvek megyénként és nemenként közlik a mutató értékét. A lenti táblázat megyei adatainál így a férfi és női lakosság számával súlyozott várható élettartamok szerepelnek.

A harmadik komponens jelenleg a felnőtt írni-olvasni tudók arányának és az ún. kombinált bruttó beiskolázási aránynak a súlyozásával számítják, azonban a legtöbb fejlett országban az előbbi mutatót már évtizedek óta nem közlik, így a HDI számításánál becslésre hagyatkoznak. Mivel nálunk sem áll rendelkezésre a literációra vonatkozó pontos adat, a mutató értéke pedig a becslések szerint 99% körül van, ezért esetünkben ezen mutató használatától eltekinthetünk. Az alap-, közép- és felsőfokú iskolába járók kombinált bruttó beiskolázási arányánál a HDI megalkotói többnyire az UNESCO oktatási statisztikáinak (gyakran becsült) adataira hagyatkoznak. Ezekben a statisztikákban az említett mutató az iskolába járók arányát jelenti az adott korcsoport népességszámára vetítve. A mutató nevezőjében szereplő, potenciálisan iskolába járó népességszám meghatározásánál figyelembe veszik az egyes országok oktatási rendszerének sajátosságait is. Nálunk az előbb említettél finomabb mutatók is rendelkezésre állnak a tudásszint mérésére, mint ahogyan a HDI egy korábbi fejlesztési fázisában is egy bonyolultabb jelzőszám, az iskoláztatás átlag éveinek száma (mean years of schooling) szerepelt. A magyarországi statisztikában egy ehhez hasonló mutató az elvégzett átlagos osztályszám, amelyre azonban csak a népszámlálások éveiből vannak adataink. Mivel a legutóbbi népszámlálásból még nem közöltek ilyen adatokat, ezért ezt a mutatót – mint a HDI harmadik komponensét - jelen tanulmányban a 18 éves és idősebbek közül a legalább a középiskola 12. évfolyamát elvégzettek arányával helyettesítjük. (A mutatót a továbbiakban esetleg érdemes lehet a diplomások arányával kombinálni.)

jövedelmeknek csak az a része szolgálja az életszínvonalat, amelyet a háztartások élveznek, a nemzetgazdaság többi szektorának (a vállalati szektornak vagy a kormányzatnak) a jövedelme már nem.” (Szilágyi 1995: 644.)

⁵⁷ A GDP megyei és regionális adatainak meghatározásakor egy olyan eljárást alkalmaznak, amely részben kiszámítja, részben becsli az egyes nemzetgazdasági szektorokban létrehozott hozzáadott érték megyei adatait. (részletesebben ld. KSH (2001): 18-19.)

⁵⁸ A halandósági tábla alapja egy fikció, ami arról szól, hogy ha egyazon napon születne x csecsemő, akkor azok az adott kiindulási év halálozási viszonyai mellett milyen valószínűséggel érnék meg első, második, harmadik stb. életévüket. A tábla készítése tehát korszpecifikus halálozási arányszámok felhasználásával a halálozási, ill. a továbbélési valószínűségek kiszámításán alapul.

Az alábbi táblázatban a megyei és regionális HDI, illetve a kiszámításához szükséges három deprivációs index értékei találhatók:

MEGYE	GDP/fő (eft) ¹	INDEX1	ÉLETTART AM (év) ²	INDEX 2	ISKOLÁZOT T-SÁG (%) ³	INDEX 3	HDI
Budapest	2561	0,93	72,61	0,79	59,9	0,60	0,773
Pest	1025	0,77	71,10	0,77	37,3	0,37	0,638
Fejér	1664	0,85	72,27	0,79	36,5	0,37	0,669
Komárom- Esztergom	1093	0,78	70,83	0,76	36,3	0,36	0,637
Veszprém	1112	0,79	71,99	0,78	35,0	0,35	0,640
Győr-Moson- Sopron	1754	0,86	72,74	0,80	40,4	0,40	0,687
Vas	1499	0,84	71,95	0,78	37,0	0,37	0,663
Zala	1113	0,79	72,05	0,78	33,5	0,34	0,635
Baranya	993	0,77	71,31	0,77	36,0	0,36	0,633
Somogy	892	0,75	70,61	0,76	32,9	0,33	0,613
Tolna	1084	0,78	71,12	0,77	30,9	0,31	0,620
Borsod-Abaúj- Zemplén	852	0,74	70,36	0,76	35,7	0,36	0,618
Heves	925	0,76	72,24	0,79	35,2	0,35	0,632
Nógrád	714	0,71	70,75	0,76	32,4	0,32	0,600
Hajdú-Bihar	929	0,76	71,37	0,77	35,3	0,35	0,627
Jász-Nagykun- Szolnok	874	0,75	71,25	0,77	32,8	0,33	0,615
Szabolcs-Szatmár- Bereg	710	0,71	70,12	0,75	29,8	0,30	0,587
Bács-Kiskun	887	0,75	70,96	0,77	30,3	0,30	0,606
Békés	864	0,74	71,53	0,78	31,3	0,31	0,611
Csongrád	1088	0,78	71,70	0,78	39,6	0,40	0,652
Közép- Magyarország	1997	0,88	72,09	0,78	51,7	0,52	0,729
Közép-Dunántúl	1318	0,81	71,76	0,78	35,9	0,36	0,651
Nyugat-Dunántúl	1494	0,84	72,32	0,79	37,4	0,37	0,666
Dél-Dunántúl	982	0,77	71,03	0,77	33,7	0,34	0,623
Észak- Magyarország	847	0,74	70,91	0,77	35,0	0,35	0,619
Észak-Alföld	832	0,74	70,86	0,76	32,6	0,33	0,609
Dél-Alföld	943	0,76	71,37	0,77	33,5	0,34	0,622

¹ Egy főre jutó GDP (ezer forint). Forrás: A bruttó hazai termék (GDP) területi megoszlása 2000-ben. KSH Budapest 2002.április

² A születéskor várható átlagos élettartam (év). Forrás: Demográfiai évkönyv 2000.

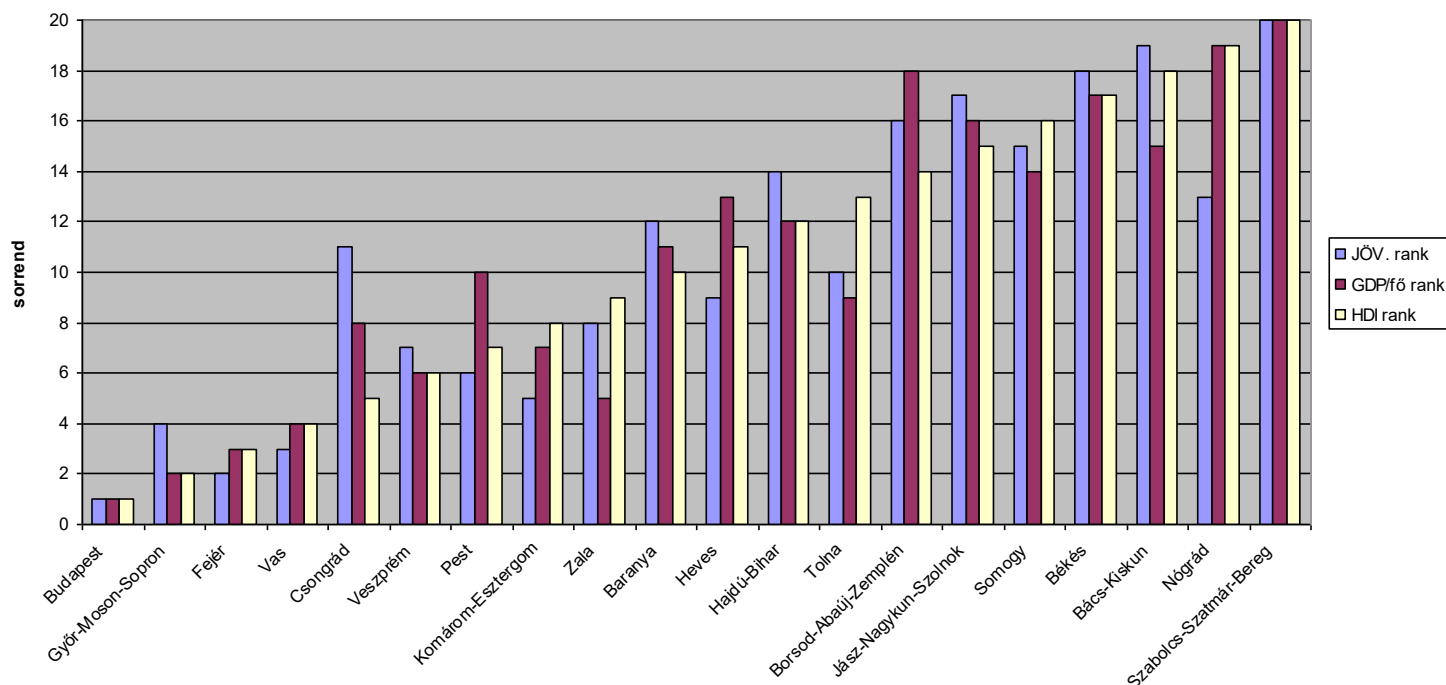
³ A 18 éves és idősebbek közül legalább a középiskola 12. évfolyamát elvégezte (a megfelelő korúak százalékában). Forrás: Népszámlálás 2001. 2. Részletes adatok

Mint a táblázat mutatja, az egyes komponens-indikátorok megyei és regionális értékei eltérő mértékű szóródást mutatnak. A legkisebb területi különbségek a születéskor várható átlagos élettartamban, a legnagyobbak a GDP egy főre eső értékében láthatók. Ez utóbbi mutató értékeinek szóródását azonban nagyban tompítja az az eljárás, amely a megfelelő deprivációs indexben az indikátor értékének logaritmusát szerepelteti. A HDI megalkotóinak koncepciója szerint ez a diszkontálási mód a jövedelemnövekmény csökkenő hozadékát hivatott megjeleníteni. Ezen transzformációs eljárással a legmagasabb és a legalacsonyabb GDP-vel jellemzett területek (Budapest ill. Szabolcs-Szatmár-Bereg) megfelelő értékeinek aránya 3,6-szeresről 1,2-szeresre csökken. Így a három deprivációs index közül végül is az iskolázottság értékei mutatják a legnagyobb területi különbségeket. Ezen értékek szóródása mögött minden bizonnyal részben az oktatási intézményhálózat területi különbségeinek nivelláló hatását kell keresnünk.⁵⁹

A HDI értéke megyei szinten 0,77 és 0,59 között mozog, de mivel a számításnál két esetben is eltértünk a nemzetközileg bevett gyakorlattól, ezért ezek az értékek nem vethetők össze a Human Development Reportokban évenként közzétett országos összehasonlító adatokkal. Ha a HDI és az egy főre eső GDP értékeit külön-külön rangsoroljuk, majd a két sorrendet összevetjük, akkor az egyes régiók fejlettségi sorrendjére ugyanazt kapjuk: a legfejlettebb terület – Budapest kiugró fejlettségi mutatói miatt – Közép-Magyarország, tőle határozottan lemaradva Nyugat-Dunántúl, majd Közép-Dunántúl, végül a sort - egymáshoz képest viszonylag kis különbségekkel – Dél-Dunántúl, Dél-Alföld, Észak-Magyarország és Észak-Alföld zárja. Ha a megyei értékeket vetjük össze, akkor a két mutató némileg másként rangsorolja a megyéket. A legnagyobb különbség Tolna és Zala, illetve Borsod megye esetében van: az első két megye az egy főre eső GDP alapján néggyel jobb, míg ez utóbbi ugyanennyivel rosszabb helyezést ért el, mint a HDI rangsora alapján. További három megyében a helyezések közötti különbség kettőnél nagyobb, ám összességében a két rangsor közötti korreláció meglehetősen magas (a Spearman-féle rangkorrelációs együttható értéke 0,94)⁶⁰. A HDI tehát számottevően nem rangsorolja át a megyéket a GDP-hez képest.

⁵⁹ Különösen Budapest iskolázottsági mutatójának kiugróan magas értéke utal arra, hogy az index az oktatási (különösen a felsőoktatási) intézmények egyenlőtlen területi eloszlását is tükrözi. A Népszámlálás 2001. kötet fogalom-magyarázata szerint a legutóbbi népszámlálás népességadatai – a korábbi időpontoktól eltérően – az ún. népszámlálási lakónépességre, azaz a “de facto népesség”-re vonatkoznak, tehát a fővárosi oktatási intézményekben tanuló, albérletben, kollégiumban stb. lakó vidéki hallgatók adatai is a budapesti adatok között lettek felvéve.

⁶⁰ A HDI és a GDP összevetésénél azért van szükség a rangkorrelációs együttható alkalmazására, mert a HDI értékei csak ordinális szintű mérési skálán értelmezhetők. Egy másik lehetőség a Kendall-féle korrelációs együttható kiszámítása, amely szintén megengedi az ordinális szintű változók használatát. Ezen együttható értéke a fenti két változó kapcsolatának szorosságára 0,8, ami szignifikáns erős pozitív kapcsolatot jelent.

1. sz. ábra: A megyék rangsora az egy főre jutó GDP, a HDI, és az egy állandó lakosra jutó személyi jövedelemadó alapot képező jövedelem értékei szerint.

Hasonló eredményt kapunk akkor is, ha a személyi jövedelemadó alapot képező jövedelem megyei és regionális értékeinek nagyság szerinti sorrendjével hasonlítjuk össze az index rangsorát. Az anyagi jólétnek a személyi jövedelemmel mért rangsorához képest a HDI viszonylagos lemaradása Nógrád megye esetében jelentős (6 hely), illetve a mutatók között egy éppen ezzel ellentétes irányú kapcsolat látható Csongrád megye értékeinél. Ez utóbbi esetben az anyagi és a társadalmi jólét közötti kapcsolatot a GDP és a HDI szerinti rangsor különbségei is alátámasztják.

A születéskor várható átlagos élettartam megyei adatainak homogenitása miatt a HDI-t értelmezhetjük úgy, mint a gazdasági- és tudástőke összetett mutatóját.⁶¹ Ebben az értelemben a kapott eredményeket interpretálhatjuk úgy, hogy az egyes megyék társadalmi fejlettségbeli rangsorát elsősorban a gazdasági tőkéjük különbségei határozzák meg, az ennek alapján kialakult fejlettségi sorrendet csak néhány megye esetében képes a tudástőke valamennyire kompenzálni. Ha a tudástőkét mint a jövőbeni gazdasági teljesítmény potenciális alapját tekintjük, akkor elvben megfogalmazható az a hipotézis, hogy ezen megyék – elsősorban Csongrád és Borsod - esetében a legnagyobb az esély relatív helyük jövőbeni javítására. Azonban nem szabad elfelejteni, hogy a tudás dimenziójának a fentiekben használt indikátora – csakúgy, mint maga a HDI is - meglehetősen durva mutatónak tekinthető, így lehetséges, hogy egészen másfajta hipotézist lehetne felállítani akkor, ha az indexben a tudás minőségét/milyenségét is szerepeltetnénk valamely alkalmas mérőszámmal.

Végül érdekes lehet a HDI és a GDP területi adatait néhány más, a gazdasági fejlettséget közvetettebben mérő mutató hasonló adataival összevetni. Az alábbi táblázatban három erre a célra kiválasztott mérőszám: a munkanélküliségi ráta, az inaktív és az aktív népesség egymáshoz viszonyított aránya, és az 1000 főre jutó vállalkozások arányának megyei adatai szerepelnek:

⁶¹ Meg kell jegyeznünk, hogy a GDP és a fentiekben használt iskolázottsági mutató értékei közötti Pearson-féle korreláció meglehetősen magas ($r=0,87$).

MEGYE	MUNKANÉL- KÜLISÉG (%) ¹	INAKTÍVAK (%) ²	VÁLLALKOZ ÁS (db) ³
Budapest	6,23	0,92	138
Pest	8,01	0,98	84
Fejér	7,53	0,88	75
Komárom- Esztergom	7,38	0,94	80
Veszprém	6,77	0,96	78
Győr-Moson- Sopron	5,19	0,88	88
Vas	4,59	0,85	72
Zala	8,04	0,97	86
Baranya	11,18	1,21	81
Somogy	12,24	1,18	75
Tolna	10,93	1,10	74
Borsod-Abaúj- Zemplén	19,61	1,26	56
Heves	11,59	1,15	66
Nógrád	13,69	1,17	58
Hajdú-Bihar	15,25	1,21	68
Jász-Nagykun- Szolnok	14,19	1,17	60
Szabolcs-Szatmár- Bereg	19,12	1,35	60
Bács-Kiskun	10,79	1,13	74
Békés	13,09	1,29	62
Csongrád	9,91	1,15	85
Közép- Magyarország	6,87	0,94	118
Közép-Dunántúl	7,24	0,92	77
Nyugat-Dunántúl	5,84	0,90	83
Dél-Dunántúl	11,47	1,17	77
Észak- Magyarország	16,44	1,22	59
Észak-Alföld	16,30	1,25	63
Dél-Alföld	11,14	1,18	74

¹ A munkanélküliek aránya a gazdaságilag aktív népesség százalékában. Forrás:

Népszámlálás 2001. 2. Részletes adatok.

² Az inaktívak aránya a gazdaságilag aktív népesség százalékában. Forrás: Népszámlálás 2001. 2. Részletes adatok.

³ A működő vállalkozások száma 1000 lakosra. Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv 2000.

A fenti táblázatban szereplő mutatók alakulásában a nem-gazdasági faktorok hatása jobban érvényesül, mint a GDP esetében. Így például a munkanélküliségi ráta nemcsak az adott gazdaság fejlettségétől, hanem a munkaerő kínálat iskolázottságától is függ, az inaktívak arányát pedig demográfiai tényezők (pl. halandóság) is befolyásolják. A vállalkozások számának alakulására az adott terület iskolázottsági szintje szintén pozitív hatással lehet, úgy is mint a vállalkozások egyik telepítési tényezője, és úgy is mint a vállalkozói hajlandóságot növelő emberi tőke. Elképzelhető tehát, hogy ezek a változók szorosabb kapcsolatot mutatnak a HDI-vel – amely mutató a GDP mellett az iskolázottság és a halandóság különbségeit is tükrözi –, mint ha azokat csak a GDP-vel vetnénk össze. A páronkénti korrelációk azonban ezt a feltevést nem támasztják alá: míg a HDI és a munkanélküliségi ráta kapcsolatának szorosságára a Kendall-féle korrelációs együttható (tau b) értéke -0.64 , addig ugyanezen érték a GDP és a munkanélküliségi ráta kapcsolatára -0.74 . Ugyanezek az együtthatók az inaktívak aránya esetében -0.58 és -0.65 , a vállalkozások számával való összevetésben pedig 0.55 és 0.64 .⁶² A fentiekből látható, hogy mindhárom változó esetében a mutatók megyei értékei jobban követik a GDP alakulását, mint a HDI-ét. Ennek az a kézenfekvő magyarázata, hogy az említett változók inkább gazdasági indikátoroknak tekinthetők, így nem meglepő, hogy más, szintén a gazdaság fejlettségét jelző indikátorral szorosabb kapcsolatban vannak, mint egy, a társadalmi faktorokat nagy súllyal szerepeltető indexszel.⁶³

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a társadalmi jólét mérésére kifejlesztett, és elsősorban az egyes országok közötti összehasonlításra használt index, az emberi fejlődés indexe (HDI) a Magyarországon megyei és regionális szinten jelentkező területi fejlettségbeli különbségek természetének megértéséhez nem nyújt többet, mint a GDP. Az index fejlesztésének lehetséges módja a komponens-indikátorok körének kibővítése lehet, amely lehetővé tenné a fejlett statisztikai adatszolgáltatási rendszerrel bíró országok társadalmi jólétének finomabb mérését.⁶⁴ Azonban még egy továbbfejlesztett HDI is valószínűleg kevésbé lesz használható az egyes országokon belüli területi különbségek árnyalt bemutatására, mint egy alkalmas gazdasági-társadalmi jelzőszám-rendszer.⁶⁵ Az index használhatóságának korlátait minden bizonnyal a Human Development Report-ok készítői is belátták már, mivel az évenként megjelenő kötetekben a hangsúly egyre inkább a gazdasági és a társadalmi élet egyes területeit bemutató indikátorok szerepeltetése felé tolódik el.

⁶² Mind a hat korrelációs együttható szignifikáns, közepesen erős kapcsolatot jelent.

⁶³ A három fent említett változónak a GDP-vel való szorosabb kapcsolata akkor is megmarad, ha a HDI kiszámításakor a gazdasági fejlettség deprivációs indexénél alkalmazott logaritmikus transzformációt (ld. fent) elhagyjuk. Az így kapott módosított HDI jobban tükrözi a GDP megyei értékeiben meglévő jelentős különbségeket, és egyben a három másik gazdasági mutatóval való korrelációja is javul – igaz, csak minimális mértékben.

⁶⁴ Néhány lehetséges fejlesztési javaslat ismertetését ld. Szilágyi (1995). és Husz (2001). Itt kell megemlíteni, hogy az utóbbi években a HDR-kötetekben megtaláljuk az ún. Human Poverty Index (szegénységi index) számítását is, amely a HDI továbbfejlesztésének is tekinthető. Komponenseit a fejlődő és az iparosodott országokra külön dolgozták ki. Ez utóbbiakra az indexet alkotó indikátorok a következők: a 60 éves kor előtti halálozás valószínűsége, a felnőtt funkcionális analfabetizmus, a jövedelmi szegénységi küszöb alatt élők aránya, az egy évnél hosszabb időtartamú munkanélküliség rátája.

⁶⁵ Legutóbb a Területi statisztika és a Közgazdasági Szemle c. folyóiratokban olvashattunk arról a kutatásról, amely településszintű gazdasági, demográfiai, oktatási és egyéb változók többszörös faktorelemzésével kísérlete meg a területi fejlettségbeli különbségek (gazdasági szempontú) megragadását. (Adler és tsai 2001, Molnár 2002) Hasonló módszer minden bizonnyal egy szélesebb értelemben vett fejlettség, jólét dimenzióinak kialakításakor is alkalmazható.

Hivatkozott irodalom:

- Adler Judit és tsai (2001): A gazdasági fejlettség területi különbségei és ezek okai. Területi Statisztika 6. (November): 517-533
- Daróczi Etelka (1997/1): A halandóság területi eltérései Magyarországon 1959/60-1992. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentései 60. Bp. 1997/1.
- Demográfiai évkönyv 2000. KSH Budapest 2001.
- HDR (2001): Human Development Report 2001. Oxford University Press, New York, Oxford 2001.
- Husz Ildikó (2001): Az emberi fejlődés indexe. Szociológiai Szemle 2: 72-83
- KSH (2002): A bruttó hazai termék (GDP) területi megoszlása 2000-ben. KSH Bp. 2002. április
- Molnár László (2002): A települési szintű relatív fejlettség meghatározása. Közgazdasági Szemle XLIX. évf. Január: 74-90.
- Népszámlálás 2001. 2. Részletes adatok. KSH Bp. 2001.
- Szilágyi György (1995): A humán fejlettség nemzetközi összehasonlítása. Statisztikai Szemle 73. évf. 8-9: 640-652.
- Szilágyi György (2001): Gazdag országok – szegény országok. Szokatlan vita a nemzetközi statisztikai életben. Szociológiai Szemle 79. évf. 7.: 587-595.
- Területi Statisztikai Évkönyv 2000. KSH Bp. 2001

A szubjektív jólét objektív tényezői nemzetközi összehasonlításban

Bevezetés

Kutatásunkban a társadalmak szubjektív jólétét befolyásoló objektív tényezőkkel kívánunk foglalkozni, s – Ronald Inglehart és Hans-Dieter Klingemann tanulmányának nyomdokain haladva (Inglehart–Klingemann 2000) – egy nemzetközi összehasonlításra teszünk kísérletet. A szubjektív jólétnek (subjective well being, SWB) a társadalmi indikátorokról szóló szakirodalomban számos megközelítése van (ld. Hegedűs 2001). A szociológiai, pszichológiai és közgazdaságtani megközelítések többségében közös elem, hogy a szubjektív jólétet kognitív és affektív tényezők eredőjeként értelmezik. Mi itt az egyszerűség követelménye és az összehasonlíthatóság okán szubjektív jólétben az élettel való elégedettség és a boldogság mértékét értjük.⁶⁶

A *társadalom* szubjektív jóléte esetén – hasonlóan például ahhoz, mint amikor egy társadalom „öngyilkossági hajlamáról” beszélnek – olyan fogalomról van szó, amely még kevésbé ragadható meg közvetlenül, mint egyéni szintű megfelelője, s mutatója az egyes, egyéni szintű elemekből állítható össze. Vizsgálatunkban mi azt az eljárást követjük, amelyik egy ország lakosságának szubjektív jólétét az elégedettek és boldogok arányának számtani átlagaként méri.⁶⁷

Inglehart és Klingemann, miközben elfogadják a neuropszichológusok álláspontjának létjogosultságát - mely szerint a szubjektív boldogságérzetet a dopamin és serotonin szerkezeti szintje a gének által szabályozottan valószínűleg jelentősen befolyásolja -, maguk inkább a történelmi és kulturális tényezőkre teszik a hangsúlyt. A nyugati országokban végzett kutatások tapasztalatai alapján úgy látszott: az emberek döntő többsége mindenütt boldognak mondja magát, a boldogság egyfajta norma. A kilencvenes években végzett szélesebb nemzetközi értékszociológiai felvételek azonban arról győznek meg, hogy ez nem így van. Az összehasonlítások egyik alapkérdése éppen az, hogy milyen eltérések vannak az országok között a jólét szubjektív érzékelésében (a boldogságérzetben és az élettel való elégedettségben), s milyen tényezők magyarázzák ezeket az országok közötti eltéréseket. Valószínűtlen ugyanis, érvelnek, hogy az országok közötti SWB-különbségeket az eltérő génállomány magyarázná (mint pl. Portugália és Spanyolország között), vagy még inkább, hogy a változások a géntérkép módosulásának következményei lennének (mint Belgium vagy Oroszország esetében, ahol az SWB csökkent az évek során).

A kutatások jelentős része – miként az Diener és szerzőtársainak áttekintéséből kiderül (Diener–Suh–Oishi 1997) – a szubjektív jólét mikroszintű magyarázatára tesz kísérletet: azt vizsgálja, hogy az egyén szubjektív jóléte milyen egyéni adottságokkal és attitűdökkel

⁶⁶ Az efféle megközelítés szociológiai alkalmazhatósága mellett sorakoztat fel érveket Ruut Veenhoven, aki hollandiai kutatóközpontjában a boldogságra vonatkozó felmérések adatainak és elemzéseinek jelentős mennyiségét halmozta és dolgozta fel (Veenhoven 1996).

⁶⁷ Az élettel való elégedettséget tízfokú skálán mérték, s a felső öt (6–10) kategóriát választókat tekintettük elégedetteknek, míg a boldogság esetében a négyfokú skálán az első két kategóriát (a nagyon boldog és boldog opciókat) választókat.

hozható összefüggésbe. Így van ez a magyarországi kutatásokkal is, mára számos elemzés látott napvilágot az elégedettség egyéni szintű magyarázatáról (pl. Lengyel–Tóth 1998; Elekes–Paksi 2000; Sági 2000). Az egyik legutóbbi ilyen elemzés, mely három országot hasonlít össze az elégedettség szempontjából, arra a megállapításra jut, hogy a vizsgált országokban hasonló mechanizmusok érvényesülnek a szubjektív jólét meghatározottsága tekintetében (Spéder–Kapitány 2002: 172).⁶⁸ A magyarázatba bevont tényezők náluk is individuális szintűek. Kilenc volt szovjet tagállam szubjektív jólétét vizsgálta tanulmányában egy szerzőgárda a kilencvenes évek végén, s ők is azt találták, hogy a meghatározó tényezők nagyon hasonlóak az egyes országokban (Titma et al. 1997). Ebben az elemzésben kitérnek a különbségekre is, s itt magyarázatul makroszintű tényezőket említene.

Inglehart és Klingemann hivatkozott tanulmányukban a szubjektív jólét makroszintű indikátorát kívánják magyarázni más makroszintű adatokkal. Náluk – szemben a többi tanulmánnyal – az elemzési egységek az országok. Igazán érdekes kísérlet lenne megvizsgálni, hogy a szubjektív jólét mikroszintű változóját milyen módon befolyásolják az egyéni tényezők és az országot jellemző kontextuális – globális és analitikus – tényezők együttesen.⁶⁹ Melyikük hatása erősebb: a kontextuális változóké, vagy az egyéni adottságoké és erőfeszítéseké, s ezen belül a piaci pozícióké, a demográfiai, társadalmi és kulturális tényezőké, vagy az attitűdöké? E kérdések megválaszolása szerteágazó, módszertanilag is komoly kihívások elé állítana bennünket: egyebek közt választ kellene találnunk arra a kérdésre, hogy mi módon befolyásolja a minták eltérő mértékű reprezentativitása a kontextuális változók mikroszintű hatását, akkor tehát, amikor az összehasonlítást az egyének és nem az országos átlagok között végezzük, valamint meg kellene oldanunk az eltérő népességszámú országok súlyozását is. E tanulmányban ezért azon a nyomvonalon haladunk, amelyiken Inglehart és Klingemann is, és a makroszintű változók hatását kívánjuk ellenőrizni a szubjektív jólét makroszintű tényezőjére. Ez azt jelenti, hogy részben valódi kontextuális hatásokat, részben az egyes egyének tulajdonságainak összegződéseként előálló összetételhatásokat tudunk feltérképezni.

Inglehart és Klingemann úgy találták, hogy az országos szintű szubjektív jólét erős pozitív kapcsolatot mutat a gazdasági fejlettséggel (a vásárlóerő-paritáson számított egy főre jutó GNP-vel), és azzal, hogy az ország történelmileg protestáns hagyományú-e. Ezzel szemben a szubjektív jólét országos átlagai erős negatív kapcsolatot mutattak számításaik szerint azzal, hogy mekkora az ipari szektorban dolgozók aránya, és azzal is, hogy volt-e az országban államszocialista múlt.⁷⁰ A hivatkozott tanulmányt releváns és meggyőző írásnak tartjuk. Úgy véljük azonban, hogy – belül maradva a makroszintű vizsgálatok körén – a legtöbb, Inglehart és Klingemann által felvázolt összefüggés helyett találhatók alternatív összefüggések, s cikkünkben megkíséreljük az általunk legfontosabbnak tartottakat kifejteni. Nem biztos, hogy erősebb magyarázó modellekhez jutunk ennek révén, nem kívánjuk azonban a modell magyarázó erejére s a magas R^2 hajszolására redukálni az elemzést, a 0,8-es kiigazított R^2 -et amúgy is nehéz lenne túlszárnyalni (Moksony 1997). Inkább az a meggyőződés vezet, hogy az alternatív hipotézisek felvázolása és ellenőrzése során mind az összehasonlítás, mind pedig a szociálpolitika szempontjából releváns kérdésfeltevésekhez jutunk. Tanulmányunk egy olyan vizsgálat része, amelyben ellenőrizni kívántuk komplex

⁶⁸ Ezek a státusfeszültség, az egyéni anomia indexe és az egészségi állapottal való elégedettség.

⁶⁹ A kontextuális változók típusairól ld. Moksony 1985, Iversen, 1991.

⁷⁰ Ez utóbbit években mérve, s nem – mint a protestáns dominanciát – *dummy* változóként. Mi az adott országcsoporthoz jellemzésére az államszocialista terminust alkalmazzuk, mert adekvátabbnak érezzük, mint az Ingleharték által használt kommunista jelzőt, ez azonban ezen a szinten pusztán terminológiai kérdés.

társadalmi indikátorok, egyebek közt a *Human Development Index* (HDI) használhatóságát több vonatkozásban, így például a jólét szubjektív érzékelésével kapcsolatban is.

A szubjektív jólétre vonatkozó adataink a *World Values Survey* 1995–97-es hullámának adatbázisából,⁷¹ az egyes országok objektív mutatói nemzetközi statisztikákból származnak. E mintában a különféle kontinensek és kultúrák képviselője meglehetősen eltérő súlyú: a 48 ország mintegy fele európai, viszonylag sok az amerikai (az USA kivételével közép- és dél-amerikai), s kevesebb az ázsiai, afrikai pedig csupán három akad. Összességében tehát mintánkban nagyobb súllyal szerepelnek a nyugati és a keresztény hagyományú országok, és egyértelműen kisebb súllyal a fejlődő, illetve nem keresztény kultúrájú társadalmak. Egy másik elterjedt csoportosítás szerint nézve: a fejlett országokat 11, a volt államszocialista országokat 20, míg a harmadik világbeli fejlődő országokat 17 ország képviseli.⁷²

Vizsgálati eredményeinket a mintában szereplő országokra és időpontokra tartjuk érvényesnek. Joggal reméljük azonban, hogy rá tudunk világítani a szubjektív jólét olyan összetevőire, a tényezők olyan összekapcsolódási módjaira, amelyekre ennyiféle társadalom adatainak ismerete nélkül nem lennének képesek.

A továbbiakban vázoljuk hipotéziseinket, itt utalva elméleti megfontolásainkra is, majd adataink rövid ismertetése után közöljük elemzéseink eredményeit.

Hipotézisek

Első feltevésünk az volt, hogy a gazdasági, demográfiai és kulturális tényezőket magába sűrítő HDI⁷³ is szoros kapcsolatban áll a szubjektív jóléttel, nem csupán pusztán gazdasági komponense, az egy főre jutó GDP. Hogy lehűtsük a felfokozott várakozást: előrebocsátjuk, hogy a szakirodalomból előzetesen sejthető volt: ez a hipotézis valószínűleg csak gyengén teljesül. Számos írás utal arra, hogy – legalábbis a nyugati kultúrában –

⁷¹ Az adatok elérhetősége miatt vizsgálatunk 48 országra terjedt ki.

⁷² „Fejlett országok”: Nagy-Britannia, Németország, Spanyolország, USA, Ausztrália, Norvégia, Svédország, Finnország, Svájc, Új-Zéland; Japán.

Posztiszocialista országok: Magyarország, Lengyelország, Belorusszia, Csehország, Szlovénia, Bulgária, Románia, Litvánia, Lettország, Észtország, Ukrajna, Oroszország, Grúzia, Moldávia, Örményország, Azerbajdzsán, Albánia, Macedónia, Horvátország, Szlovákia.

Harmadik világbeli országok: India, Kína, Törökország, Fülöp-szigetek, Banglades; Dél-Afrika, Nigéria, Ghána; Mexikó, Argentína, Brazília, Chile, Peru, Venezuela, Uruguay, Dominikai Köztársaság, Kolumbia.

⁷³ A HDI számítása a különböző években nem azonos módon történt, de 1995-ig alapvetően három komponense – a születéskor várható átlagos élettartam, az alfabetizáció aránya és a vásárlóerő-paritáson vett, egy főre jutó GDP – rögzített maximális értékének az egyes országokra számított arányának számtani átlaga, vagyis a következő két képlet alapján lehet kiszámolni:

$$I_i = \frac{\text{Max } X - X_i}{\text{Max } X - \text{Min } X} \quad (1)$$

$$\text{HDI} = \frac{I_1 + I_2 + I_3}{3} \quad (2)$$

(Lásd ehhez Husz 2001).

meglepően kevés kapcsolat van a demográfiai, iskolázottsági adatok és az étellel való elégedettség között (Diener et al. 1997, Veenhoven 1996) Mi történik azonban, ha eltérő kultúrákat is figyelembe veszünk, s a közöttük levő különbségeket mérjük, illetve ha nem csupán összetételhatásban gondolkodunk? Ellenőrizni kívánjuk tehát a hipotézist, és a HDI komponensekre bontásával elemezni fogjuk röviden az egyes tényezők hatását. Hasznos lehet elgondolkozni azon, hogy e komplex mutató milyen kapcsolatban áll a szubjektív jólét makroszintű indikátorával.

*

Második hipotézisünk azt a tételt hívja ki, hogy a szubjektív jólét magyarázata során a gazdasági struktúrát legjobban az ipari szektorban dolgozók aránya jeleníti meg. Mi ezzel szemben úgy véljük, hogy a szolgáltatási szektorban dolgozók aránya szorosabb kapcsolatban áll a szubjektív jóléttel. Erre a jelenségre egy helyütt Inglehart és Klingemann is utalnak, azonban végül is kitartanak az ipari népesség indikátorának alkalmazása mellett. Úgy véljük, hogy egyértelműsíteni kell, hogy az ipari szektorban dolgozók aránya a hatvanas évek óta megszűnt a modernizáció szinonimája lenni, s a helyébe a szolgáltatási szektor lépett. Továbbá azt is feltételezhetjük, hogy míg az iparban dolgozók aránya negatív kapcsolatban áll a szubjektív jóléttel, a szolgáltatási szektorban dolgozóké pozitív kapcsolatban áll azzal.

*

A szubjektív jólét egyik fontos meghatározó tényezőjének tartjuk a vallást is. Ami a protestáns hagyomány hatását illeti, ezt nem kívánjuk kétségbe vonni. Megfogalmazunk azonban ezzel kapcsolatban is egy számunkra izgalmasnak tűnő hipotézist – s ez *harmadik feltevésünk* –, ami nem annyira a protestáns elitekkel, mint inkább a szubjektív beállítottság, a világszemlélet jelenségekörével áll kapcsolatban. Nem a protestáns hagyomány kitüntetetten, hanem általában a vallásos gyakorlat elterjedtsége járul hozzá inkább a szubjektív jólét érzetének magas fokához. Azt várjuk tehát, hogy minél magasabb egy országban a templomba járó emberek aránya, annál magasabb a szubjektív jólét átlaga is.

*

Az államszocialista múlt hipotézisét nehéz kihívni, hiszen ez csakugyan sokféle módon befolyásolta a szubjektív jólét érzetét: kezdve a periódusonként és országoként eltérő mértékű félelmeken és bizonytalanságon, az állandósult hiányon át (Kornai 1980) egészen addig, hogy hozzájárult egy mediokratizáló hétköznapi panaszkodási kultúra elterjedéséhez. Mindazonáltal nem feledkezhetünk meg arról, hogy a posztszocialista országokban a kilencvenes években kivétel nélkül jelentős gazdasági recesszió volt, s ez sok esetben láthatóan már a rendszerváltás előtt elkezdődött. *Negyedik feltételezésünk*ként azt az ellenhipotézist fogalmazzuk tehát meg, hogy az egy főre jutó GDP utóbbi tíz éven belüli alakulása jobban magyarázza a szubjektív jólét alakulását, mint az államszocialista múlt. Nehéz persze szétválasztani a két tényező hatását, mivel a posztszocialista országok esetében a kettő egybeesett. A recesszió és a stagnálás azonban nemcsak ezeket az országokat érintette, hanem fejlettebb és kevésbé fejlett országokat is, magyarázó hatása tehát általánosabb lehet. Ez összefüggésbe hozható azzal a jelenséggel is, amit a szubjektív jólét kutatói *set point*-ként értelmeznek. A negatív hatások, például egy válság után a szubjektív jólét mutatója csökken, ám hosszabb-rövidebb idő múlva visszatér a normál beállási szintjére. Ha ez igaz az egyének esetében, akkor igaz azok átlagára is: s nem szabad elfeledni, hogy az Ingleharték által vizsgált időszakban, a kilencvenes években a válság hatására a beállási szint valószínűsíthetően éppen lecsökkent a volt államszocialista országok legtöbbjében.

Adatok

Mintánkról, s függő változónkról már esett szó a bevezetőben. Itt érdemes annyit megismételni, hogy a szubjektív jólét indexét – követve Inglehart és Klingemann eljárását – két változóból állítottuk elő, oly módon, hogy országonként az élettél elégedettek és boldogok arányának számtani átlagát vettük. Az élettél való elégedettséget tízfokú skálán mérték, s a felső öt (6–10) kategóriát választókat tekintettük elégedetteknek, míg a boldogság esetében a négyfokú skálán a nagyon boldog és a boldog kategóriákat választókat.

Magyarázó változóink voltak:

- vásárlóerő-paritáson vett, egy főre jutó reál-GDP dollárban, 1994-re (forrás: Világbank jelentése, 1994)
- vásárlóerő-paritáson vett, egy foglalkoztatottra jutó GDP-növekedés (CAG), 1988–94 (forrás: World Competitiveness Report 1995)
- egy főre jutó reál-GDP-növekedés, 1990–94 (forrás: World Competitiveness Report 1995)
- vásárlóerő-paritáson vett, egy főre jutó GDP átlagos évi növekedési rátája, 1983–93 (forrás: World Competitiveness Report 1995)
- munkanélküliségi ráta, 1994 (forrás: ILO évkönyv, 1995)
- munkanélküliségi ráta, 1994/1985 (forrás: ILO-évkönyvek)⁷⁴
- ipari, illetve terciér szektorban foglalkoztatottak aránya, 1994 (forrás: ILO évkönyv, 1995)
- HDI, 1994 (forrás: Human Development Report 1995)
- felnőtt írástudási arány a 15 évesek és idősebbek körében, 1994 (forrás: az ENSZ Statisztikai évkönyve, 1996.)
- bruttó középiskolai beiskolázási arány, 1994 (forrás: UNESCO)
- bruttó felsőfokú beiskolázási arány, 1994 (forrás: UNESCO)
- születéskor várható átlagos élettartam években, 1994 (forrás: Human Development Report 1994)
- versenyképességi index (forrás: World Competitiveness Report 1995)
- gyakori templomba járók aránya (WVS95-ből számolt aggregált mutató)
- protestáns dominancia (dummy változó)

Eredmények

Az 1. hipotézis vizsgálata

Első lépésben megvizsgáltuk az Inglehart és szerzőtársa által kulcstényezőként számon tartott gazdasági fejlettségnek a szubjektív jóléttel való az összefüggését. A lineáris regressziószámítás azt mutatja, hogy a GDP – akárcsak az Inglehart és Klingemann által használt GNP – szignifikáns és erős pozitív hatást gyakorol a szubjektív jólétre:

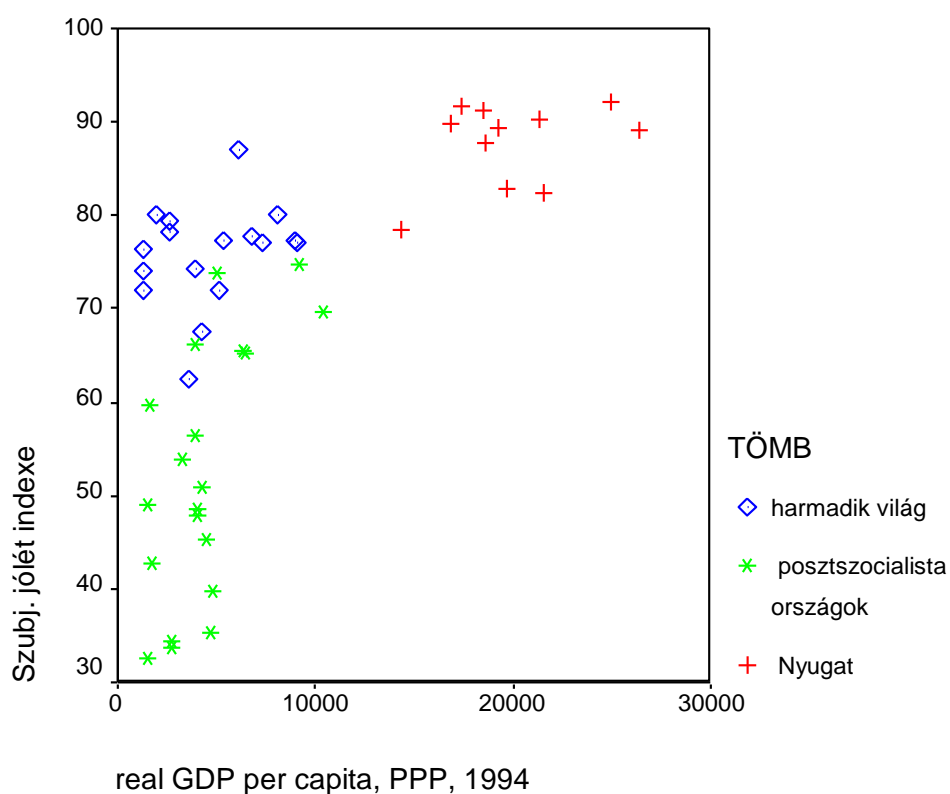
⁷⁴ Köszönetet mondunk Füleki Dánielnek az adatgyűjtésben nyújtott segítségéért.

1. táblázat: A GDP és GNP szubjektív jólétre gyakorolt hatása – a lineáris regressziószámítás eredményei

Modell	Korrigált R^2	B	Standard hiba	Béta	t	Szig.
Vásárlóerő-paritáson vett egy főre jutó reál-GDP, 1994	0,41	1,614E-03	0,000	0,650	5,805	0,000
Vásárlóerő-paritáson vett egy főre jutó GNP, 1995	0,405	1,501E-03	0,000	0,647	5,624	0,000

Ha azonban megnézzük a szórásdiagramot (1. ábra), kiderül, hogy az összefüggés nem lineáris az országok minden csoportjára. Az 1. ábrán más-más szimbólummal jelöltük az egyes csoportokba tartozó országokat, s így helyeztük el a szubjektív jólét és a GDP koordinátatengelyén az országokat reprezentáló pontokat.

1. ábra: A GDP és a szubjektív jólét összefüggése országonként – szórásdiagramm

A nyugati országok szubjektív jóléti szintje a felső sávban van, meghaladja a többiekét, s kevésbé érzékeny a GDP változására. Ezekre az országokra tehát magas GDP és magas szubjektív jólét jellemző, de sokkal erősebben szóródnak a GDP, mint a szubjektív jóléti

index szintje szerint. A *kelet-európai, volt államszocialista országok* ezzel szemben viszonylag egységes alacsony egy főre jutó GDP mellett nagy szóródást mutatnak a szubjektív jólét mértéke szerint. Ezen az úgynevezett kelet-európai tömbön belül elég jól elkülönül egymástól a Kelet-Európa nyugati részébe eső országok (Lengyelország, Magyarország, Szlovénia, Csehország, Horvátország, Szlovákia) és a keleti sávba esők szubjektív jóléti szintje.

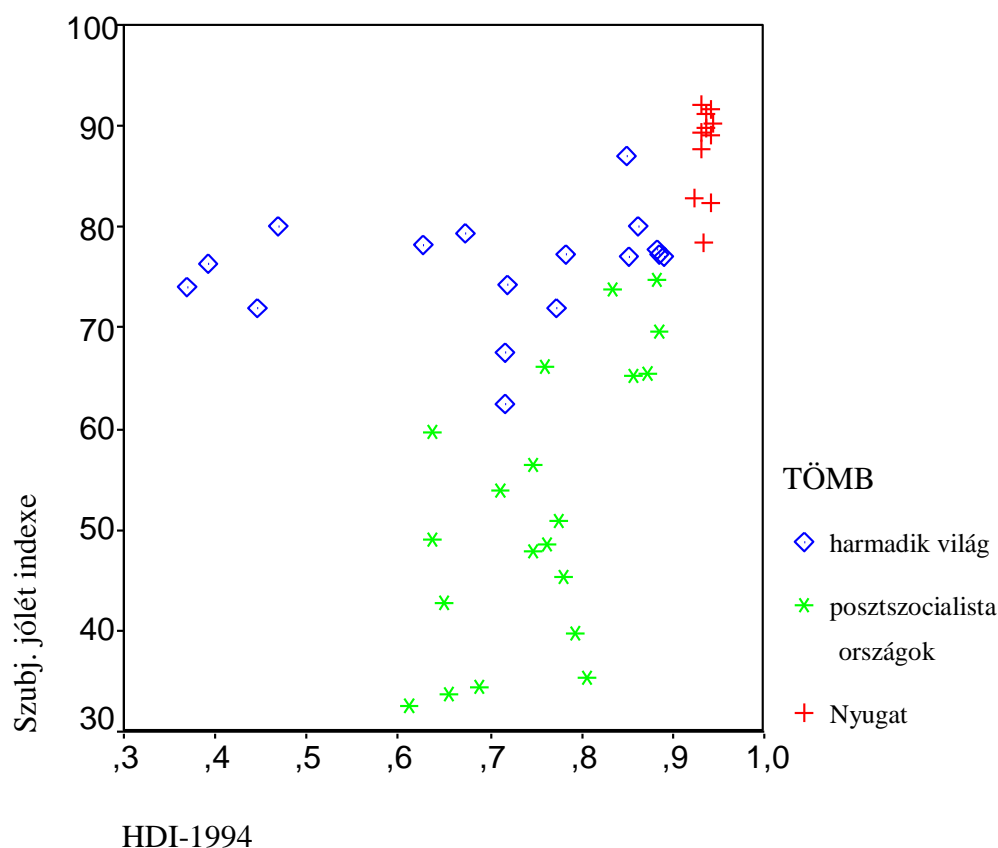
A mintánkban szereplő *harmadik világbeli országokat* viszonylag alacsony GDP és magas szubjektív jólét jellemzi, elég kis szóródással. (Igazán kirívó eset a latin-amerikai Peru és a Dél-Afrikai Köztársaság, amelyek a többi ide tartozó országénál jóval alacsonyabb szubjektív jóléti szinttel rendelkeznek.)

Az 1. ábrán tehát elég jól elkülönül egymástól az első, a második (a volt államszocialista) és a harmadik világbeli országok tömbje. Az egy főre jutó GDP és a szubjektív jólét közötti erős összefüggés láthatóan azért áll fenn, mert a nyugati országok magas GDP-vel és magas szubjektív jóléttel, míg a kelet-európai országok nagy része alacsony szubjektív jóléttel és alacsony egy főre jutó GDP-vel rendelkezett. Országcsoportokon belül vizsgálva azonban az összefüggések csak Kelet-Európára teljesülnek. Sem az első, sem a harmadik világbeli országok csoportján belül nem szignifikáns az egy főre jutó GDP és a szubjektív jólét közötti összefüggés. Kelet-Európán belül azonban olyan erős az összefüggés, mint az összes országra számítva volt. A szubjektív jólét indexe az első ábra tanúsága szerint a posztoszocialista országok esetén mint egy füstoszlop száll fel az alacsony egy főre jutó GDP mellett, ezért a Kelet-Európa nyugati sávjába tartozó egyes országok magasabb egy főre jutó GDP-je és (viszonylag magas) szubjektív jóléte magyarázza az összefüggést. Kelet-Európa tehát kitüntetett jelentőségű, részint a régiók közötti különbségek, részint pedig a régióon belüli szórás okán.

Visszatérve a társadalmi-gazdasági „fejlettség” kérdésére: megvizsgáltuk a HDI-nek is a szubjektív jólét országosan aggregált szintjére gyakorolt hatását. Az e mutatóval kifejezett fejlettség csekélyebb hatást gyakorol az egyes társadalmak szubjektív jóléti szintjére, mint a GDP.⁷⁵ Az összefüggés még kevésbé lineáris, hiszen az alacsonyabb HDI-vel rendelkező fejlődő országok egyértelműen nagyobb szubjektív jólétet tudhatnak magukénak, mint a volt államszocialista országok. A fejlett nyugati országokra pedig nem érvényesül ez a hatás.

⁷⁵ $R^2=0,137$, $b=46,381$, st. hiba=15,931, $\beta=0,394$, szig.=0,006

2. ábra: A HDI és a szubjektív jólét összefüggése országonként – szórásdiagramm

A HDI használatának korlátait Husz Ildikó már részletesebben ismertette (Husz 2001), itt ez ismét bebizonyosodott. A 2. ábra tanúsága szerint a szubjektív jólét összefüggése kevésbé erős a HDI-vel, mint a GDP-vel volt, azonban a gomba formájú ábra ismét jelentős regionális különbségeket rejt magában: Kelet-Európában közepes vagy magas HDI mellett jelentősen szóródik a szubjektív jólét, a harmadik világbeli társadalmakban ezzel szemben nagyobb a HDI szóródása egy viszonylag magas és egységes szubjektív jóléti szint mellett. A bontásokból azonban kiderül, hogy a HDI és a szubjektív jólét indexe csak a kelet-európai országcsoporton belül mutat szignifikáns kapcsolatot, ha régióként külön-külön vizsgálódunk.

Többváltozós regressziót lefuttatva kiviláglik, hogy a GDP-vel szemben – ami számtalan másképpen is megragadható gazdasági jellegű tényezőt sűrít magába – a HDI a GDP-n kívüli másik két komponense révén a fejlettség olyan elemeit is tartalmazza, amelyek önmagukban is összefüggésben állnak a szubjektív jóléttel.

Ezek az elemek azonban viszonylag kis önálló hatással bírnak a szubjektív jólétre, ezért e hatások önmagukban gyakran nem mutathatók ki (az általunk vizsgált tényezők közül a HDI első komponensének, az iskolázottságnak egyik mutatója sem – tehát a felnőtt írástudási arány, a bruttó középiskolai beiskolázási arány és a bruttó felsőfokú beiskolázási arány sem –

mutat közvetlen szignifikáns kapcsolatot a szubjektív jóléttel)⁷⁶, mert erősebb szupresszorhatás érvényesül a mintában. A HDI nem gazdasági elemei ugyanis erősen korrelálnak jóval erősebb hatású egyéb (általában gazdasági) fejlettségi tényezőkkel. A GDP mint kontrollváltozó bevonásával azonban némi önálló hatás kimutatható, mégpedig éppenséggel a nem szignifikáns, de eddig egy kivételével pozitív hatás ellenkezőjére fordítva az összefüggés előjelét: ekkor mind a négy általunk vizsgált tényező szignifikáns negatív kapcsolatot mutat a szubjektív jóléttel. Az első három, iskolázottságot mérő változó esetén a negatív kapcsolat általában egyéni szinten is kimutatható: a magasan képzettek nem szükségképpen a legelégedettebbek. A várható élettartam és a szubjektív jólét negatív kapcsolata első hallásra furcsának tűnik ugyan, de ha belegondolunk abba, hogy a hosszabb élet kilátásával kecsegtető országokban több az idős ember – akik viszont, ha egészségi problémákkal küszködnek, kevésbé elégedettek –, akkor máris érthetővé válik az összefüggés.

Úgy tűnik tehát, hogy a HDI nem gazdasági elemei valóban önálló hatással is bírnak a szubjektív jólétre, de ezt nem egyszerű bizonyítani a HDI használatával, mivel annak leg súlyosabb tényezője, a GDP elviszi a magyarázóerő nagy részét. Ezért szerencsésebbnek tűnik a továbbiakban e tényezők külön történő vizsgálata.

A HDI használhatóságának vizsgálatán túl megnéztünk egy további, jóval több tényezőt magába sűrítő, szintén összetett mérőszámot is. Ez az alternatív mérőszám – a több száz tényezőt magában foglaló ún. „versenyképességi index”⁷⁷ – igen szoros rangkorrelációt mutat a szubjektív jólét szintjével.⁷⁸

Megtudhattuk tehát az e mutatóval való kísérletezés révén, hogy egy társadalom fejlettsége a fejlettséget soktényezős módon szemlélve is igen erős összefüggésben áll e társadalom szubjektív jólétével, a fejlettségnek a gazdasági teljesítőképesség (GDP-vel mért) tényezőjén túl tehát számos egyéb eleme is hatással bír rá. Ha azonban a fejlettség mérésére megfelelő is a „versenyképességi index”, éppen túlzottan összetett jellege (és ordinális mérési szintje) miatt valószínűleg nem alkalmas arra, hogy közelebb vigyen minket a szubjektív jólétet magyarázó fontos tényezők megragadásához.

A 2. hipotézis vizsgálata:

Adataink egyértelműen alátámasztják azt a hipotézist, hogy a szolgáltatásban dolgozók aránya szorosabb kapcsolatban áll a szubjektív jóléttel, mint az ipari foglalkoztatottaké. Míg a szolgáltatásban foglalkoztatottak aránya pozitív szignifikáns kapcsolatban áll az országok szubjektív jóléti szintjével, addig az iparban foglalkoztatottak aránya nem mutat szignifikáns kapcsolatot a szubjektív jólét indexével (2. táblázat). Ez az eredmény ellentmond Inglehart és Klingemann eredményeinek, mivel nem csupán az derül ki, hogy a szolgáltatási szektor erősebb összefüggésben áll a szubjektív jóléttel, mint az ipari, hanem az is, hogy ez utóbbi hatása nem szignifikáns. Egyébként természetesen a mi mintánkban is negatív – de nem

⁷⁶ Csak a születéskor várható élettartam az a tényező, ami egymagában nézve hatást gyakorol a szubjektív jólétre, itt is probléma azonban, hogy e változó túl erősen korrelál a gazdasági fejlettséget mérő GDP-vel, s ezt figyelembe véve itt is megfordul az összefüggés.

⁷⁷ A versenyképességi indexet 1980 óta adja közre egy nemzetközi szakértői gárda, nyolc terület (hazai gazdasági erő, infrastruktúra, nemzetközi kereskedelem, menedzsment, kormányzat, tudomány és technológia, pénzügyek, emberi erőforrások-demográfia) összesen több száz mutatójából összeállítva (World Competitiveness Report 1995).

⁷⁸ Kendall-féle tau: -0,561 és Spearman-féle ró: -0,764, mindkettő 0,01-es szignifikancia mellett.

szignifikáns – az összefüggés az ipari szektorban dolgozók aránya és a szubjektív jólét indexe között.

2. táblázat: Az ipari, illetve szolgáltatási szektorban foglalkoztatottak arányának szubjektív jólétre gyakorolt hatása – a lineáris regressziószámítás eredményei

Modell	Korrigált R ²	B	Standard hiba	Béta	t	Szig.
Az ipari szektorban foglalkoztatottak aránya, 1994	0,034	-0,446	0,321	-0,267	-1,386	0,178
A szolgáltatási szektorban foglalkoztatottak aránya	0,153	0,377	0,158	0,430	2,384	0,025

A három országcsoporton belül vizsgálódva eddigi elemzéseink során azt tapasztaltuk, hogy külön-külön egyik csoportra sem szignifikáns a szubjektív jólét és a magyarázó változó (a szolgáltatási szektorban foglalkoztatottak aránya) közötti kapcsolat. Mivel az országok egészére a kapcsolat fennáll, ez azt jelenti, hogy a tercier szektorban foglalkoztatottak aránya erős országcsoport-specifikus jeget mutat.

A 3. hipotézis vizsgálata:

Mielőtt e hipotézis ellenőrzésébe kezdenénk, itt kicsit részletesebb magyarázatot adjuk feltevésünknek, tekintve, hogy a vallásosság és a szubjektív jólét összefüggése a szakirodalomban igen vitatott.

Inglehart a fejlett ipari társadalmak kulturális változásairól írott könyvében dokumentálja a templomba járás gyakorisága és a szubjektív jólét közötti összefüggést. Úgy értelmezi ezt, hogy a nagy világvallások általában az aspirációk visszafogásának szemléletét támogatják, s ez egy hatékony, a szubjektív jólétet maximalizáló stratégia, különösen a preindusztriális társadalmakban, amelyekben mind a gazdasági változás, mind pedig a társadalmi mobilitás foka alacsony (Inglehart 1990: 227). Ha egyéni szinten vizsgálódunk, a vallásosság és boldogság, illetve elégedettség közötti kapcsolatot valószínűsíti több megfontolás is: egyrészt a nagy világvallásokban érték a belső harmónia megteremtése, s bizonyos, az emberen túlmutató, transzcendens létezők vagy erők által állított erkölcsi elveknek való megfelelés. Ezért a vallásukat mélyebben megélő emberek valószínűleg jobban törekednek ennek, s így egyfajta boldogságnak, elégedettségnek az elérésére. Másrészt a magukat vallásosnak tartó emberek hajlamosabbak lehetnek magukat egyúttal boldognak és elégedettnek is érezni (hiszen vallásuk ezt várja el tőlük). Harmadrészt a vallás a közösségteremtéssel, közösséghez tartozással kiemelheti a modern, individualizálódott embert is magányából, társadalmi integrációt, támaszt nyújthat neki, s ezzel is emelheti boldogság- és elégedettségérzését (ld. Ellison 1991). S valóban, ha vannak is ellentmondásos adatok, egyéni szinten a szubjektív jólét és vallásosság összekapcsolódását gyakran kimutatják (például Swinyard–Kau–Phua 2001, French–Joseph 1999, Lewis 1998).

Ha mikroszinten létezik, makroszinten is valószínűsíthető a kapcsolat vallás és szubjektív jólét között. E kapcsolat megléte nem feltétlenül pusztán a vallásosak nagyobb

fokú elégedettségéből, boldogságából adódó automatikus felösszegződés eredménye. Feltételezhetők olyan helyzetek, amikor a vallás hozzájárul a társadalom valamiféle integrációjához, s ekkor minden bizonnyal létrejön a fenti kapcsolat. Vallás és társadalmi integráció számos, a vallás funkciójáról szóló elméleti megfontolásból következik. Durkheim például a vallás társadalmi funkciójáról gondolkodva az integrációt találta meghatározónak. Számára a premodern társadalomban a vallás a közösség-összetartó és a társadalom egységét szimbolizáló erő. Úgy is felfoghatjuk, hogy maguk a szekularizációs elméletek éppen a vallás össztársadalmi integráló szerepének megmaradását vonják kétségbe. Ugyanakkor, mint Martin (1978) megállapítja, minél nagyobb egy társadalomban a vallási pluralizmus, annál kevésbé jelenik meg a szekularizáció. (A kelet-európai vonatkozásokhoz lásd Casanova 1994, Tomka 1990, 1994, Rosta 2002.)

Rátérve adatainkra, el kell hogy mondjuk, Inglehart és Klingemann alapvetően helyesen utal arra, hogy a protestáns elitek által uralt országok jelentős mértékben egybeestek a gazdaságilag fejlettek csoportjával. Ezért van az, hogy ha a protestáns múlt változóját kihagyjuk a modellből, annak magyarázó ereje alig csökken.

Adataink továbbá alátámasztják azt a feltételezésünket, hogy a vallásosságnak önálló hatása van a szubjektív jólétre. Mind a protestáns dominancia, mind a vallásosság mérésére használt, a gyakran templomba járók arányát tartalmazó mutató közvetlenül pozitív hatással van a szubjektív jólét szintjére. Ha ezek után többváltozós modelleket építve bevontuk a protestáns dominancia változója mellé a GDP változóját, nem mutatkozott szignifikáns összefüggés a szubjektív jóléti szint és az előbbi közt. Ezzel szemben mind a GDP-t és a gyakori templomba járók arányát tartalmazó modellben, mind az előbbi modellt (GDP + protestáns dominancia) alapul véve, de azt harmadik változóként a gyakran templomba járók arányával kiegészítve azt találtuk, hogy a gyakori templomba járási arány erős pozitív kapcsolatban áll az ország szubjektív jóléti szintjével (3. táblázat).

3. táblázat: A történelmileg protestáns dominancia, a GDP és a heti templomba járás szubjektív jólétre gyakorolt hatása – a lineáris regressziószámítás eredményei

Modell	Korrigált R ²	B	Standard hiba	Béta	t	Szig.
Történelmileg protestáns dominanciájú ország-e?	0,691	2,562	5,028	0,061	0,510	0,613
Vásárlóerő-paritáson vett egy főre jutó GDP, 1994		1,959E-03	0,000	0,777	6,630	0,000
Hetente templomba járók aránya a WVS95 szerint		0,462	0,072	0,564	6,397	0,000

Fontos felfigyelnünk azonban arra is, hogy ez az összefüggés szubjektív jólét és vallásosság között valószínűleg nem csak egyéni szinten érvényesül. Ha a WVS95-ben résztvevő országok egyéni mintáit tartalmazó adatfájlt használva megnéztük a gyakori templomba járással mért egyéni vallásosság és az adott ország gyakran templomba járóinak arányával mért vallásossági szintjének – mint kontextuális változónak – az egyének

elégedettségére vagy boldogságára gyakorolt hatását, azt láthattuk, hogy a kontextuális változó is önálló pozitív hatással rendelkezett.⁷⁹

A 4. hipotézis vizsgálata:

Inglehart a kulturális váltásról írott könyvében meggyőzően érvel amellett, hogy a szubjektív jólét országok közti jelentős különbségei egy kulturális komponensre vezethetők vissza, nevezetesen arra, hogy az adott kultúrában mennyire megengedett a boldogtalanság, vagy az elégedetlenség kifejezésre juttatása (1990: 242). Benyomásaink szerint egy sikerorientált társadalmi közegben a „Hogy van?” kérdésre többnyire rutinszerűen azt válaszolják, „Köszönöm jól.”, még akkor is, ha valójában nincsenek igazán jól. Mindez egy magyar társalgásban – hogy egy általunk kulturálisan ismert közeget idézzünk – kicsit hűvösen és anakronisztikusan hatna. Sokkal valószínűbb, hogy a „Hogy van?” kérdésre valami ilyenféle választ kapunk: „Ne is kérdezze, Kovácsné, szörnyű, hogy már megint mi van a piacon.”. Nem tudhatjuk, hogy ez pusztán az államszocializmus kizárólagos öröksége-e, vagy vannak-e előképei a modernizáció korábbi időszakából. Gerschenkron írásaiból úgy tűnik, hogy a jelenség mélyebbre nyúlik vissza a múltba (Gerschenkron 1984). Számunkra azonban itt elég annyi, hogy az államszocializmus ebben a vonatkozásban gátolta a sikerorientált, egyéni iniciatívákra nyugvó cselekvési minták terjedését, s inkább adott tápot a panaszkodásnak: „ezek miatt nem lehet”. S persze az embereknek volt is miért panaszkodniuk. Az államszocialista múlt tehát nem támogatta a sikerekkel való hivatkozást, mert az gyanút és irigységet szült, inkább támogatta a mediokráciát, s itt most a hétköznapi kulturális mintáiról beszélünk, nem a munkaversenyekről és a hivatalos ideológia optimista jövőképéről. Mindez tehát valószínűleg negatívan hat a szubjektív jólét érzetére.

Mindazonáltal nem feledkezhetünk meg arról, hogy a posztszocialista országokban a kilencvenes években kivétel nélkül jelentős gazdasági recesszió volt, s ez sok esetben láthatóan már a rendszerváltás előtt elkezdődött. Ha a válságot azzal mérjük, hogy csökkent-e 1988–94 között az egy foglalkoztatottra jutó GDP, akkor a válságnak jelentős önálló hatása van, az államszocialista múlt szintén megmaradó, jelentős hatása mellett. (Meg kell jegyeznünk: ha nem az egy foglalkoztatottra, hanem az egy főre jutó GDP változását, vagy az inflációt vesszük számításba, akkor ezek hatása nem szignifikáns.) Az egy foglalkoztatottra jutó GDP érzékenyebb mutató, mint az egy főre jutó, mivel válság esetén a nevezője csökken. Ha tehát ennek az indexnek az értéke csökkent, akkor az azzal járt, hogy a GDP a foglalkoztatotti létszám csökkenésénél nagyobb arányban esett. Ez jut kifejezésre abban a tényben, hogy a munkanélküliségi ráta növekedése önmagában is és az államszocializmus tényezője mellett is igen erős szignifikáns kapcsolatban áll a szubjektív jólét romlásával. E hipotézis ellenőrzése kapcsán tehát azt mondhatjuk, hogy a válság értelemszerűen önmagában is negatív hatással van a szubjektív jólétre, s különösen hatványozottan jelentkezett ez az államszocialista múltú országok esetében.

⁷⁹ Ebben az elemzésben az országok 1000-1000 főre súlyozott mintájával dolgoztunk, tehát eredményeinket jobban befolyásolták a több országgal szereplő kelet-európai tömb adatai, mint a másik két tömbéi.

4. a. táblázat: A szubjektív jólét és a különböző válságmutatók összefüggése

Modellek	Korrigált R^2	B	Standard hiba	Béta	t	Szig.	N=
1. GDPppp/foglalk. személy növek. (CAG), 1994/88	0,323	1,938	0,539	0,592	3,598	0,001	26
2. reál-GDP/fő növek., 1994/90	0,277	1,577	0,484	0,553	3,256	0,003	26
3. GDP/fő 1995/1985	0,135	21,427	8,442	0,399	2,538	0,016	36
4. GDPppp/fő átlagos évi növ. rátája, 1983-93	0,023	1,525	1,148	0,232	1,329	0,194	33
5. infláció változása, CAG, 1988-94	-0,04	5,869E-02	0,061	0,200	0,957	0,349	24
6. munkanélküliségi ráta 1994/1985	0,377	-0,388	0,075	-0,626	-5,197	0,000	44

4. b. táblázat: A szubjektív jólét és különböző válságmutatók összefüggése, az államszocialista múlt (dummy) változójával kontrollálva

Modellek	Korrigált R ²	B	Standard hiba	Béta	t	Szig.	N=
1. GDPppp/foglalk. személy növek. (CAG), 1994/88 államszoc.	0,499	1,650 -12,800	0,473 4,167	0,504 -0,443	3,491 -3,072	0,002 0,005	26
2. reál-GDP/fő növek., 1994/90 államszoc.	0,346	0,936 -11,988	0,574 6,389	0,329 -0,378	1,632 -1,876	0,116 0,073	26
3. GDP/fő 1995/1985 államszoc.	0,468	6,303 -20,298	7,356 4,301	0,117 -0,647	0,857 -4,719	0,398 0,000	36
4. GDPppp/fő átlagos évi növ. rátája, 1983-93 államszoc.	0,368	0,145 -19,168	0,980 4,532	0,022 -0,631	0,148 -4,230	0,884 0,000	33
5. infláció változása, CAG, 1988-94 államszoc.	0,063	3,645E-02 -8,656	0,061 5,406	0,124 -0,332	0,599 -1,601	0,556 0,124	24
6. munkanélküliségi ráta, 1994/1985 államszoc.	0,701	-0,220 -22,760	0,057 3,332	-0,354 -0,631	-3,830 -6,831	0,000 0,000	44

Összefoglalás

Számba véve eredményeinket megállapíthatjuk, hogy – Inglehart és szerzőtársa adataival összhangban – a GDP-vel kifejezett fejlettség a társadalmak szubjektív jólétének valóban egyik fontos magyarázó tényezője, bár országcsoportonként vizsgálódva igazán erős összefüggést csak Kelet-Európában találtunk. A HDI-vel kifejezett fejlettség csekélyebb hatást gyakorol az egyes társadalmak szubjektív jóléti szintjére, mint a GDP. Azt tehát nem mondhatjuk, hogy magában nézve a HDI-t, minél nagyobb a vele kifejezett fejlettsége egy országnak, annál nagyobb az ott élő emberek elégedettsége és boldogsága („szubjektív jóléte”). Többváltozós elemzéseink tanúsága szerint azonban messze nem is elhanyagolható a hatása: a GDP-n kívüli másik két komponense révén a fejlettség olyan elemeit is tartalmazza, amelyek önmagukban is összefüggésben állnak a szubjektív jóléttel. Összefoglalóan mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a GDP-nek a HDI-vel való felváltása nem indokolható, a GDP egymagában jóval nagyobb magyarázó erővel bír, mint a nehezebben értelmezhető HDI. Sajátos természetű összetett indexként való használata azonban akár a szubjektív jólét területén is hasznos lehet.

Ami a foglalkoztatottak szektorális arányát illeti, adataink ellentmondanak Inglehart és Klingemann eredményeinek, ugyanis az ipari foglalkoztatottak aránya a mi számításaink szerint a WVS95 mintájában nem mutatott összefüggést a szubjektív jóléttel. A szolgáltatásban dolgozók aránya pedig szorosabb kapcsolatban áll a szubjektív jóléttel, mint az ipari foglalkoztatottaké.

A vallásosságot illetően szintén ki kell egészítenünk Ingleharték eredményeit: nem a protestantizmus kitüntetetten, hanem a vallásos gyakorlat általában, ami erősebb hatást gyakorol a szubjektív jólétre. Adataink szerint a templomba járók aránya hatást gyakorol az országok átlagos szubjektív jólétére, s ez a hatás erősebb, mint a protestáns dominancia. Eredményeinknek messzire nyúló implikációi lehetnek. Úgy tűnik ugyanis, hogy míg a protestáns hagyomány és a gazdagság szinte elválaszthatatlanul összefonódott, a vallásos beidegződésnek – függetlenül hitbéli tartalmától – önálló hatása van az elégedettségre és a boldogságra. Ha ez így van, az ellentmond az Ingleharték és az általuk hivatkozott kutatók azon megállapításának, mely szerint a vallásosság (más szociodemográfiai mutatókhoz hasonlóan) nem függ össze számottevően a szubjektív jóléttel (Inglehart–Klingemann 2000: 2). Itt azonban figyelembe veendő, hogy többféleképpen operacionalizálható a vallásosság.⁸⁰

A templomba járók arányát kontextuális változóként bevonva az elégedettség egyéni szintű magyarázatába, önálló pozitív hatással talákoztunk.⁸¹ Joggal feltételezhetjük tehát, hogy az országok aggregált adatait vizsgálva sem csupán azzal van dolgunk, hogy a sok vallásos ember magasabb szintű szubjektív jóléte emeli az adott ország szubjektív jóléti szintjét. Ez egyrészt felveti azt a lehetőséget, hogy összességében egy ország vallásos vagy vallásosságot sugalló kultúrája pozitív hatással van az ország lakóinak szubjektív jólétére. Másrészt megfontolandó az is, hogy a templomba járási gyakoriság nem csak a vallásos kultúrának a mutatója lehet, hanem minden bizonnyal egyféle társadalmi tőkének is – aminek egyik mérésére ezt a mutatót Putnam alkalmazza is (Putnam 2000). Ez az értelmezés jól összecseng a hipotézisünkben felvetett gondolatokkal. Ha ugyanis elfogadjuk Putnam érvelését a demokrácia zavara és a civil szövetkezés eróziója közötti összefüggésről, elfogadhatjuk az ellentétes irányú összefüggést is, miszerint a vallásosság megerősödése egyúttal a civil társadalom megerősödésének jele is lehet.

Az „államszocialista múlt *versus* válság” kérdést illetően megállapítottuk, hogy ha a válságot azzal mérjük, hogy csökkent-e 1988 és 94 között az egy foglalkoztatottra jutó GDP, akkor a válságnak jelentős önálló hatása van, az államszocialista múlt hatása mellett. A munkanélküliségi ráta növekedése önmagában is és az államszocializmus tényezője mellett is igen erős szignifikáns kapcsolatban áll a szubjektív jólét romlásával. A válság tehát értelemszerűen önmagában is negatív hatással van a szubjektív jólétre, s különösen hatványozottan jelentkezett ez az államszocialista múltú országok esetében. Ebben az esetben legalább két tényezőcsoport egymásra torlódásáról van szó. Az egyiket úgy nevezhetjük: a felfokozott várakozások hatása. A rendszerváltás kapcsán széles rétegekben éltek felfokozott remények és illúziók, amelyek a demokratikus politikai berendezkedés és a piacelvű gazdaság modelljéhez nyugati minták alapján a jólétet asszociálták. Mindez nem az aspirációk visszafogásának, hanem éppenséggel az aspirációk tömeges elszabadulásának hatása volt. A

⁸⁰ Meg kell jegyeznünk, hogy a vallásosság másik mutatója, a magukat vallásosnak tartók aránya nálunk sem mutatott szignifikáns összefüggést a jólét szubjektív megítélésével. Ez egy tágabb mutatója a vallásos elköteleződésnek, mivel inkább a hagyományok tiszteletét valószínűsíti, s nem utal a vallásos normák és értékek követéséhez szükséges erőfeszítések mozzanatára.

⁸¹ Ebben az elemzésben az országok 1000-1000 főre súlyozott mintájával dolgoztunk, tehát eredményeinket jobban befolyásolták a több országgal szereplő kelet-európai tömb adatai, mint a másik két tömbéi.

másik tényező pedig azzal áll összefüggésben, hogy széles rétegek számára ismeretlenek voltak a munkanélküliség és a létbizonytalanság helyzetei. Az általános foglalkoztatást, minimális megélhetést és biztonságot garantáló államszocialista jóléti intézmények hatására sokak esetében kevésbé fejlődtek ki, vagy elcsökevényesedtek az önmagukról gondoskodás készségei, s nem ismerték ki magukat az összeomló vagy komoly válságtünetekkel küzdő intézmények feltételei között. A válság itt tehát az államszocialista múlt miatt a felkészületlenség és a csalódás kettős hatásával összefonódva befolyásolta a jólét szubjektív megítélését. Az aspiráció-adaptáció folyamata – ha egyáltalán erről van szó – a volt államszocialista országokban egy késleltetetten kezdődő, hosszan elhúzódó, nyers, szélsőségektől sem mentes folyamatnak ígérkezik.

Irodalom:

- Casanova, José (1994): *Public Religions in the Modern World*. Chicago – London: The University of Chicago Press
- Diener, Ed – Eunkook Suh – Shigehiro Oishi (1997): *Recent findings on subjective well-being*. Internetes forrás: <http://www.psych.uiuc.edu/~ediener/hottopic/paper1.html>
- Elekes Zsuzsanna – Paksi Borbála (2000): Anómia, lelki problémák, elégedettség – az évezred végén. In Spéder Zsolt (szerk.): *A jólét, elégedettség és társadalmi kohézió Magyarországon*. Budapest, BKAE: 71–84.
- Ellison (1991): Religious involvement and subjective well-being. *Journal of Health and Social Behavior*, 32: 80–99.
- French, S. – S. Joseph (1999): Religiosity and its association with happiness, purpose in life, and self-actualisation. *Mental Health, Religion and Culture* (2): 117–220.
- Gerschenkron, Alexander (1984) *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*. Bp. Gondolat K.
- Hegedüs Rita (2001): Szubjektív társadalmi indikátorok – szelektív áttekintés a téma irodalmából. *Szociológiai Szemle* (2): 58–71.
- Husz Ildikó (2001): Az emberi fejlődés indexe. *Szociológiai Szemle* (2): 72–83.
- Inglehart, Ronald (1990): *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton University Press, Princeton, N.J.
- Inglehart, Ronald – Hans-Dieter Klingemann (2000): Genes, culture and happiness. In Diener, Ed – Eunkook Suh (eds.): *Subjective well-being across cultures*. Cambridge MA: MIT Press
- Iversen, Gudmund R. (1991): *Contextual Analysis*. Newbury Park, Sage Publ. Inc.
- Kornai János (1980) *A hiány*. Budapest, KJK
- Lengyel György – Tóth István János (1998): *Osztályhelyzet, jövedelmi esélyek, elégedettség. Századvég* (9)
- Lewis, Ch. A. (1998): Toward a clarification of the association between religiosity and life satisfaction. *Journal of Beliefs and Values*, 19 (1): 119–122.
- Martin, David (1978): *A General Theory of Secularization*. New York: Harper and Row
- Moksony Ferenc (1985): *A kontextuális elemzés*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet.
- Moksony Ferenc (1998): *A kicsi szép. A determinációs együtttható értelmezése és használata a szociológiába*. Szociológiai Szemle (4): 3–17.
- Putnam, Robert D. (2000): *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York, London: Simon and Schuster
- Rosta Gergely (2002): *Vallásosság és politikai attitűdök nemzetközi összehasonlításban*. Kézirat.

- Sági Matild (2000): Az anyagi helyzettel való elégedettség és vonatkoztatási csoportok. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2000*. Budapest: Társi, 260–297.
- Swinyard–Kau–Phua (2001): Happiness, materialism, and religious experience in the US and Singapore. *Journal of Happiness Studies* (2): 13–32.
- Titma, Mikk – Kelley, Jonathan – Tuma, Nancy Brandon – Sivuha, Sergei – Evans, M. D. R. (1997): Subjective well-being in post-communist society: data from nine nations. *Worldwide Attitudes* (1997-12-28): 1-15.
- Tomka Miklós (1990): Vallás és vallásosság. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1990*. Budapest: Társi, 534–555.
- Tomka Miklós (1999): A magyar vallási helyzet öt dimenziója. *Magyar Tudomány* (5): 549–559.
- Veenhoven, Ruut (1996): Developments in satisfaction-research. *Social Indicators Research*, 37: 1–46.

Lengyel György- Janky Béla:

A szubjektív jólét társadalmi feltételei

A szubjektív jólétre vonatkozó tudományos kutatások az utóbbi évtizedben igen jelentős mértékben kibővültek (Hegedűs 2001, Berger-Schmitt-Noll 2000, Veenhoven 1996). Ez bizonyára nem független attól, hogy van olyan álláspont, amelyik szerint a stabil és demokratikus társadalmi reprodukció egyik járulékos feltétele az állampolgárok szubjektív jóléte (Inglehart 1990, 1999). Összefüggésben állhat azzal is, hogy a kutatások több diszciplínát érintenek, kiterjednek a szociológia, a szociálpszichológia és a közgazdaságtan területére is (Kahneman et al. 1999, Inglehart-Klingeman 2000, Scitovsky, 1990, Sen, A. 1995, 2001). Ennek megfelelően a szubjektív jólét operacionalizálása során többféle, egymástól nem független, de némiképp eltérő kategorizálást alkalmaznak. A pszichológiában az elégedettség mellett gyakran a pozitív és negatív élmények gyakoriságával, a közgazdaságtanban az örömmel és hasznossággal, a szociológiában az elégedettséggel és boldogsággal közelítik a szubjektív jólét fogalmát. Annyiban közösek ezek a megközelítések, hogy mindegyik egy kognitív és egy affektív aspektus elkülönítésére és megragadására törekszik. Ez eltérő részletezettségű lehet mindkét dimenzióban, attól függően, hogy a vizsgálat céljai milyen mélységű információt igényelnek, illetve mennyire igyekeznek megfelelni az összehasonlíthatóság kritériumának.

Az alábbiakban egy empirikus kutatás tapasztalatai alapján⁸² először áttekintjük a szubjektív jólét (itt: az elégedettség és a boldogság) összefüggését az egyéni szintű gazdasági, társadalmi és kulturális erőforrásokkal. Megvizsgáljuk, hogy milyen különbségek és hasonlóságok vannak az elégedettek és a boldogok társadalmi összetételében. Majd az elégedettség és a boldogság mikroszintű társadalmi összefüggéseire vonatkozó számításainkat logisztikus regressziós modellekkel ellenőrizzük. Végül bevonunk néhány strukturális változót az elégedettség és a boldogság magyarázatába, s kísérletet teszünk az egyéni és a kontextuális változók együttes hatásának vizsgálatára.

1. Az elégedettség összefüggése az egyéni erőforrásokkal

Az étellel való elégedettségnek erősebb indikátora a tőkepiaci, mint a munkaerőpiaci jelenlét. Ez a logikus és kézenfekvő eredmény azért figyelemre méltó, mert a táblaelemzésekben a tőkepiaci jelenlét indikátorai a kis említési gyakoriság és az ebből következő aszimmetrikus megoszlás miatt ritkán eredményeznek kimutatható hatást az attitűd-változókra.

A munkanélküliség valamikori tapasztalata erősebb összefüggést mutat az elégedettséggel, mint a munkaerőpiaci jelenlét, vagy akár a jelenlegi munkanélküliség. Ez utóbbi megint csak nem azért van így, mert akik most munkanélküliek elégedettebbek lennének az étellel – éppen ellenkezőleg van -, hanem azért, mert a valamikori munkanélküliek nagyobb arányt képviselnek. Ez a tábla egészében nagyobb eltéréseket okoz, mint a kis arányt képviselő jelenlegi munkanélküliek táblájában tapasztalható. Itt ugyanis a jelenlegi munkanélküliek elégedetlenebbek ugyan az étellel, de kis, 7 %-os arányuk miatt a

⁸² Az 1502 fős reprezentatív felmérést 2002 januárjában készítette a TÁRKI, többlépcsős, arányosan rétegzett mintán, nem, kor, iskolai végzettség és településtípus szerinti súlyozással. (Omnibusz 2002/1, III.kötet, TÁRKI, Bp. 2002)

keresztábra másik sorában - amiben mindenki benne van, aki jelenleg nem munkanélküli - alig mutatkozik az átlagtól eltérés.

A szubjektív osztályhelyzet mellett – ami a közép- és felső-középosztályi önbesorolás erős pozitív hatását mutatja – a tényleges középosztályok és ezen belül a vállalkozói osztály tagjai a legelégedettebbek életükkel. A felnőtt népesség valamivel kevesebb mint fele, az aktív népesség fele, s a vállalkozók közel kétharmada mutatkozik elégedettnek. Azt, hogy a táblastatistikákban a középosztályi lét erősebb összefüggést mutat az elégedettséggel, mint a vállalkozói pozíció, a nagyobb arányok mellett azzal lehet magyarázni, hogy a középosztályok két komponense – a vállalkozók és a szolgáltatói osztály – külön vizsgálva egymás hatását gyengíti.

Legelégedetlenebbek életükkel a piaci pozíciók tekintetében a munkanélküliek, az önmagukat az alsó- és a munkásosztályba sorolók és az alacsony jövedelműek voltak.

Az életükkel elégedettek aránya a piaci pozíciók szerint (%)

Kategória	Elégedettek aránya	Phi/ Cramer' V	N
Átlag	47.0		1502
Jelen van-e a munkaerőpiacon: igen	50.1	0.07*	786
Nem	43.4		707
Volt munkanélküli	40.5	0.09***	501
Most munkanélküli	33.5	0.07**	105
Vállalkozó	64.4	0.1***	106
A szolgáltatói osztályban dolgozik	53.0	0.07**	384
A középosztály tagja	55.5	0.12***	491
Szubjektív osztályhelyzet: felső és középosztály	66.5	0.29***	464
alsó középosztály	46.6		331
munkásosztály	35.3		582
alsó osztály	24.3		93
Szem. jöv. 40 e Ft alatt	36.6	0.13***	530
Jelen van a tőkepiacon (részvényekkel v. 15 m Ft-ot meghaladó értékű ingatlannal)	60.7	0.1***	172

A társadalmi erőforrások közül a bizalom – éspedig mind a generalizált, emberekbe vetett bizalom, mind pedig az intézményekbe vetett bizalom – szoros és pozitív kapcsolatban áll az elégedettséggel. A kérdezettek mintegy harmada gondolja úgy, hogy általában meg lehet bízni az emberekben, s körükben az elégedettek aránya mintegy tíz százalékkal magasabb az átlagnál. Ugyancsak az emberek mintegy harmada gondolja úgy, hogy a reprezentatív intézményekben – a pártokban, vagy a kormányban, vagy a rendőrségben együtt vagy külön-

külön - meg lehet bízni, s körükben is mintegy tíz százalékkal haladja meg az elégedettek aránya az átlagot.

Az életükkel elégedettek aránya a társadalmi és kulturális erőforrások szerint (%)

Kategória	Elégedettek aránya	Phi/Cramer's V	N
Átlag	47.0		1502
Akik szerint általában meg lehet bízni az emberekben	57.9	0.16***	500
Akiknek nincsenek barátaik	31.2	0.13***	226
Akik szerint bizonyos szabályokat át kell hágni, ha előre akarunk jutni	42.1	0.16***	924
Akik bíznak az intézményekben (a pártokban, vagy a kormányban, vagy a rendőrségben)	56.8	0.15***	537
Akik szerint az emberek érdekeit legjobban az állam és az intézmények képesek megvédeni	53.4	0.1***	355
a család képes megvédeni	48.6		680
az egyén maga képes megvédeni	39.2		351
Akik biztonsághiányban vannak az ország gazdasági, politikai, környezeti, vagy közbiztonsági viszonyai miatt	42.9	0.17***	1216
Iskolai végzettsége -8 általános	38.6	0.18***	540
Szakmunkásképző	45.3		366
Érettségi	50.2		406
Diploma	68.4		181
Van személyi számítógépük	64.7	0.2***	371

A barátok hiánya ezzel szemben erősen valószínűsíti az elégedetlenséget. Akinek vannak barátai, s ilyen a többség, annak elégedettsége nem nagyon tér el az átlagtól, akiknek azonban nincsenek barátai az nagyon elégedetlen. Csupán minden hetedik ember nyilatkozott úgy, hogy nincs barátja, körükben azonban kétharmad elégedetlen életével.

Hasonló hatása van a normaszegő magatartással való azonosulásnak. Az emberek kétharmada gondolja úgy, hogy bizonyos szabályokat át kell hágni, ha vinni akarjuk valamire, körükben azonban az átlagosnál szignifikánsan alacsonyabb az életükkel elégedettek aránya.

Akik biztonsághiányt éreznek valamely országos ügy miatt – a gazdasági, politikai, közbiztonsági, vagy környezeti tényezők hatására, s ezen kérdések egyike vagy másika összességében a lakosság mintegy négyötödében okozza a biztonságérzet hiányát -, azok egyszersmind az életükkel is elégedetlenebbek mint az átlag.

Az emberek mintegy fele úgy gondolja, hogy a család képes megvédeni leghatékonyabban az emberek érdekeit, s körükben az étellel való elégedettség aránya átlagos. Mintegy negyed gondolja úgy, hogy az állam és az intézmények látják el leghatékonyabban az érdekvédelmet, s ők az átlagnál jóval elégedettebbek életükkel. Ezzel szemben azok, akik szerint az egyén maga tudja megvédeni magát, az átlagnál elégedetlenebbek.

A kulturális erőforrások a társadalmi erőforrásoknál is erősebb kapcsolatot mutatnak az egyedi táblaösszefüggések szintjén az elégedettséggel. A számítógéppel rendelkezők és a diplomások kétharmada, az elemi végzettségűek kevesebb mint kétötöde nyilatkozott úgy, hogy elégedett az életével.

2. A boldogság összefüggése az egyéni erőforrásokkal

A magukat boldognak érzők aránya jóval meghaladja az elégedettekét. Mindazonáltal a boldogság összefüggése a piaci pozíciókkal hasonlóan alakul, mint az elégedettségé. A középosztálybeliek körében az átlagosnál lényegesen magasabb, a munkanélküliek közt az átlagosnál jóval alacsonyabb az önmagukat boldognak vallók aránya. Bár ebben az esetben is érvényes, hogy a vállalkozói és a szolgáltatói középosztályok külön-külön kevésbé erős hatást gyakorolnak a boldogság alakulására mint együttesen, ebben az esetben a vállalkozói lét hatása kevésbé erős mint az elégedettség tekintetében. A szubjektív osztályhelyzet, csakúgy mint a jövedelem, valamint a munkaerő-és a tőkepiaci pozíció ugyancsak az elégedettség esetében látottakhoz hasonló irányú összefüggéseket mutat. A boldogság és a piaci pozíciók közti kapcsolat ereje valamelyest alatta marad az elégedettségénél tapasztaltaknak, ami megint csak azzal hozható összefüggésbe, hogy a boldogság megoszlása aszimmetrikusabb mint az elégedettségé.

A magukat boldognak érzők aránya a piaci pozíciók szerint (%)

Kategória	Boldogok aránya	Phi/Cramer's V	N
Átlag	69.3		1493
Jelen van-e a munkaerőpiacon: igen	73.3	0.01**	782
Nem	65.0		701
Volt munkanélküli	63.9	0.08**	495
Most munkanélküli	59.7	0.06*	104
Vállalkozó	78.3	0.05*	106
A szolgáltatói osztályban dolgozik	76.2	0.09**	381
A középosztály tagja	76.7	0.11***	487
Szubjektív osztályhelyzet: felső és középosztály	81.2	0.2***	460
alsó középosztály	70.8		329
munkásosztály	61.2		578
alsó osztály	56.6		94
Szem. jöv. 40 e ft alatt	60.4	0.12***	529
Jelen van a tőkepiacon	79.5	0.08**	172

(részvényekkel v 15 m ft-ot
meghaladó értékű ingatlannal)

A társadalmi erőforrások indikátorai ugyancsak szignifikáns és az elégedettség esetében tapasztaltakéhoz hasonló irányú összefüggést mutatnak a boldogsággal. Míg azonban az elégedettség esetében a bizalom és a normák hatása mutatkozott különösen erősnek, a boldogság tekintetében a társas kapcsolatok jelentősége tűnik ki. Akik úgy nyilatkoztak, hogy nincsenek barátaik, illetve akik úgy érzik, hogy magukra kell hagyatkozniuk érdekeik megvédésekor az átlagosnál lényegesen kisebb arányban boldogok. Ezekben az esetekben a boldogsággal való összefüggés erősebb mint az elégedettséggel, annak ellenére, hogy a megoszlás aszimmetrikus.

A kulturális erőforrások hatása a boldogságra éppoly erős mint a társas kapcsolatoké, bár némiképp gyengébb mint az elégedettségre gyakorolt hatás.

A magukat boldognak érzők aránya a társadalmi és kulturális erőforrások szerint (%)

Kategória	Boldo gok aránya	Phi/ Cramer's V	N
Átlag	69.3		1493
Akik szerint általában meg lehet bízni az emberekben	79.2	0.15***	497
Akiknek nincsenek barátaik	51.0	0.17***	227
Akik szerint bizonyos szabályokat át kell hágni, ha előre akarunk jutni)	66.6	0.12***	917
Akik bíznak az intézményekben (a pártokban, vagy a kormányban, vagy a rendőrségben)	76.8	0.12***	534
Akik szerint az emberek érdekeit legjobban az állam és az intézmények képesek megvédeni	73.1	0.12***	350
a család képes megvédeni	73.2		674
az egyén maga képes megvédeni	60.4		350
Akik biztonsághiányt éreznek az ország gazdasági, politikai, környezeti, vagy közbiztonsági viszonyai miatt	66.5	0.13***	1211
Iskolai végzettsége -8 általános	62.3	0.16***	535
szakmunkásképző	67.9		364
érettségi	73.2		403
diploma	84.9		180
Van személyi számítógépük	83.0	0.17***	369

2. A jólét kognitív és affektív dimenziója: elégedettség és boldogság

Mint láttuk az önmagukat boldognak érzők aránya mintegy egynegyeddel magasabb mint az életükkel elégedetteké. Ez a szubjektív jóléttel foglalkozó nemzetközi felmérésekben is megfigyelhető, szinte általánosnak tekinthető jelenség (Lengyel-Hegedűs, 2002).

A kognitív és az affektív jóléti önértékelésnek ez a szisztematikus eltérése több tényezővel magyarázható. Részint az eltérő skálákból származó mérés technikai problémával áll összefüggésben, azzal, hogy a boldogságot négy, míg az elégedettséget tíz fokú skálán mérik, s ezért ez utóbbi jobban széthúz. A mérés technikai problémán túl van azonban egy súlyosabb kulturális hatás is. Az elégedettség megítélése kulturálisan különböző lehet, ez derül ki egy széleskörű nemzetközi összehasonlításból amely szerint a konfuciánus hagyományú országokban többnyire a sem elégedett sem elégedetlen közepet választották, viszont a dél-amerikai országokban az erős elégedettséget. Hasonló hatással lehetnek a boldogság megítélésére a vallási tanítások, attól függően, hogy a harmóniát és a mértékletességet mennyire teszik a hívek számára követendő normává, s e hatás egy egész korszakra rányomhatja bélyegét. Mindebből számunkra annyi tanulság adódik, hogy míg nálunk a boldogságra törekvés feltétlen és egyértelmű pozitív érték, az elégedettségnek lehetnek negatív konnotációi. Ha valaki elégedett, az úgymond lemondhat a jobbításról, a változtatásról, s élete céltalanná válhat. (A céloknak a szubjektív jólét megkonstruálásában játszott szerepéről ír egyebek közt Triandis, H.T. (2000) és Diener E.-E.M.Suh.S.Oishi (1997).)

Az elégedettség közvetlenebb kapcsolatban áll az aspirációk és a lehetőségek közötti feszültséggel, az aspirációk adaptációs mechanizmusával (Inglehart 1990). Továbbá a boldogság és az elégedettség közti diszkrepancia azzal is magyarázható, hogy a boldogságot inkább a személyes mikrokörnyezettel, a családdal, gyermekekkel, társas kapcsolatokkal hozzák összefüggésbe az emberek, míg az élettől való elégedettséghez távolabban a munkával, az intézményekkel, s a megélt történelemmel való viszonyt is asszociálják. (A makro- és a mikro-aggodalmak eltérő viselkedéséhez lásd Schwartz, S.H.- G. Melech (2000).) Ezt alátámasztani látszik az a megfigyelés, hogy amennyiben az elégedettséget nem egy átfogó kérdéssel, hanem több különböző dimenzióra bontva kérdezik, a személyes környezetre vonatkozó elégedettségi szint lényegesen magasabb mint a társadalmi környezetre utaló (Andorka, 1996).

Mindazonáltal változatlanul fennáll a kérdés: van-e valami, a fentiekén túli rejtett társadalmi összefüggés is az eltérés mögött? A boldogságot és elégedettséget jelző mátrixból kialakított táblánk három számottevő kategóriát tartalmaznak: azokat, akik boldogtalanok (akiknek aránya egyharmad alatti, s akiknek döntő többsége egyben elégedetlen is⁸³), akik boldogok, de elégedetlenek (arányuk egynegyedet némiképp meghaladó), valamint akik elégedettek és boldogok is egyben (arányuk kétötödös). Minket elsősorban az érdekel, kik azok akik elégedetlenek, de boldogok. Ez a látszólagos inkonzisztencia a tapasztalatok szerint nem mutat számottevő összefüggést a vizsgált magyarázó változókkal. Arányuk némiképp alulreprezentált a vállalkozók, a tőkepiaci szereplők és a jelentős kulturális erőforrásokkal rendelkezők körében, s felülreprezentált a munkanélküliek és az alsó osztályba tartozók között, az egyéb társadalmi változókkal való kapcsolata azonban gyenge. A táblastatisztikák erejét inkább a konzisztens szélső csoportokkal való szoros összefüggés okozza.

⁸³ A boldogtalan, de elégedett kategória aránya csupán 5 %, így őket nem különítjük el a boldogtalanok kategóriáján belül

A boldogtalanok, a boldogok, de elégedetlenek, valamint a boldogok és elégedettek aránya a gazdasági, társadalmi és kulturális erőforrások szerint (%)

Kategória	Boldog- talanok	Boldo- gok de elége- detlenek	Boldo- gok és elége- dettek	Phi/ Cramer's V	N
Átlag	30.7	27.6	41.8		1484
Jelen van-e a munkaerőpiacon: igen	26.7	28.9	44.4	0.09**	782
nem	35.1	26.2	38.7		700
Volt munkanélküli	36.1	29.6	34.3	0.11***	495
Most munkanélküli	40.3	34.0	25.7	0.09**	104
Vállalkozó	21.7	22.9	55.4	0.08**	106
A szolgáltatói osztályban dolgozik	23.8	26.9	49.3	0.1***	381
A középosztály tagja	23.3	26.0	50.6	0.13***	487
Szubjektív osztályhelyzet:	18.8	20.7	60.5	0.2***	460
Középosztály					
alsó	29.2	29.0	41.8		329
középosztály	38.8	31.0	30.1		578
Munkásosztály					
alsó osztály	44.8	34.7	21.5		93
Szem. jöv. 40 e ft alatt	39.6	27.4	33.0	0.13***	526
Jelen van a tőkepiacon (részvényekkel v 15 m ft-ot meghaladó értékű ingatlannal)	20.5	24.3	55.2	0.1***	172
Akik szerint általában meg lehet bízni az emberekben	20.8	25.8	53.4	0.18***	497
Akiknek nincsenek barátaik	49.2	23.7	27.1	0.17***	226
Akik szerint bizonyos szabályokat át kell hágni, ha előre akarunk jutni)	30.4	27.6	42.0	0.16***	925
Akik bízna az intézményekben (a pártokban, vagy a kormányban, vagy a rendőrségben)	23.2	25.8	51.0	0.15***	533
Akik szerint az emberek érdekeit legjobban az állam és az intézmények képesek megvédeni	26.9	24.4	48.7	0.14***	353
a család képes megvédeni	26.8	29.4	43.8		674

az egyén maga	39.6	27.3	33.1		350
képes megvédeni					
Akik biztonságihiányt éreznek	33.5	28.6	37.9	0.17***	1210
az ország gazdasági, politikai,					
környezeti, vagy					
közbiztonsági viszonyai miatt					
Iskolai végzettsége -8	37.8	28.4	33.8	0.14***	534
általános					
	32.1	29.1	38.8		364
Szaktanulmányképző					
Érettségi	26.8	28.2	45.0		403
Diploma	15.1	20.7	64.1		180
Van személyi számítógépük	17.0	22.7	60.3	0.22***	369

Az átlagosnál boldogtalanabbak azok, akiknek nincsenek barátaik, akik csak magukra támaszkodhatnak érdekeik védelmében, akik az alsó osztályba sorolják magukat, s elemi iskolai végzettségűek.

Az átlagosnál jóval nagyobb arányban boldogok és elégedettek a középosztály tagjai, a tőkepiacon jelenlévők, a diplomások, valamint azok, akik bíznak más emberekben és az intézményekben.

4. Az elégedettség logisztikus regressziós modelljei

Az élettel való elégedettség egyéni szintű magyarázatára három modellt építettünk fel, ezek rendre a materiális, a társadalmi és a kulturális erőforrások hatását mérik. Mindhárom modellbe kontrollként bevontuk a kor, a nem és a településtípus változóit. E kontrollváltozók lényegében mindhárom modellben hasonlóképpen viselkedtek: a városiakok elégedettségi esélyei jobbak, a fővárosiaké azonban rosszabbak mint a községieké, a fiatalabbak elégedettebbek, mint az idősek, a férfiak elégedettebbek mint a nők, bár a nem hatása a második modellben nem szignifikáns.

Az első modell, mely a materiális erőforrások, a piaci pozíciók együttes hatását méri, megerősíti és kiegészíti a táblastatistikákból nyert információkat. A tőkepiaci pozíció jelentősebben növeli az elégedettségi esélyeket mint a munkaerőpiaci jelenlét, az utóbbi tényező hatása nem is szignifikáns. Az aktuális munkanélküliség (mivel - kihasználva a módszer kínálta előnyöket -, ezt szerepeltettük), minden objektív egyéni szintű változónál jobban csökkenti az elégedettséget. A közép-és felsőosztályi szubjektív osztálybesorolás jelentősen növeli az esélyeket, a munkásosztályi önminősítés viszont rosszabb elégedettségi szinttel jár, mint az alsó osztályba tartozás. Az imputált értékeket is tartalmazó személyes jövedelem változó hatása az elégedettség magyarázatában e változókkal együtt kezelve szignifikáns: minél magasabb valakinek a jelenlegi jövedelme, annál nagyobb eséllyel elégedett életével.

A társadalmi erőforrások közül mind az emberekbe, mind pedig az intézményekbe vetett bizalom számottevően növeli az elégedettségi esélyeket, míg a normaszegő magatartás és a biztonságihiány számottevően csökkenti. Az, hogy vannak barátaik némiképp növeli az elégedettséget, körülbelül olyan mértékben mint az, hogy érdekeink védelmét a család, vagy az intézmények segítségével tartjuk elképzelhetőnek. Ez utóbbiak közt a különbségek összességükben nem számottevők az egyéni érdekérvényesítés alternatívájához képest.

A kulturális erőforrások tekintetében a modellből is kiderül a számítógép-birtoklás számottevő pozitív hatása. Az iskolai végzettségre vonatkozóan pedig azt mutatják az adatok, hogy a szakmunkás végzettségűek elégedettségi esélyei - ha a kontrollváltozókkal együtt mérjük - nem jobbak mint az általános iskolai végzettségűeké.

A három erőforrástípus modelljei közül a társadalmi erőforrások bizonyultak a legjelentősebbeknek az elégedettség magyarázata során. Ezt az eredményt azonban nem szabad túlértékelni, mivel a társadalmi erőforrások mérése során több, az elégedettséghez hasonló szubjektív indikátorral dolgoztunk, s ezek egymás közötti összefüggése erősebb lehet, mint az objektív jelzőszámokkal való kapcsolat. Előfordulhat, hogy mind az elégedettség, mind pedig a bizalom, vagy a biztonsághiány ugyanazon körülmények hatására változik: ilyen tényezők lehetnek egyebek közt a közhangulat, a közbiztonság, vagy a gazdaság állapotára vonatkozó aktuális információk.

Azzal a feltevéssel is élhetünk azonban, hogy az adott településen mért bizalmi szint, biztonságérzet, mint kontextuális változók ugyancsak befolyással lehetnek az egyéni elégedettségre. Nem várjuk azt, hogy ezeknek a tényezőknek a hatása erősebb legyen mint a megfelelő egyéni változóké, csupán azt várjuk, hogy a hatásuk szignifikáns. Ez persze feltételezi, hogy a települések között számottevő különbségek vannak az átlagos bizalmi és biztonsági szintben, ami nem kézenfekvően kell, hogy igaz legyen, s feltételezi azt is, hogy e különbségek szisztematikusan együtt járnak az elégedettség települések közti eltéréseivel.

Az étellel való elégedettség logisztikus regressziós modelljei

Változó	1.modell B Wald Exp(B)	2.modell B Wald Exp(B)	3.modell B Wald Exp(B)
Születési év	,0071 3,4928 1,0072	,0111 9,0621 1,0112	,0062 3,5795 1,0063
Nem: férfi	,4146 12,8773 1,5137	n.s.	,4101 13,5783 1,5070
Település: Budapest (referencia: község)	-,2911 2,9374 ,7475	,0945 ,3015 1,0991	-,1431 ,7694 ,8667
Település: m.jogú város (referencia: község)	,0379 ,0513 1,0386	,3796 4,8015 1,4617	,1311 ,6484 1,1400
Település: város (referencia: község)	,3428 5,9460 1,4089	,5100 11,3962 1,6653	,2918 4,5900 1,3388
Jelen van a munkaerőpiacon	n.s.	-	-
Munkanélküli	-,4399 3,0890 ,6441	-	-
Jelen van a tőkepiacon	,3151 2,8445 1,3704	-	-
Szubjektív osztályhelyzet: felső és középosztály (referencia: alsó osztály)	1,6201 34,8877 5,0536	-	-
Szubjektív osztályhelyzet: alsó középosztály (referencia: alsó osztály)	,8125 8,6252 2,2536	-	-
Szubjektív osztályhelyzet: munkásosztály (referencia: alsó osztály)	,3946 2,2399 1,4838	-	-
Személyes jövedelem	4,16E-06 2,9406 1,0000	-	-
Normaszegő magatartás		-,4791 14,3856 ,6193	-
Mi védi az ember érdekeit legjobban: Állam, intézmények (referencia: az egyén maga)		,3302 3,6996 1,3912	-
Mi védi az ember érdekeit legjobban: Család (referencia: az egyén maga)		,4301 8,4732 1,5374	-

Bízik az emberekben általában	-	,4005 9,6741 1,4926	-
Bízik az intézményekben	-	,5020 15,3294 1,6519	-
Biztonsághiányt érzékel	-	-1,4954 80,4841 ,2242	-
Vannak barátai	-	,4357 5,6510 1,5461	-
Iskola: -8 általános (referencia: diploma)	-	-	-,8511 17,8247 ,4269
Iskola: Szakmunkásképző (referencia: diploma)	-	-	-,8527 17,1204 ,4263
Iskola: Középiskola (referencia: diploma)	-	-	-,6806 12,0889 ,5063
Van számítógépük	-	-	,7256 27,2734 2,0659
Konstans	-1,8290 30,9329	-,5000 2,6008	n.s.
Helyesen besorolt esetek aránya (%)	66%	66%	62%
-2LL	1857	1656	1978
Modell chi négyzet	172	236	111
Pseudo R négyzet	11%	16%	7%

5. A boldogság logisztikus regressziós modelljei

A megkérdezettek boldogságérzetének magyarázatára ugyanazt a három modellt alkalmaztuk, mint az elégedettség vizsgálatának esetében. A logisztikus regressziós modellek adatai hasonló hatásmechanizmusok létét mutatják, mint az előző esetben. Néhány figyelemreméltó eltérés azonban tapasztalható.

A kontrollváltozók hatásai lényegében ugyanazokat a mintákat mutatják, mint az elégedettséget magyarázó modellekben: a fiatalok, férfiak és a vidéki városok lakói vallják az átlagosnál boldogabbnak magukat.

Az anyagi erőforrások boldogságra gyakorolt hatását vizsgáló modell illeszkedése hasonló az elégedettséget magyarázó modelléhez - talán némileg rosszabb annál. Az egyes változók hatását tekintve azt láthatjuk, hogy a munkaerőpiaci jelenlét mellett, a jelenlegi munkanélküli állapot sem játszik lényeges szerepet abban, hogy valaki mekkora eséllyel vallja magát boldognak. Az adatokból továbbá kitűnik, hogy a boldogság meghatározásában a bevallott (illetve imputált) jövedelem, míg az elégedettség kialakításában a szubjektív osztályhelyzet relatív szerepe nagyobb. Bár a két tényező relatív szerepe közötti különbség mértéke nem jogosít fel messzemenő következtetések levonására.

A társadalmi erőforrások boldogságra gyakorolt hatását becslő modell illeszkedése hasonló, vagy talán kismértékben rosszabb, mint a szóban forgó tényezők elégedettségben játszott szerepét mérő statisztikáké. Azonban ebben az esetben is szignifikáns a társadalmi erőforrások minden modellbe illesztett indikátora.

A kulturális erőforrások modellje is hasonló illetve kicsit rosszabb becslést eredményez a boldogság magyarázatának esetében. A két figyelembe vett tényező (iskolázottság, számítógéppel való ellátottság) hatása azonban ugyanolyan irányú, és közel azonos mértékű: a legfeljebb szakmunkásképzőt végzett válaszadók a diplomásoknál kisebb eséllyel válnak boldoggá, miközben a számítógéppel rendelkezők az átlagosnál nagyobb valószínűséggel érzik boldognak magukat.

A boldogságot magyarázó három modellt összevetve az elégedettséghez hasonlóan a társadalmi erőforrások általunk mért indikátorainak relatív fontosságát emelhetjük ki. Azonban az adatok világosan mutatják, hogy nem csupán az étellel való elégedettségben, de az érzett boldogságban is érdemi szerepe van az egyén rendelkezésére álló anyagi erőforrásoknak.

A boldogság logisztikus regressziós modelljei

Változó	1.modell B Wald Exp(B)	2.modell B Wald Exp(B)	3.modell B Wald Exp(B)
Születési év	,0136 10,7194 1,0137	,0135 11,3794 1,0136	,0112 10,1772 1,0113
Nem: férfi	,3234 6,8194 1,3818	n.s.	,4047 10,9885 1,4989
Település: Budapest (referencia: község)	-,4839 7,4449 ,6163	-,1136 ,4013 ,8926	-,3561 4,2859 ,7004
Település: m.jogú város (referencia: község)	-,1207 ,4537 ,8863	,0942 ,2628 1,0988	-,0768 ,1908 ,9261
Település: város (referencia: község)	,3259 4,6007 1,3853	,5136 9,6861 1,6713	,3063 4,1808 1,3583
Jelen van a munkaerőpiacon	n.s.		
Munkanélküli	n.s.		
Jelen van a tőkepiacon	,3882 3,1781 1,4744		
Szubjektív osztályhelyzet: felső és középosztály (referencia: alsó osztály)	,9211 12,7331 2,5119		
Szubjektív osztályhelyzet: alsó középosztály (referencia: alsó osztály)	,3726 2,1081 1,4515		
Szubjektív osztályhelyzet: munkásosztály (referencia: alsó osztály)	,0437 ,0347 1,0447		
Személyes jövedelem	8,89E-06 7,4133 1,0000		
Normaszegő magatartás		-,4656 11,2045 ,6277	
Mi védi az ember érdekeit legjobban: Állam, intézmények (referencia: az egyén maga)		,3530 3,9069 1,4233	
Mi védi az ember érdekeit legjobban: Család (referencia: az egyén maga)		,6678 19,4339 1,9500	
Bízik az emberekben általában		,4037 7,7416 1,4973	

Bízik az intézményekben		,5451 14,4071 1,7247	
Biztonsághiányt érzékel		-1,2659 34,5276 ,2820	
Vannak barátai		,6411 13,1802 1,8985	
Iskola: -8 általános (referencia: diploma)			-,9064 13,5853 ,4040
Iskola: Szakmunkásképző (referencia: diploma)			-,9915 15,5611 ,3710
Iskola: Középiskola (referencia: diploma)			-,6887 7,9492 ,5022
Van számítógépük			,7084 17,9539 2,0308
Konstans	-,7730 5,8880	n.s.	,6574 4,4296
Helyesen besorolt esetek aránya (%)	71%	72%	70%
-2LL	1678	1483	1721
Modell chi négyzet	119	185	101
Pseudo R négyzet	8%	13%	7%

6. Kontextuális tényezők hatása

Kutatásunkban kontextuális hatások elemzésére is sor került. Azt kívántuk megvizsgálni, hogy a válaszolók lakóhelyét jellemző anyagi és társadalmi viszonyok mennyiben befolyásolják közérzetüket. A kontextuális változók a megkérdezettek lakóhelyét jellemző település-, illetve megyei szintű adatokat tartalmaznak. Az adatok forrása egyrészt a KSH Tstar állománya, másrészt a kutatás alapjául szolgáló minta. A kontextuális hatásokat mérő modell három településszintű valamint egy megyei szintű változót tartalmaz. Az első változó a kérdezett lakóhelyének anyagi infrastrukturális viszonyait jellemzi, és a háziorvosok, a mozielőadások, a nonprofit szervezetek valamint a távbeszélő vonalak száma alapján értékeli az adott települést.⁸⁴ A kompozit változó értékeinek meghatározásakor természetesen kiküszöböltük az egyes tényezők esetében használt eltérő mértékegységek okozta problémát, és minden mutató esetében az átlagos értéktől való relatív eltérést vettük alapul.

A másik kontextuális változó a településen jelen lévő bizonytalanság-érzetet próbálja mérni. A változó egyes értékeinek forrásául a kutatás mintájában található, településszintre aggregált egyéni adatok szolgálnak.

⁸⁴ Ez a változó - szemben a többi tényezővel -, a szó szigorúan statisztikai értelmében nem tekinthető kontextuális változónak (v.ö.: Iversen, 1991). A szó szűkebb értelmében ugyanis csak olyan tényezőt tekinthetünk annak, amely a vonatkozó egyéni adatok aggregálásából keletkezik. (Például, hogy hogyan befolyásolja egy diák tanulmányi eredményeit az osztályátlag alakulása.) Tanulmányunkban a kontextuális tényezők tágabb értelmezését használjuk, mely magában foglalja a makroszintű strukturális változókat is.

A harmadik kontextuális változó a kérdezettek környezetük segítőkészségéről alkotott véleményének település-szintre történő aggregálásának eredményeként született. A megyei szintű változó az életminőséget mérő Emberi Fejlődés Indexének megyékre kiszámolt értékeit tartalmazza.⁸⁵ Az index a gazdaság teljesítménye, az egészségi állapot és az iskolázottság mutatószámait veszi figyelembe.

Az elégedettségre vonatkozó attitűdök kialakításában viszonylag csekély szerepe van az általunk vizsgált kontextuális szintű változóknak.⁸⁶ A modell illeszkedése mérsékelt, és az egyes változók önálló hatása sem erős. A települési infrastruktúra egyáltalán nem hat az elégedettségi attitűdökre, és a segítőkészség hiányára panaszkodók aránya sem mutat szignifikáns kapcsolatot a függő változóval. Mindazonáltal a biztonságihiányt érzékelők település-szintű aránya ebben a rész-modellben érzékelhetően befolyásolja a válaszolók elégedettségét. Nem teljesen elhanyagolható, bár nem szignifikáns a megyei szintű objektív életminőség hatása sem.

⁸⁵ A Human Development Index mutatóját a 90-es évektől használja az ENSZ az országok és régiók közötti fejlettségbeli eltérések finomabb elemzésére. A hazai megyei szintű arányszámokra vonatkozó kalkulációkat Husz Ildikó végezte. (Lásd e kötetben)

⁸⁶ A kontextuális változók oksági modellekbe illesztésére többféle eljárást alkalmazhatunk. Tanulmányunkban - ahogy a többi változó esetében is -, a legegyszerűbb, lineáris összefüggések meglétét feltételeztük. Továbbá az ún. abszolút hatásokra alapozott modellt alkalmaztuk, amely mellett véleményünk szerint tartalmi megfontolások szólnak (v.ö.: Iversen, 1991).

Az élettel való elégedettség logisztikus regressziós modellje (A kontextuális változókból összeállított modell)

Változó	B	S.E.	Wald	Sig	Exp(B)
Születési év	,0106	,0030	12,2926	,0005	1,0107
Nem: férfi	,3931	,1066	13,5877	,0002	1,4815
Település			10,9005	,0123	
Település: Budapest (referencia: község)	-,2355	,5008	,2212	,6382	,7902
Település: m.jogú város (referencia: község)	,4489	,3262	1,8946	,1687	1,5666
Település: város (referencia: község)	,4444	,1559	8,1255	,0044	1,5595
Települési infrastruktúra	-,0110	,0342	,1027	,7486	,9891
Biztonsághiányt érzékelők aránya a településen	-1,3255	,4527	8,5728	,0034	,2657
Emberek nem segítőkészek: településátlag	-,2314	,2041	1,2863	,2567	,7934
Megyei Human Development Index	4,1361	2,6245	2,4836	,1150	62,5586
Konstans	-2,0400	1,8994	1,1536	,2828	
Helyesen besorolt esetek: 59%, -2LL: 2002, Modell chi négyzet: 58, Pszeudo R négyzet: 4%					

Talán némileg erősebbnek mondható a kontextuális változóknak a válaszadók boldogságról kinyilvánított attitűdjére gyakorolt hatása. A települési infrastruktúra általunk mért indikátora ugyanakkor ebben a modellben sem szignifikáns. Ezúttal a másik attitűdváltozó hatása bizonyult szignifikánsnak. Minél inkább gondolják segítőkésznek környezetüket a településen, a válaszadó annál nagyobb eséllyel vallja boldognak magát. Erős a hatása továbbá az megyei szinten mért életminőségnek. Aki olyan régióban él, ahol az iskolázottsági, jövedelmi és egészségügyi mutatók kedvezőbbek, az hajlamosabb boldogabbnak érezni magát.

A boldogság logisztikus regressziós modellje. A kontextuális változókból összeállított modell

Változó	B	S.E.	Wald	Sig	Exp(B)
Születési év	,0158	,0033	23,3443	,0000	1,0160
Nem: férfi	,3670	,1176	9,7436	,0018	1,4433
Település	X	X	21,4265	,0001	X
Település: Budapest (referencia: község)	-1,0789	,5650	3,6468	,0562	,3400
Település: m.jogú város (referencia: község)	,3518	,3613	,9485	,3301	1,4217
Település: város (referencia: község)	,5535	,1726	10,2898	,0013	1,7394
Települési infrastruktúra	-,0280	,0385	,5301	,4666	,9724
Biztonsághiányt érzékelők aránya a településen	-,6266	,5112	1,5023	,2203	,5344
Emberek nem segítőkészek: településátlag	-,5633	,2250	6,2667	,0123	,5694
Megyei Human Development Index	10,0377	2,9690	11,4303	,0007	22871,675
Konstans	-4,6278	2,1158	4,7843	,0287	X
Helyesen besorolt esetek: 70%, -2LL: 1750, Modell chi négyzet: 76, Pszeudo R négyzet: 5%					

7. Összegzés: az integrált modellek

Az iméntiekben tárgyalt regressziós elemzések során elsősorban az egyes erőforrástípusok relatív fontosságát tudtuk vizsgálni. Az egyes változók pontos szerepére vonatkozóan nem tehattünk határozott állításokat, hiszen az egyes változók között meglévő kapcsolatok miatt az egy erőforrás-típusra koncentráló modellek óhatatlanul tartalmazzák a modellben nem szereplő változók hatásait is. Példának okáért a kulturális erőforrások szerepét tárgyaló modellben az iskolai végzettség mért hatása bizonyára magában foglalja az iskolázottságtól nem független jövedelem szerepét is. A három változócsoporthatásának szeparált vizsgálatára azért volt szükség, hogy világosabban láthassuk az erőforrás-típusok illetve a kontextuális tényezők relatív szerepét.

Mindazonáltal az egyes változók egyéni hatásait és a szóba jöhető tényezők együttesének magyarázóerejét csak integrált modellek segítségével tudjuk vizsgálni. E célból összeállítottunk mind az elégedettség, mind a boldogság esélyét meghatározó tényezők elemzése céljából egy-egy átfogó modellt. A modellek a kontrollváltozók mellett tartalmazzák mind a három erőforrástípus indikátorait, továbbá a kontextuális változókat is.

Az elégedettség esélyét magyarázó LOGIT-modell jól illeszkedik az adatokhoz, ha figyelembe vesszük, hogy attitűdök magyarázatáról van szó. A pszeudó R-négyzet értéke 20% körüli, a helyesen besorolt esetek aránya pedig 70%.

A regressziós becslés eredményei szerint a figyelembe vett település szintű kontextuális tényezők egyike sem játszik érdemi szerepet az egyéni elégedettség szintjének meghatározásában. Ugyanakkor a megyei szinten mért életminőség hatása az integrált modellben szignifikánsnak bizonyult.

Az ún. kontrollváltozók közül az életkor és a kérdezett lakóhelyének típusa befolyásolja érdemi módon az elégedettség esélyét. Az adatok megerősítik a korábban bemutatott, részleges modellek eredményeit, miszerint a fiatalabbak átlagosan nagyobb arányban érzik elégedettnek magukat. A falvak lakóit tekintve referenciának, a kisebb városokban élők nagyobb eséllyel, a fővárosiak ellenben kisebb valószínűséggel érzik magukat elégedettnek.

Az anyagi erőforrásokat tekintve a kérdezett szubjektív osztályhelyzete befolyásolja érdemben az elégedettség esélyét. A várakozásoknak megfelelően a magasabb státusúak nyilatkoznak nagyobb arányban úgy, hogy elégedettek életükkel. Az integrált modell eredményei ugyanakkor azt mutatják, hogy az objektív jövedelmi-, vagyoni- és munkaerőpiaci helyzet nem játszik érdemi szerepet az elégedettség szintjének meghatározásában. Különösképpen figyelemreméltó, hogy a munkanélküliség ténye nincs szignifikáns hatással arra, hogy valaki elégedettnek vallja magát vagy sem.

A társadalmi erőforrások közé sorolt tényezők közül azoknak a hatása mutatkozott szignifikánsnak, melyek esetében felmerül, hogy kapcsolatuk az elégedettséggel nem valódi oksági reláció. A regressziós becslés eredményei szerint elégedetlenebbek azok, akik szerint az érvényesüléshez a normák áthágására van szükség. Ugyanakkor nagyobb eséllyel elégedettek azok a válaszadók, akik általában bíznak az emberekben, az intézményekben, továbbá nem számoltak be biztonságiánnyal kapcsolatos félelmekről. Nem mutatkozott szignifikánsnak azonban az a két tényező, mely közvetlenebb módon próbálja mérni a társadalmi erőforrások jellegét. Így nem gyakorol érdemi hatást az elégedettségre az, hogy

bevallása szerint rendelkezik-e barátokkal a válaszadó, és az sem, hogy szerinte problémák esetén elsősorban saját maga, családja vagy más intézmény képes megvédeni érdekeit.

Az összes változót tartalmazó modell eredményei azt mutatják, hogy a kulturális erőforrások általunk választott két indikátora közül az iskolai végzettség önálló befolyása nem jelentős. Úgy tűnik, hogy a kulturális erőforrások hatását mérő szeparált modellben valójában a státus vagy egyéb tényezők befolyása mutatkozott meg az iskolai végzettség ott regisztrált szignifikáns hatásában. Ez nem jelenti azt, hogy a képzettség nem nyújthat olyan erőforrásokat, amelyek a státusra gyakorolt hatásukon túlmenően közvetlenül is képesek segíteni az egyéneket problémáik megoldásában. Azonban világos, hogy az iskolázottság mérésére általunk alkalmazott skála nem képes a kulturális tőke szóban forgó különbségeinek kimutatására. Éppen ezért fontos, hogy a másik általunk alkalmazott indikátor hatása szignifikánsnak bizonyult. Úgy tűnik, a személyi számítógép birtoklása olyan erőforrások jelenlétét jelzi, melyek az anyagi lehetőségektől és a társadalmi környezettől függetlenül is képesek hozzájárulni az egyéni elégedettséghez. Az persze ebben az esetben sem zárható ki, hogy az anyagi erőforrások szükségszerűen tökéletlen mérése miatt válhat szignifikánssá egy olyan változó hatása, amely kétségtelenül primer módon kapcsolatban áll a háztartások anyagi helyzetével is.

Figyelembe véve a szóban forgó elégedettségi kérdés attitűd jellegét, az integrált modellbe illesztett változók együttes hatása jelentősnek mondható. A kérdésre adott válaszokat nem dominálják teljes mértékben az alig mérhető idioszinkratikus tényezők, így körülhatárolható jónéhány olyan társadalmi-demográfiai tényező, mely meghatározza az elégedettségre vonatkozó attitűdöket.

Az integrált modell regressziós becslése azt mutatja, hogy elsősorban a személyes státus játszik minden kétséget kizáróan szerepet az elégedettség meghatározásában. A társadalmi illetve kulturális tőke befolyása kimutatható, ám korántsem olyan egyértelműen, mint a materiális tényezők szerepe. Figyelemre méltó, hogy míg egyéni szinten sem az iskolázottság, sem a jövedelmi helyzet hatása nem mutatkozott szignifikánsnak, a szóban forgó tényezők megyei szintű mutatóit tartalmazó index érdemi befolyást gyakorol az elégedettséggel kapcsolatos attitűdökre.

Az élettel való elégedettség logisztikus regressziós modellje (A szignifikánsnak bizonyuló változókból összeállított szintetizáló modell)

Változó	B	S.E.	Wald	Sig	Exp(B)
Nem: férfi	,2522	,1257	4,0250	,0448	1,2868
Születési év	,0067	,0037	3,1899	,0741	1,0067
Település			16,0604	,0011	
Település: Budapest (referencia: község)	-1,0534	,4276	6,0685	,0138	,3488
Település: m.jogú város (referencia: község)	,0994	,1847	,2897	,5904	1,1045
Település: város (referencia: község)	,4839	,1582	9,3587	,0022	1,6224
Szubjektív osztályhelyzet			61,9142	,0000	
Szubjektív osztályhelyzet: felső és középosztály (referencia: alsó osztály)	1,4935	,2959	25,4821	,0000	4,4525
Szubjektív osztályhelyzet: alsó középosztály (referencia: alsó osztály)	,7322	,2990	5,9977	,0143	2,0797
Szubjektív osztályhelyzet: munkásosztály (referencia: alsó osztály)	,3423	,2850	1,4424	,2298	1,4081
Normaszegő magatartás	-,4494	,1315	11,6747	,0006	,6380
Bízok az emberekben általában	,3339	,1329	6,3142	,0120	1,3964
Bízok az intézményekben	,4741	,1315	12,9992	,0003	1,6066
Biztonsághiányt érzek	-1,3542	,1722	61,8569	,0000	,2582
Van számítógépük	,5642	,1533	13,5500	,0002	1,7580
Megyei Human Development Index	5,4063	2,7703	3,8083	,0510	222,8026
Konstans	-3,9067	1,8173	4,6211	,0316	
Helyesen besorolt esetek: 70%, -2LL: 1554, Modell chi négyzet: 309, Pszeudo R négyzet: 20%					

A kérdezettek boldogságra vonatkozó állításait magyarázó integrált modell regressziós becslése azt mutatja, hogy a szóban forgó attitűd meghatározásában többségében ugyanazok a tényezők játszanak érdemi szerepet, mint az elégedettség kialakításában. Néhány szembetűnő különbség azonban ráirányítja a figyelmet a két attitűd jellege közötti különbségekre.

A boldogságra vonatkozó változó magyarázó modelljének illeszkedése árnyalatnyival rosszabbnak tűnik, mint az elégedettségé. Ez azt jelzi, hogy az attitűdök társadalmi-demográfiai tényezők által megmagyarázható része valószínűleg kisebb, mint az elégedettség esetében.

A kontroll-változóként modellbe illesztett tényezők közül ebben az esetben is az életkor és a település típusa játszik jelentős szerepet a függő változó értékének meghatározásában. Az adatok azt mutatják, hogy a fiatalok nem csupán elégedettebbek, de boldogabbnak is érzik magukat, mint az idősebbek. Továbbá a községekben élőkhez képest a kisvárosiak boldogabbnak, a fővárosiak pedig boldogtalanabbnak vallják magukat.

Az anyagi erőforrások indikátorai közül szubjektív osztályhelyzet mellett a személyes jövedelem hatása is szignifikánsnak bizonyult. Ez utal a szubjektív jólétet mérő két attitűd

közötti egyik különbségre, miszerint az elégedettség nagyobb mértékben alapulhat az egyén relatív teljesítményének megítélésén.

A társadalmi erőforrásokhoz kapcsolt változók szerepe eltér az elégedettség illetve a boldogság esetében. Az általános bizalmat mérő változó a boldogságot magyarázó modellben is szignifikáns, ugyanakkor a társas kapcsolatok jellegét mérő tényezők is érdemi hatást gyakorolnak a szóban forgó attitűdre. Akik arról számoltak be, hogy nincsenek barátaik, nagyobb eséllyel érzik magukat boldogtalanabbnak, mint a barátokkal rendelkező válaszadók. Akik úgy vélik, hogy nem csak magukra támaszkodhatnak, és családjuk vagy egyéb intézmények képesek megvédeni őket, boldogabbnak mondták magukat a kutatás során. A boldogságra vonatkozó attitűdök kialakításában tehát a társadalmi erőforrásokhoz közvetlenebbül kapcsolható tényezők is részt vesznek. A társadalmi tőke jelentősebb szerepére utalnak a kontextuális változókra vonatkozó eredmények is. Azok a válaszadók, akik olyan településen élnek, ahol jobb a települési infrastruktúra és olyan megyében, ahol magasabb az életminőség, nagyobb eséllyel érzik magukat boldognak.

A kulturális erőforrásokhoz köthető két változó közül ebben az esetben is a személyi számítógép birtoklásának kérdése bizonyult válaszokat befolyásoló tényezőnek. Az iskolai végzettség hatása a boldogság magyarázó modelljében sem szignifikáns.

A boldogságra vonatkozó attitűd logisztikus regressziós modellje. A szignifikánsnak bizonyuló változókból összeállított szintetizáló modell

Változók	B	S.E.	Wald	Sig	Exp(B)
Születési év	,0100	,0042	5,7062	,0169	1,0100
Település			25,4532	,0000	
Település: Budapest (referencia: község)	-1,2188	,6297	3,7454	,0530	,2956
Település: m.jogú város (referencia: község)	,4934	,4002	1,5202	,2176	1,6379
Település: város (referencia: község)	,6881	,1905	13,0535	,0003	1,9899
Szubjektív osztályhelyzet			13,3316	,0040	
Szubjektív osztályhelyzet: felső és középosztály (referencia: alsó osztály)	,7137	,2874	6,1663	,0130	2,0415
Szubjektív osztályhelyzet: alsó középosztály (referencia: alsó osztály)	,2927	,2846	1,0577	,3037	1,3400
Szubjektív osztályhelyzet: munkásosztály (referencia: alsó osztály)	,1000	,2619	,1458	,7026	1,1052
Személyes jövedelem	7,92E-06	3,053E-06	6,7264	,0095	1,0000
Normaszegő magatartás	-,4649	,1436	10,4756	,0012	,6282
Mi védi az ember érdekeit			14,9287	,0006	
Mi védi az ember érdekeit legjobban: Állam, intézmények (referencia: az egyén maga)	,3019	,1832	2,7160	,0993	1,3524
Mi védi az ember érdekeit legjobban: Család (referencia: az egyén maga)	,6008	,1564	14,7502	,0001	1,8235
Bíz az emberekben általában	,3076	,1498	4,2197	,0400	1,3602
Bíz az intézményekben	,5167	,1481	12,1671	,0005	1,6765
Biztonsághiányt érzek	-1,1289	,2193	26,5046	,0000	,3234
Vannak barátai	,5182	,1841	7,9239	,0049	1,6790
Van számítógépük	,3961	,1822	4,7277	,0297	1,4861
Települési infrastruktúra	-,0779	,0428	3,3076	,0690	,9250
Megyei Human Development Index	12,3673	3,2761	14,2505	,0002	235001,62
Konstans	-8,0601	2,1344	14,2608	,0002	
Helyesen besorolt esetek: 73%, -2LL: 1409, Modell chi négyzet:230, Pszeudo R négyzet: 16%					

Empirikus vizsgálataink során kísérletet tettünk arra, hogy becsüljük néhány társadalmi-demográfiai tényező szubjektív jólétre gyakorolt hatását. A felmérés során az elégedettségre és a boldogságra vonatkozóan tettünk fel kérdéseket. A magyarázat-kísérletek során azt teszteltük, hogy milyen módon járulnak hozzá a szubjektív jólét növeléséhez az anyagi, a társadalmi és a kulturális erőforrások. A LOGIT-modellek segítségével végzett becslések azt mutatják, hogy a három erőforrás-típus és néhány további, kontrollváltozóként beillesztett társadalmi-demográfiai tényező együttesen jelentős szerepet játszanak az elégedettségre és a boldogságra vonatkozó attitűdök kialakításában. Az adatok arra utalnak, hogy az elégedettség esetében ez az együttes hatás nagyobb, azaz ezt az attitűdöt kevésbé lehet visszavezetni teljesen egyedi tényezők hatásaira, mint a boldogságot. További fontos

tanulása elemzésünknek, hogy az anyagi viszonyok jelentős befolyással rendelkeznek a szubjektív jólét kialakításában. Lényeges különbség mutatkozik azonban a két attitűd között a társadalmi erőforrások szerepét tekintve. A boldogság meghatározásában egyértelműbb szerepet játszik a szolidaritás alapú, közvetlen kapcsolatokban megjelenő társadalmi tőke.

A településszintű változók hatása a szubjektív jólétre természetesen nem lehet olyan erős mint az egyén piaci és társadalmi adottságaié, illetve kognitív és affektív orientációié. Azonban ez irányú első vizsgálati eredményeink arra utalnak, hogy a környezeti hatások – az, hogy a településen mennyire segítőkészek az emberek, s mennyire érzik magukat biztonságban – szignifikáns pozitív kapcsolatban állnak az egyéni boldogsággal és elégedettséggel. Különösen érdekesek azok az eredmények, melyek szerint az egyén környezetére jellemző átlagos életminőség érdemi befolyást gyakorol az egyén szubjektív jólétére.

Irodalom

- Andorka R. (1996), Elégedetlenség. In: Sik E.-Tóth I.Gy. (szerk.) Társadalmi páternoszter. Magyar Háztartás Panel Műhelytanulmányok, 7.k., Bp. Társki
- Argyl M. (1999), Causes and Correlates of Happiness, in: Kahneman et al eds. pp. 353-373.
- Berger-Schmitt R.-H.-H. Noll (2000) Conceptual Framework and Structure of a European System of Social Indicators. ZUMA, Mannheim
- Diener E.-E. M. Suh- S.Oishi (1997) Recent findings on subjective well being, in: Indian Journal of Clinical Psychology
- Diener E.-E. M. Suh (1999) National Differences in Subjective Well-being, in: Kahneman et al eds. pp. 434-450.
- Hegedűs R. (2001): Szubjektív társadalmi indikátorok – szelektív áttekintés a téma irodalmából. Szociológiai Szemle (2): 58–71.
- Inglehart, R. (1990) Culture Shift in Advanced Industrial Society. Princeton, N.J., Princeton U.P.
- Inglehart, R. (1999) Trust, well-being and democracy. In: M. Warren (ed.) Democracy and Trust, New York and Cambridge: Cambridge Univ. Press
- Inglehart, R. – H.-D. Klingemann (2000): Genes, culture and happiness. In Diener, Ed – Eunkook Suh (eds.): Subjective well-being across cultures. Cambridge MA: MIT Press
- Iversen, G. R. (1991), Contextual Analysis. Quantitative Applications in the Social Sciences 81. Sage, Newbury Park, London, New Delhi.
- Kahneman D.-E. Diener-N. Schwartz (eds) Well-being: The Foundations of Hedonic Psychology, Russel Sage Foundation,, NY, 1999
- Schwartz, S.H.- G. Melech (2000), National Differences in Micro and Macro Worry: Social, Economic, and Cultural Explanations, in: Diener E. and E. M. Suh (eds), Culture and Subjective Well-being. MIT, Cambr. MA, London, pp. 219-256.
- Scitovsky Tibor (1990): *Az örömtelen gazdaság: Gazdaságlélektani alapvetések*. Bp.: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Sen, A. (1995 (1992)), Inequality Reexamined. Oxford. U.P., Oxford.
- Sen, A. (2001(1993)) Capability and Well-Being. In: Nussbaum N.C.-A.Sen (eds.) The Quality of Life. Oxford, Oxford U.P. pp. 30-53.
- Triandis, H.T. (2000), Cultural Syndromes and Subjective Well-being, in: Diener E.- E. M. Suh (eds), Culture and Subjective Well-being. MIT, Cambr. MA, London pp. 13-36
- Veenhoven, R. (1996): Developments in satisfaction-research. Social Indicators Research, 37: 1–46